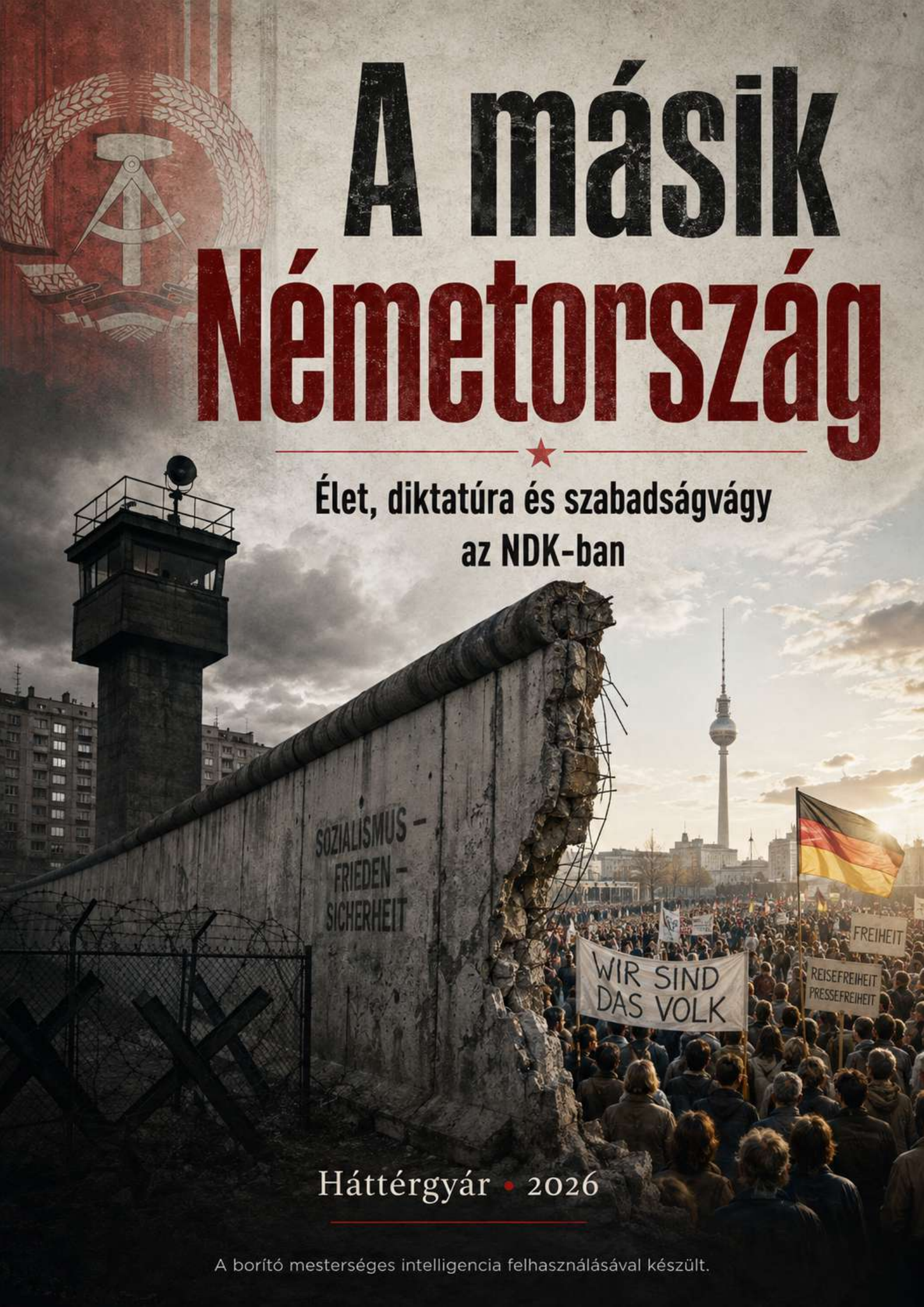

A másik Németország

Élet, diktatúra és szabadságvágy
az NDK-ban

SOZIALISMUS –
FRIEDEN –
SICHERHEIT

WIR SIND
DAS VOLK

FREIHEIT

REISEFREIHEIT
PRESSEFREIHEIT

Háttérjár • 2026

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

A MÁSIK NÉMETORSZÁG

Élet, diktatúra és szabadságvágy az NDK-ban

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

HÁTTÉRGYÁR

Tartalom

BEVEZETÉS - EGY ORSZÁG, AMELY MÁR NINCS	6
I. RÉSZ - EGY ÚJ NÉMETORSZÁG SZÜLETÉSE	12
1. 1945 - Romok között	13
2. Hogyan lett a megszállási övezetből diktatúra?	25
3. 1949 - Megszületik a másik Németország	34
4. A múlt, amelyet eltöröltek - és amely mégis visszatért	41
II. RÉSZ - A SZOCIALIZMUS FELÉPÍTÉSE	48
5. Ulbricht országa	49
6. 1953 - Amikor fellázadt a munkásállam munkássága	56
7. Az ország, amelyből elmentek az emberek	62
8. 1961. augusztus 13. - Bezárul az ország	68
III. RÉSZ - AZ NDK MINT ÉLETVILÁG	74
9. Mit jelentett dolgozni a szocializmusban?	75
10. Utolérni és megelőzni - a tervgazdaság nagy ígérete	82
11. Honecker alkut ajánl	88
12. Lakás, Trabant, banán - a fogyasztás mindennapjai	94
13. Nők országa?	102
14. Gyermekkor a szocializmusban	107
15. A kis szabadságok birodalma	114
IV. RÉSZ - KULTÚRA, PROPAGANDA ÉS A NYUGAT VONZÁSA	121
16. Két valóság egy nappaliban	122

17. Film, könyv, rock and roll	130
18. Az aranyérmek országa	140
V. RÉSZ - A DIKTATÚRA LÁTHATATLAN OLDALA	147
19. „Pajzs és kard” – a Stasi	148
20. Amikor egy állam belép a magánéletbe	157
21. A Stasi külföldön	164
VI. RÉSZ - A KÜLÖNÖS ORSZÁG A VILÁGBAN	172
22. Moszkva árnyékában	173
23. Két Németország különös házassága	182
24. Magyarország, az NDK különleges ablaka	190
VII. RÉSZ - A RENDSZER ÁRA	197
25. Hogyan tartották életben az országot?	198
26. Az ökológiai számla	209
VIII. RÉSZ - AKIK NEM AKARTAK HALLGATNI	216
27. Egyház a szocialista államban	217
28. Másként gondolkodni	226
IX. RÉSZ - 1989	235
29. Az év, amikor elfogyott a félelem	236
30. 1989. november 9. – A fal kinyílik	247
X. RÉSZ - AZ ORSZÁG ELTŰNIK	255
31. Mentsük meg az NDK-t – vagy szüntessük meg?	256
32. Az első szabad választás	265
XI. RÉSZ - AZ NDK MÁSODIK ÉLETE	276

33. Mi történt az emberekkel?	277
34. Ostalgie – mire emlékeznek az emberek?	284
35. Két Németország több mint harmincöt évvel az egyesítés után	288
EPILOGUS - A FAL HELYE	293
FÜGGELÉKEK	297
1. AZ NDK KRONOLÓGIÁJA, 1945–1990	298
2. KI KICSODA AZ NDK TÖRTÉNETÉBEN?	305
3. NDK-KISLEXIKON	313
4. FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM	323
FORRÁSKEZELÉSI MEGJEGYZÉS	325

BEVEZETÉS - EGY ORSZÁG, AMELY MÁR NINCS

2026 augusztusában hatvanöt év telt el azóta, hogy Berlinben egy vasárnapra virradó éjszakán katonák, rendőrök és munkások lezárták a város keleti és nyugati részét elválasztó utcákat. 1961. augusztus 13-án hajnalban még jórészt szögesdrót tekergőzött ott, ahol később betonfal, őrtornyok, reflektorok, jelzőberendezések és fegyveres határőrök alkották a hidegháború legismertebb határvonalát. A fal azután huszonnyolc éven át állt. Olyan erős jelkép lett, hogy idővel szinte magába sűrítette az egész Német Demokratikus Köztársaság történetét.

Ez a kép azonban félrevezető is lehet. Az NDK nem a fallal kezdődött, és története sem merült ki a fal, a Stasi és az 1989-es összeomlás történetében. Negyven éven át több millió ember országa volt. Emberek születtek benne, jártak bölcsődébe és iskolába, szerelmesek lettek, házasodtak és elváltak, gyerekeket neveltek, lakásra vártak, gyárban vagy hivatalban dolgoztak, moziba jártak, könyveket olvastak, nyaraltak a Balti-tengernél vagy a Balatonnál, Trabantot rendeltek és éveken át várták, hogy sorra kerüljenek. Voltak, akik hittek a rendszerben, mások eltűrték, megint mások gyűlölték. Sokan életük különböző szakaszaiban mindhárom érzést ismerték.

A diktatúra és a hétköznapi élet nem két egymástól elkülönülő történet volt. A rendszer jelen volt a munkahelyen, az iskolában, az egyetemi felvételinél, az utazási engedély megszerzésénél, a lakáselosztásban, a hadseregben, a sajtóban és a kulturális életben. Ám az emberi élet nem vált ettől folyamatos politikai drámává. A családi ebéd, a gyerek születése, a kollégákkal eltöltött este, a kerti munka vagy egy balatoni nyár éppoly valóságos volt, mint a párttitkár, a cenzor vagy az állambiztonsági tiszt jelenléte. Az NDK megértéséhez mindkét világot egyszerre kell látni.

Ez különösen azért fontos, mert az ország emlékezete az egyesítés után hamar két véglet között kezdett mozogni. Az egyik képen szürke diktatúra látható, amelyet fal, géppisztolyos határőrök és titkosrendőrök tartottak fenn. A másikon olcsó lakások, biztos munkahelyek, jól működő gyermekintézmények, közösségi élet és olyan szociális biztonság jelenik meg, amelyet sok keletnémet később elveszettnek érzett. Mindkét képnek vannak valós elemei, és mindkettő félrevezetővé válik, ha önmagában akarja elmagyarázni az NDK-t.

A rendszer diktatórikus jellegéhez kevés kétség fér. Az SED politikai monopóliumot épített ki, a választások eredményét előre meghatározták, a sajtó szabadsága nem létezett, az állam korlátozta az utazást és üldözte azokat,

akiket politikai ellenfélnek tekintett. A berlini fal és a teljes német-német határ lezárása végül azt is kimondta, amiről a propaganda hallgatott: az ország vezetése nem bízott abban, hogy polgárai szabad választás esetén is az NDK-ban maradnának. A rendszer fenntartásához ezért a politikai ellenőrzés mellé fizikai bezárás társult.

Ettől még az állam társadalma nem volt azonos az állammal. A keletnémetek megtanulták használni a rendszer által kínált lehetőségeket, kihasználni a réseket, kijátszani az előírásokat, és saját világokat építeni. Aki lakást akart, tudta, kit érdemes megkérdezni a vállalatnál. Aki ritka alkatrészhez vagy jobb húshoz akart jutni, kapcsolatokra támaszkodott. Aki nyugati zenét szeretett volna hallgatni, rádiót hangolt vagy kazettát másolt. A hivatalos nyelv és a magánbeszéd között állandó távolság keletkezett. Az emberek megtanulták, melyik mondatot hol lehet kimondani, és melyiket jobb otthon hagyni.

Az NDK sajátosságát az is adta, hogy állandóan ott állt mellette egy másik Németország. A Német Szövetségi Köztársaság nem távoli kapitalista ország volt, amelyről a pártiskolák tankönyvei beszéltek. Azonos nyelvet beszélő emberek éltek benne, gyakran közeli rokonok. Nyugat-Berlin számos kelet-berlini számára évtizedeken át szinte karnyújtásnyira volt. A nyugatnémet televízió adásait az ország nagy részén fogni lehetett. Nyugati

csomagok érkeztek. Egy-egy Intershop kirakata pedig ugyanazon városban mutatta meg, milyen áruk léteznek a másik gazdasági rendszerben.

Ez a folyamatos összehasonlítás egész története során kísérte az NDK-t. A rendszernek nem valamely távoli kapitalista világgal kellett bizonyítania saját fölényét, hanem azzal a másik német állammal, amely ugyanabból a háborús pusztulásból indult. A két ország lakói hasonló nyelvet, történelmet és kulturális hagyományt örökölték, miközben politikai és gazdasági rendszerük egyre távolabb került egymástól. A keletnémet vezetőknek ezért különösen fájdalmas volt minden nyugatnémet gazdasági siker, minden nyugatra távozó mérnök, orvos vagy szakmunkás, és minden olyan este, amikor milliók az ARD vagy a ZDF híradójából alkottak véleményt saját országuk helyzetéről.

Az NDK ugyanakkor nem volt változatlan. Walter Ulbricht ötvenes évekbeli, keményen sztálinista állama másként működött, mint Erich Honecker hetvenes évekbeli rendszere. Az 1953-ban tüntető munkásokkal szovjet tankok néztek szembe; két évtizeddel később a vezetés inkább új lakásokkal, családtámogatásokkal és fogyasztási ígérekkel próbálta erősíteni a társadalmi békét. A Stasi is átalakult. A korai évek nyíltabb terrorját egy kifinomultabb ellenőrzési rendszer váltotta fel, amely

sokszor az emberi kapcsolatok, a szakmai lehetőségek és a lelki terhelés manipulálásával igyekezett megtörni az ellenfeleket.

A változások mögött egy alapvető szerkezet azonban végig megmaradt. Az SED nem volt hajlandó lemondani politikai monopóliumáról. Gazdasági reformot lehetett kísérletezni, fogyasztást lehetett ösztönözni, az egyházakkal lehetett alkudozni, a Nyugattal lehetett szerződéseket kötni, de a párt vezető szerepét nem lehetett megkérdőjelezni. Ez a határ végül a gazdasági reformok lehetőségeit is meghatározta. Amikor a tervgazdaság egyre nehezebben alkalmazkodott a technológiai változásokhoz és a világgazdaság követelményeihez, az NDK vezetése rendre csak addig ment el a módosításokban, amíg azok nem veszélyeztették a politikai ellenőrzést.

A könyv ezért nem egyetlen választ keres arra, miért bukott meg az NDK. A története tele van egymásba kapcsolódó kérdésekkel. Hogyan építettek fel szovjet segítséggel egy új politikai rendszert Németország romjain? Miért fogadták el ezt kezdetben olyanok is, akik később elfordultak tőle? Miként lett az antifasizmusból egyszerre őszinte történelmi program és legitimációs mítosz? Hogyan tudott a tervgazdaság hosszú időn át működni, és miért vált később egyre nehezebben

fenntarthatóvá? Mit jelentett nőnek, gyerekeknek, munkásnak, művésznek vagy kereszténynek lenni ebben az országban? Mekkora hatalma volt valójában a Stasinak? Miért tűnt 1989 elején még mindig stabilnak egy állam, amely néhány hónappal később elvesztette uralmát saját társadalma felett? És talán a legnehezebb kérdés: hogyan lehetett otthont teremteni egy olyan országban, amelynek vezetői végül falat emeltek saját polgáraik elé?

A válaszhoz 1945-be kell visszatérni. Abba a Németországba, ahol még sem NDK, sem NSZK nem létezett, és ahol az emberek többségét sokkal sürgetőbb kérdések foglalkoztatták, mint a jövő politikai rendszere. Volt-e fedél a fejük fölött? Akadt-e ennivaló? Hazatér-e a hadifogságból a férj vagy az apa? Megmaradt-e valami a régi életből? És mit akar a győztes Vörös Hadsereg attól az országtól, amely néhány hónappal korábban még megsemmisítő háborút folytatott a Szovjetunió ellen? Ezekből a romokból született meg a másik Németország.

I. RÉSZ

EGY ÚJ NÉMETORSZÁG SZÜLETÉSE

1. 1945 - Romok között

1945 tavaszán a későbbi NDK területén nem egy új állam születése látszott, hanem egy régi világ teljes összeomlása. Városok álltak romokban, a vasúti hálózat megbénult, hidakat robbantottak fel, üzemek pusztultak el vagy álltak nyersanyag nélkül. Katonák százezrei voltak halottak, eltűntek vagy hadifogságban. Menekülők érkeztek kelet felől, miközben mások maguk is útnak indultak, mert lakásukat elpusztította a háború. Az emberi veszteség, az éhezés és a bizonytalanság olyan méretű volt, hogy a politika első hónapjaiban sokak számára távoli kérdésnek tűnhetett.

A szovjet hadsereg előrenyomulása mégsem jelentett pusztán katonai hatalomváltást. Kelet-Németországban különösen súlyos történelmi teher nehezedett a győztesek és legyőzöttek első találkozásaira. A Harmadik Birodalom Szovjetunió ellen indított háborúja faji és ideológiai megsemmisítő háború volt. Falvak ezreit égették fel, civilek milliói haltak meg, szovjet hadifoglyok tömegeit éhezttették halálra. Amikor 1945-ben a Vörös Hadsereg német földre érkezett, katonái közül sokan személyesen is elvesztették családtagjaikat, otthonukat vagy szülőföldjük egy részét. A bosszúvágy, a fegyelem fellazulása és a győztes hadsereg korlátlan hatalma együtt súlyos erőszakhoz vezetett.

A német civil lakosság félelme különösen az előrenyomulás utolsó heteiben vált tömegélménnyé. A náci propaganda évek óta démonizálta a „bolsevik” ellenséget, és amikor az összeomlás közeledett, saját bűneinek következményeit is felhasználta a rettegés fokozására. Sokan attól tartottak, hogy a szovjet katonák ugyanazt teszik majd Németországban, amit a Wehrmacht és az SS tett keleten. A félelemhez valós tapasztalatok is társultak: fosztogatások, önkényes erőszak és tömeges nemi erőszak. Berlinben 1945 tavaszán nők tízezrei váltak szexuális erőszak áldozatává.

Az összeomlás egyes helyeken szélsőséges tragédiákhoz vezetett. A pomerániai Demminben, ahol a visszavonuló német csapatok felrobbantották a hidakat, civilek százai vetettek véget életüknek, amikor a Vörös Hadsereg elfoglalta a várost. Családok együtt mentek a folyóba, mások mérget vettek be vagy felakasztották magukat. A tömeges öngyilkosság mögött egyszerre állt a náci propaganda által felkorbácsolt félelem, a háború végének lelki összeomlása és az első szovjet túlkapások híre. A későbbi NDK hivatalos történeti emlékezetében az efféle történeteknek alig jutott hely, mert zavarták azt a képet, amelyben a Vörös Hadsereg kizárólag felszabadítónak jelent meg.

A felszabadítás fogalmát mégsem lehet elvetni. A szovjet hadsereg valóban véget vetett a náci diktatúrának azon a területen, amely később az NDK lett. Koncentrációs táborok foglyai szabadultak fel, az üldözöttek számára megszűnt a Hitler-rendszer terrorja, és lehetőség nyílt arra, hogy a tizenkét éves diktatúra után új politikai élet kezdődjön. A két tapasztalat – felszabadítás és megszállás – ugyanabban a történelmi pillanatban létezett, és a későbbi keletnémet állam egyik alapvető emlékezetpolitikai problémája éppen abból fakadt, hogy az egyik oldal kizárólagosságát próbálta megteremteni.

A hétköznapi emberek számára 1945 nyarán azonban az ideológiai értelmezéseknél sürgetőbb volt az élelem. Németország egészében súlyos hiány alakult ki, a szovjet megszállási övezetben pedig a gazdasági pusztulást tovább nehezítették a jóvátételi követelések. A mezőgazdaság termelése elmaradt a háború előtti szinttől, a közlekedési rendszer akadozott, sok város ellátása bizonytalanná vált. Az élelmiszerjegyek a mindennapok részévé váltak, de a jegy önmagában nem garantálta, hogy az üzletben valóban lesz áru.

A napi fejadag gyakran messze elmaradt attól a mennyiségtől, amely hosszabb távon egészséges életet tett volna lehetővé. A fizikai munkások valamivel nagyobb adagokat kaptak, az idősek, háztartásbeliek és más,

kevésbé „termelőnek” tekintett csoportok rosszabb helyzetben voltak. A kenyér minősége ingadozott, a lisztet különböző pótlékokkal keverték, a hús ritkaságszámba ment. A városlakók minden rendelkezésükre álló módszerrel próbálták kiegészíteni az ellátást.

A feketézés és a cserekereskedelem az élet természetes részévé vált. Ruhát, ágyneműt, ékszert, szerszámot vittek falura krumpliért, szalonnáért vagy lisztért. Aki cigarettához, alkoholhoz vagy más keresett áruhoz jutott, valóságos fizetőeszközt tartott a kezében. Sokan a betakarítás után járták a földeket, hogy a talajban maradt burgonyát összeszedjék. Mások kilométereket utaztak zsúfolt vonatokon, hogy egy parasztgazdaságban valamit becseréljenek. A túléléshez kialakult egy olyan informális gazdaság, amelynek szokásai később is tovább éltek: a hivatalos elosztás mellett mindig számított a személyes kapcsolat, a csere és az ügyesség.

A lakhatási helyzet hasonlóan súlyos volt. A bombázások és a harcok százezreket tettek hajléktalanná, miközben keletről menekültek és kitelepítettek milliói érkeztek a megmaradt német területekre. Családokat költöztettek össze, lakásokat osztottak fel, korábbi tulajdonosoknak idegenekkel kellett megosztaniuk otthonukat. A helyhiány és az élelmezési gondok mellett fertőző betegségek is terjedtek. A háborúból hazatérő vagy hadifogságból

később visszaérkező férfiak gyakran olyan családot és társadalmat találtak, amely az ő távollétükben alapvetően megváltozott.

A nemek aránya is felborult. A háborús veszteségek és a hadifogság miatt jóval több nő élt a szovjet megszállási övezetben, mint férfi. Nők dolgoztak romeltakarításnál, közlekedésben, mezőgazdaságban és olyan ipari területeken, amelyek korábban férfiak uralta szakmának számítottak. Az új hatalom később ideológiai programmá emelte a nők tömeges munkába állását, de a kezdeti folyamatot legalább ennyire kényszerítette ki a háború utáni munkaerőhiány és a családok gazdasági szükséglete.

A gazdasági újakezdést egy további teher nehezítette. A Szovjetunió hatalmas veszteségeket szenvedett a német támadás következtében, ezért jóvátételt követelt. A szovjet megszállási övezetből gyárberendezéseket, gépeket, vasúti síneket és egész üzemrészeket szereltek le, majd keletre szállították. Egyes vasútvonalak második sínpárját felszedték, ami hosszú időre csökkentette a hálózat kapacitását. Más vállalatok szovjet tulajdonba kerültek, és termelésük jelentős részét jóvátételként vitték el.

Az intézkedések a győztes nagyhatalom szempontjából érthető következményei voltak annak a pusztításnak, amelyet Németország a Szovjetunióban okozott, ám a keletnémet gazdaság számára rendkívül súlyos induló

terhet jelentettek. A későbbi két német állam gazdasági versenyében ennek komoly szerepe volt. Nyugaton is voltak jóvátételi terhek és leszerelések, de a szovjet övezetből elvitt ipari kapacitás aránya jóval nagyobb lett. A későbbi keletnémet vezetés ezért egy olyan országot próbált ipari nagyhatalommá fejleszteni, amelyet közvetlenül a háború után saját megszállója is jelentősen megterhelt.

A szovjet politika ugyanakkor kezdettől jóval többről szólt, mint jóvátételről. A háború még be sem fejeződött teljesen, amikor Moszkvában már előkészítették azokat a német kommunista csoportokat, amelyeknek részt kellett venniük a közigazgatás újjászervezésében. Közülük a legismertebb a Walter Ulbricht vezette csoport lett, amely 1945. április végén érkezett Berlin környékére. Tagjai olyan német kommunisták voltak, akik a náci uralom éveit nagyrészt a Szovjetunióban töltötték, és túléltek a sztálini tisztogatások korszakát is.

Ulbricht ekkor ötvenegy éves volt. Eredeti szakmája asztalos, politikai pályája azonban már az első világháború után a kommunista mozgalomhoz kötötte. A weimari időszakban a KPD egyik vezető szervezője lett, majd Hitler hatalomra jutása után emigrációba kényszerült. Moszkvai évei alatt megtanulta azt a politikai gondolkodást, amelyben a személyi lojalitás, a szervezeti fegyelem és a

hatalmi pozíciók megszerzése legalább olyan fontos volt, mint az ideológiai program.

Amikor visszatért Németországba, még nem hirdette a szovjet rendszer közvetlen átvételét. Éppen ellenkezőleg: a kommunista politika nyilvánosan demokratikus és antifasiszta átalakulásról beszélt. Többpártrendszert ígért, parlamenti intézményeket és polgári szabadságjogokat emlegetett. A cél az volt, hogy a kommunisták ne elszigetelt forradalmi kisebbségként jelenjenek meg, hanem a Hitler utáni demokratikus újjáépítés egyik vezető erejeként.

A taktika azonban kezdettől hatalmi logikát követett. Az új önkormányzatok és közigazgatási szervek létrehozásakor a kommunistáknak nem kellett minden posztot megszerezniük. Sokkal fontosabb volt, hogy a kulcspozíciók az ő embereikhez kerüljenek. A rendőrség, a személyzeti ügyek, a közigazgatás ellenőrzése és más stratégiai területek birtokában akkor is jelentős befolyásuk lehetett, ha a hivatal élén formálisan párton kívüli vagy más politikai irányzathoz tartozó ember állt.

Berlinben már május közepén létrejött az új városi vezetés, még mielőtt a nyugati szövetségesek elfoglalták volna saját megszállási szektoraikat. A szovjet katonai hatóságok más keletnémet városokban is hasonló módon jártak el. A kommunisták olyan politikai előnyt kaptak,

amellyel korábban soha nem rendelkeztek Németországban. A weimari köztársaság idején jelentős tömegpárt volt a KPD, de a hatalom megszerzésére demokratikus választások útján kevés esélye nyílt. Most egy győztes megszálló hatalom támogatása állt mögötte.

A szovjet vezetés politikája ekkor még nyitva hagyott több lehetőséget. Sztálin érdeke továbbra is kapcsolódott az egységes Németországhoz, hiszen egy össznémet rendezés esetén Moszkva nagyobb beleszólást remélhetett az ország jövőjébe, és jóvátételt kaphatott volna a nyugati iparvidékek termeléséből is. A szovjet övezetben ezért 1945-ben még nem hirdettek azonnali szocialista forradalmat. A kommunista párt programja kifejezetten elutasította, hogy Németországra egyszerűen ráerőltessék a szovjet modellt, és parlamentáris-demokratikus berendezkedést ígért.

Ebben a politikában volt taktika, de volt történelmi realitás is. Németországban 1945 után széles körű igény mutatkozott társadalmi változásokra. A Harmadik Birodalom összeomlása után a régi elit, a nagybirtok, a nagyipar és a konzervatív állami intézmények tekintélye súlyosan megrendült. Sok ember számára a kapitalizmus és a gazdasági hatalom koncentrációja összekapcsolódott a náci diktatúrához vezető úttal. Államosításról, földreformról és erősebb szociális államról

Nyugat-Németországban is széles körben vitatkoztak. A kommunisták tehát létező társadalmi igényekre támaszkodhattak.

A döntő különbséget az jelentette, hogy a szovjet megszállási övezetben mögöttük állt a megszálló hatalom. 1945 júniusában a szovjet katonai közigazgatás engedélyezte politikai pártok létrehozását. Újjáalakult a KPD és az SPD, létrejött a kereszténydemokrata CDU és a liberális LDP. Első pillantásra valódi többpárti rendszer született. A pártok lapokat adtak ki, programokat fogalmaztak meg, tagokat toboroztak és politikai vitákat folytattak.

A pluralizmus azonban már kezdettől korlátozott volt. A pártok működéséhez szovjet engedély kellett, vezetőiket nyilvántartották, tevékenységüket ellenőrizték. A kommunisták a rendőrségben és közigazgatásban stratégiai pozíciókat kaptak. A rendszer még nem volt diktatúra, de azok az intézményi eszközök már épültek, amelyekkel később azzá lehetett alakítani.

Eközben valódi társadalmi átalakulás kezdődött. A földreform során nagybirtokokat sajátítottak ki és osztottak fel földnélküli vagy kevés földdel rendelkező parasztok, menekültek és új telepesek között. Sok család először jutott saját gazdasághoz. A reform emiatt kezdetben olyanok körében is támogatást élvezett, akik

távol álltak a kommunizmustól. Az új kisbirtokok jelentős része azonban túl kicsi volt ahhoz, hogy megfelelő gépek és tőke nélkül hatékonyan működjön, ami később megkönnyítette a mezőgazdaság kollektivizálását.

A közigazgatásban és az oktatásban szintén gyors személycserék kezdődtek. A náci párthoz kötődő tisztviselők, tanárok, bírák és ügyészek tömegeit eltávolították. Helyükre gyakran rövid képzést kapott új emberek kerültek. A folyamat valódi denácifikációt jelentett, ugyanakkor lehetőséget teremtett arra is, hogy a kommunista vezetés politikailag megbízható káderállományt építsen fel. Az antifasizmus és az új hatalmi rendszer kialakítása ezért már az első években összefonódott.

Az új társadalom sokaknak valódi felemelkedési lehetőséget kínált. Munkások gyermekei kerülhettek középiskolába és egyetemre, olyan emberek jutottak közigazgatási vagy vállalati pozíciókba, akiknek a régi társadalmi rendben kevés esélyük lett volna erre. A későbbi NDK hűségesei között sokan voltak, akik saját életükben tapasztalták meg ezt a mobilitást. Számukra a rendszer nem elvont ideológia volt, hanem annak az élménye is, hogy valaki, aki korábban a társadalom alsó rétegéhez tartozott, tanulhatott, szakmát szerezhett és vezető pozícióig juthatott.

Ez magyarázza, miért lenne téves úgy elképzelni az NDK születését, mintha néhány Moszkvából hazatérő kommunista egyszerűen ráült volna egy teljesen ellenséges társadalomra. A kommunista rendszernek voltak támogatói, voltak haszonélvezői, és voltak olyan reformjai, amelyek szélesebb körben is népszerűek lehettek. Ugyanakkor a rendszer vezetői kezdettől nem voltak hajlandók elfogadni azt a lehetőséget, hogy a politikai versenyben vereséget szenvedjenek.

Ez a kettősség lett a későbbi NDK egyik legfontosabb öröksége. A társadalmi egyenlőség ígérete és a politikai egyenlőtlenség együtt épült. Valódi felemelkedési lehetőségek léteztek egy olyan rendszerben, amely egyre szűkebbre vonta a politikai választás lehetőségét. Az antifasizmus erkölcsi hitvallás volt, közben politikai fegyverré is vált. A szociális biztonság később emberek millióinak adott kiszámítható életet, miközben az állam megtagadta tőlük a jogot, hogy szabad választáson döntsenek vezetőikről.

1945-ben mindebből még kevés látszott. A berlini utcákon romok heverték, a falvakban menekült családokat helyeztek el, a piacokon és pályaudvarokon csereüzletek folytak, a szovjet katonai teherautók pedig egyszerre jelentették a háború végét és az új hatalom jelenlétét. A politikai pártok újra működtek, újságok jelentek meg,

színházak nyitottak ki, és sok ember valóban azt remélte, hogy egy jobb Németország épülhet fel. A kérdés az volt, ki döntheti majd el, milyen legyen ez az új Németország. A válasz a következő négy évben fokozatosan kirajzolódott.

HÁTTÉRGYÁR

2. Hogyan lett a megszállási övezetből diktatúra?

1945 nyarán a szovjet megszállási övezet politikai képe még sokkal nyitottabbnak látszott annál, mint amit az NDK későbbi történetéből visszatekintve gondolnánk. Négy politikai párt működött, újjászerveződtek a szakszervezetek, kulturális egyesületek jöttek létre, az újonnan megjelenő újságokban pedig ugyan erős megszállói ellenőrzés mellett, de eltérő politikai nézetek is helyet kaphattak. A kommunisták nem uralták teljesen a közéletet, és az 1945 utáni első hónapokban még az sem volt eldöntött kérdés, hogy Kelet-Németország külön politikai útra kerül-e.

A KPD vezetői jól tudták, hogy a választók támogatását önmagukban nem tudnák megszerezni. A német kommunista mozgalom jelentős történelmi hagyománnyal rendelkezett, de tömegbázisa messze elmaradt attól, amelyre egy egypárti rendszer demokratikus legitimitását építeni lehetett volna. Ráadásul a szovjet megszállás tapasztalatai gyorsan rontották a kommunisták megítélését. A jóvátételi szállítások, az ipari leszerelések, a szovjet katonák túlkapásai és a politikai beavatkozások miatt sok német szemében a KPD egyre inkább a megszálló hatalomhoz kötődő pártnak látszott.

A szociáldemokraták helyzete egészen más volt. Az SPD a német munkásmozgalom egyik legerősebb és legrégebbi pártja volt, a náci diktatúra előtt sokkal szélesebb társadalmi támogatással rendelkezett, mint a kommunisták. A két munkáspárt egyesítésének gondolata ráadásul nem idegen ötletként érkezett Moszkvából. A weimari köztársaság összeomlását és Hitler hatalomra jutását sok baloldali politikus annak is tulajdonította, hogy a kommunisták és a szociáldemokraták végletesen szemben álltak egymással. A koncentrációs táborokban és emigrációban töltött évek után érthető volt az a vágy, hogy a két párt többé ne egymással harcoljon.

1945 nyarán még inkább az SPD sürgette az együttműködést. A kommunista vezetés kezdetben óvatosabb volt. Walter Ulbricht és társai tudták, hogy egy túl gyors egyesülés esetén a nagyobb és népszerűbb SPD könnyen domináns szerephez juthat. A helyzet azonban rövid idő alatt megváltozott. Ahogy világossá vált, hogy a szociáldemokraták a szovjet övezetben választási versenyben komoly fölényt szerezhethnének, a kommunisták számára az egyesülés egyre kívánatosabbá vált.

1945 végétől erősödött a nyomás. Az SPD helyi szervezeteiben heves viták zajlottak. Voltak, akik őszintén hittek az egységes munkáspárt eszméjében, mások attól

tartottak, hogy az egyesülés a kommunista párt dominanciájához vezet. A szovjet katonai közigazgatás egyre világosabban támogatta az összeolvadást. Az ellenző szociáldemokratákat különböző eszközökkel szorították háttérbe, egyeseket eltávolítottak tisztségükből vagy őrizetbe vettek, másokra politikai és személyes nyomás nehezedett.

Berlin különleges helyzetben volt, mert a város négyhatalmi megszállás alatt állt. A nyugati szektorokban működő SPD-tagság 1946 márciusában szavazhatott arról, akar-e azonnali egyesülést a kommunistákkal. Az eredmény egyértelmű elutasítás volt. Ez pontosan azt mutatta, amit a szovjet övezet kommunista vezetése el akart kerülni: ahol a szociáldemokraták szabadon dönthettek, többségük nem kívánt beolvadni a KPD-be.

A szovjet övezetben azonban már más feltételek uralkodtak. 1946 áprilisában Berlin keleti részén, az Admiralspalastban megtartották az SPD és a KPD egyesülési kongresszusát. Megszületett a Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, a Német Szocialista Egységpárt, az SED. A két társelnök, a kommunista Wilhelm Pieck és a szociáldemokrata Otto Grotewohl kézfogása a korszak egyik legismertebb propagandaképe lett. A hivatalos értelmezés szerint a német munkásmozgalom végre levonta a történelmi tanulságot: a

megosztottságot felváltotta az egység.

A valóság ennél bonyolultabb volt. Az új pártban kezdetben valóban erős szociáldemokrata hagyomány és tagság élt tovább. Az SED ekkor még nem teljesen úgy működött, mint a későbbi állampárt. A vezetés formálisan kiegyensúlyozott volt, a kommunisták és a korábbi szociáldemokraták között megosztották a pozíciókat. A szovjet megszálló hatalom és a KPD moszkvai vezetői köre azonban fokozatosan átalakította a pártot.

Az ezt követő években az SED egyre jobban hasonlított a szovjet kommunista párthoz. Megerősödött a demokratikus centralizmusnak nevezett elv: az alsóbb szervezetek vitathattak bizonyos kérdéseket, de a felső vezetés döntése után mindenkinek követnie kellett a meghatározott irányvonalat. A párton belüli nyílt politikai verseny fokozatosan eltűnt. A vezetés ellenőrizni kezdte a tagok múltját és politikai megbízhatóságát. A szociáldemokrata hagyományhoz kötődő emberek közül sokakat eltávolítottak, mások alkalmazkodtak.

A változásban a kibontakozó hidegháború is fontos szerepet játszott. 1947–1948-ra egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország által megszállt nyugati területek politikai és gazdasági fejlődése más irányt vesz. A Marshall-terv bejelentése és a nyugati zónák gazdasági összekapcsolása

Moszkvában azt a félelmet erősítette, hogy Németország nyugati része tartósan az amerikai érdekszférába kerül.

A szovjet övezetben ennek megfelelően szűkült a politikai mozgástér. A CDU és a liberális LDP vezetői közül többen megpróbálták fenntartani pártjuk önállóságát. Amikor Jakob Kaiser, a keleti CDU egyik legfontosabb politikusa nyíltan szembefordult a kommunista gazdasági és politikai törekvésekkel, a szovjet hatóságok eltávolították pártvezetői tisztségéből. Hasonló sorsra jutottak más politikusok is, akik túl komolyan vették a többpártrendszer ígéretét.

A pártok ettől még nem szűntek meg. Ez a későbbi NDK egyik jellegzetességévé vált. Tovább működött a CDU és az LDPD, sőt újabb pártokat is alapítottak. Létrejött a Nemzeti Demokrata Párt, az NDPD, amely különösen az egykori Wehrmacht-tiszteknek és korábbi náci párttagoknak kínált politikai otthont, valamint a Demokrata Parasztpárt. A többpártrendszer külső formája fennmaradt, de egyre kevesebb köze volt a valódi politikai versenyhez.

Az új pártokat a Nemzeti Front rendszerébe szervezték. A választásokon később közös listák indultak, amelyeken előre meghatározták, melyik párt és tömegszervezet hány képviselői helyet kap. A választópolgárnak nem pártok és programok között kellett választania, hanem egyetlen

listát fogadhatott el vagy utasíthatott el. A rendszer így megtartotta a parlament, a pártok és a választások külső kellékeit, miközben a politikai döntések központja egyre határozottabban az SED vezetésébe került.

A folyamatot nem egyik napról a másikra hajtották végre. Az első valódi választási tapasztalatok ugyanis megmutatták, milyen kockázatos lenne szabad versenyben indulni. Az 1946-os tartományi választásokon az SED ugyan erős eredményeket ért el, de korántsem söpörte el ellenfeleit. A kereszténydemokraták és a liberálisok több helyen komoly támogatást szereztek. Berlin egészében, ahol a választás viszonylag szabad volt, az SED kevesebb mint húsz százalékot kapott, miközben az SPD messze megelőzte.

A kommunista vezetők számára ez döntő tapasztalat lett. Ha a politikai rendszer jövőjét szabad választásokra bízzák, nincs biztosíték arra, hogy meg tudják tartani hatalmukat. Ettől kezdve a választások elsődleges feladata már nem a társadalom politikai akaratának felmérése volt, hanem a rendszer egységének demonstrálása.

A politikai átalakulással párhuzamosan egyre több területen változott meg a tulajdon szerkezete. A földreform után az iparban is nagyarányú államosítások kezdődtek. A náci háborús gazdasághoz kötődő vállalkozásokat, háborús bűnösök és vezető nácik tulajdonát elkobozták, majd a

kisajátítási kör fokozatosan szélesedett. A folyamat társadalmi támogatottsága kezdetben jelentős lehetett. A német nagyipar egyes szereplőinek együttműködése a Hitler-rendszerrel közismert volt, és a háború után a nyugati zónákban is komoly vita folyt a nagyvállalatok államosításáról.

Kelet-Németországban azonban az államosítás hamar politikai rendszerépítő eszközzé vált. A magántulajdon visszaszorulásával az állam egyre nagyobb befolyást szerzett a munkahelyek, a termelés és a társadalmi mobilitás fölött. Az 1948-ban bevezetett gazdasági tervezés már egy új gazdasági rendszer előfutára volt.

Az igazságszolgáltatásban hasonló átalakulás ment végbe. A náci rendszerhez kötődő bírák és ügyészek nagy részének eltávolítása történelmileg érthető és szükséges lépésnek számított. Helyükre úgynevezett népbírák kerültek, akiket rövidített képzéssel készítettek fel. A régi elit leváltása egyben azt is jelentette, hogy az új politikai rendszerhez hű emberek gyorsan fontos pozíciókhoz juthattak.

A denácifikáció így két folyamatot kapcsolt össze. Valós társadalmi és erkölcsi igényt elégített ki azzal, hogy eltávolította a náci diktatúrához kötődő embereket, közben elősegítette a kommunista hatalom intézményi kiépítését. Ugyanez történt az oktatásban és a közigazgatásban is. Az

új tanárok, tisztviselők és vezetők egy része valódi társadalmi felemelkedést élt át. Sokuk számára az új rend annak bizonyítéka lett, hogy a régi Németországhoz képest igazságosabb társadalom épül.

A rendszer ezért már születése pillanatában kettős tapasztalatokat hozott létre. Egy korábbi munkáscsalád gyermeke elsőként kerülhetett egyetemre a családból. Egy kisbirtokos földhöz juthatott. Egy fiatal nő olyan szakmát tanulhatott, amely a háború előtt szinte elérhetetlen lett volna számára. Másvalaki ugyanebben az időben elveszíthette vállalkozását, politikai tisztségét vagy szabadságát.

A hatalom megszilárdulásának ennél sötétebb oldala is volt. A szovjet megszállási övezetben tovább működtek a szovjet különleges táborok. Ezekbe valódi náci bűnösök mellett sok olyan embert is bezártak, akinek ügyét nem vizsgálta független bíróság. Feljelentések, politikai gyanú vagy társadalmi háttér alapján is el lehetett tűnni. Több tízezer fogoly halt meg a táborokban a rossz ellátás és betegségek következtében.

1948-ra a keletnémet politikai rendszer még mindig nem volt teljesen azonos azzal, amelyet később NDK-ként ismertek, de az alapvető irány már egyértelmű lett. Az SED átalakult kommunista típusú vezető párttá. A többi párt mozgástere beszűkült. A gazdaság egyre nagyobb része

került állami irányítás alá. A rendőrség, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás új politikai elitje megszilárdult.

Mindez még egy olyan Németországban történt, amely jogilag egyetlen megszállt ország maradt. A további lépést ezért nem csak Kelet-Berlinben vagy Moszkvában határozták meg. A négy győztes nagyhatalom konfliktusa döntötte el, hogy a megszállási zónákból végül két állam lesz.

3. 1949 - Megszületik a másik Németország

Németország 1945 után négy megszállási övezetre oszlott, Berlin pedig maga is négyhatalmi igazgatás alá került. A háború végén a szövetségesek közösen vállalták, hogy az országot lefegyverzik, nácitlanítják és demokratizálják. Arról azonban már nem volt közös elképzelésük, milyen Németország épüljön a romokon.

Az együttműködés gyorsan romlott. A Szovjetunió és a nyugati hatalmak viszonya a háborús szövetségből geopolitikai szembenállássá alakult. Kelet-Európában Moszkva támogatásával kommunista vezetésű rendszerek jöttek létre, Nyugat-Európában az Egyesült Államok gazdasági és politikai jelenléte erősödött. Németország lett a kialakuló hidegháború egyik legfontosabb ütközőterülete.

A konfliktus gazdasági kérdésekben is megmutatkozott. A nyugati zónák egyre szorosabban együttműködtek, 1948-ban pedig új pénzt, a német márkát vezették be. A szovjet vezetés attól tartott, hogy a nyugati területekből önálló, gazdaságilag életképes és az amerikai érdekszférához kapcsolódó állam alakul ki.

A feszültség leglátványosabb eseménye a berlini blokád lett. 1948 júniusában a Szovjetunió lezárta a Nyugat-Berlinbe vezető szárazföldi útvonalak jelentős

részét. A nyugati hatalmak légi híddal válaszoltak. Amerikai és brit repülőgépek hónapokon át szállítottak élelmiszert, szenet és más létfontosságú árukat a városba. A blokád végül nem érte el politikai célját, 1949 májusában feloldották.

Addigra azonban Németország kettéosztása gyakorlatilag eldőlt. 1949. május 23-án a három nyugati megszállási övezetből létrejött a Német Szövetségi Köztársaság. Az új állam ideiglenes fővárosa Bonn lett. Konrad Adenauer vezetésével olyan politikai rendszer épült, amely a parlamentáris demokráciához, a piacgazdasághoz és fokozatosan a nyugati szövetségi rendszerhez kötötte Nyugat-Németországot.

A szovjet övezetben erre válaszul felgyorsult a saját állam létrehozása. 1949. október 7-én megalakult a Deutsche Demokratische Republik, a Német Demokratikus Köztársaság.

Az állam nevében mindhárom szó politikai üzenetet hordozott. Német volt, mert a vezetés továbbra sem mondott le arról az ígényről, hogy az egész német nemzet legitim képviselője legyen. Demokratikusnak nevezte magát, mert a rendszer hivatalos ideológiája szerint a munkások és parasztok hatalma magasabb rendű demokráciát jelentett a nyugati parlamentáris rendszereknél. Köztársaság volt, mert radikálisan szakítani

akart azzal a német állami hagyománnyal, amelyet a porosz militarizmussal, a császársággal és végül Hitler rendszerével kapcsoltak össze.

Az első köztársasági elnök Wilhelm Pieck lett. A miniszterelnöki tisztséget Otto Grotewohl kapta. A legnagyobb hatalom azonban egyre inkább Walter Ulbricht kezében összpontosult. Formálisan nem ő állt az állam élén, a pártapparátus ellenőrzésén keresztül mégis ő lett az új rendszer meghatározó figurája.

Az új alkotmány első olvasásra nem feltétlenül mutatott diktatúrát. Parlamentet, kormányt, alapvető polgári jogokat és több politikai pártot ismertek el. A gazdaságban még létezett magántulajdon. Az állam hivatalos intézményei sok tekintetben a német parlamentáris hagyomány külső formáit őrizték.

A hatalom tényleges működése azonban másképp alakult. A döntő politikai kérdéseket az SED vezetése határozta meg, amely maga is szoros kapcsolatban állt a szovjet hatalommal. A Népi Kamara (Volkskammer), az NDK parlamentje fokozatosan jóváhagyó testületté vált. A blokkpártok és tömegszervezetek képviselői részt vettek az intézményekben, de valódi alternatív politikát már nem kínálhattak.

Az NDK születését ezért két nézőpontból lehet értelmezni. Egyrészt szovjet hatalmi érdekek eredményeként jött létre. A Vörös Hadsereg jelenléte nélkül az SED aligha tudott volna ilyen politikai rendszert kialakítani. Másrészt az állam működtetését német kommunisták, szociáldemokrata eredetű funkcionáriusok, újonnan felemelkedő közigazgatási emberek és százezernyi hétköznapi párttag végezte. Az NDK nem maradt negyven éven át egyszerű megszállási adminisztráció. Saját intézményeket, társadalmi struktúrát, politikai kultúrát és idővel saját identitást épített ki.

A kezdeti években az ország nem is mondott le a német egységről. A hivatalos propaganda gyakran éppen Nyugat-Németország vezetését vádolta az ország megosztásával. Az SED azt állította, hogy a Német Szövetségi Köztársaság az amerikai imperializmus kiszolgálója, amely feladta a nemzeti egység ügyét a nyugati integráció kedvéért. A keletnémet állam ezzel szemben saját magát a békés és egységes Németország képviselőjeként mutatta be.

Ez a retorika hosszú ideig fennmaradt, miközben a két állam egyre távolabb került egymástól. Nyugaton a parlamentáris demokrácia és a szociális piacgazdaság intézményei szilárdultak meg. Keleten a szovjet mintájú

társadalmi rendszer kiépítése gyorsult.

1950-ben létrehozták az Állambiztonsági Minisztériumot, a Ministerium für Staatssicherheit (MfS) nevű Állambiztonsági Minisztériumot. A későbbi Stasi ekkor még jóval kisebb szervezet volt annál a hatalmas apparátusnál, amely a nyolcvanas évekre kialakult, de létrehozása világosan mutatta, milyen államot építenek. A politikai ellenfelet nem egyszerű választási riválisként kezelték, hanem olyan veszélyként, amely mögött rendszerint külső ellenséget feltételeztek.

A hidegháború világképe mindkét oldalon erős volt, de az NDK politikai rendszerében különös jelentőségre tett szert. A párt számára a belső elégedetlenséget is könnyű volt nyugati befolyásnak, kémkedésnek vagy szabotázsnek tulajdonítani. Ha egy vállalat nem teljesítette a tervet, az lehetett rossz szervezés következménye, de a politikai nyelvben akár szabotázs is. Ha valaki bírálta a rendszert, lehetett elégedetlen állampolgár, de a biztonsági szervek szemében könnyen az „ellenség” befolyása alá került személy lett.

A társadalom átalakítása közben tovább folytatódott. A munkás-paraszt állam vezetése tudatosan új elitet próbált létrehozni. A korábbi polgári származású szakemberekre továbbra is szükség volt, különösen az iparban, a tudományban és az egészségügyben, közben azonban

egyre több munkás- és parasztszármazású fiatal támogatott a továbbtanulásban. Az új káderpolitika célja társadalmi és politikai volt egyszerre: olyan vezető réteget akartak kialakítani, amely saját felemelkedését a rendszerhez kötötte.

Az NDK ezért sok embernek valóban új esélyt adott. A társadalmi mobilitás élménye később is az egyik legerősebb kötőanyag maradt azok számára, akik hűségesekek voltak az államhoz. Egy munkás fia mérnök lehetett, egy parasztygyerek egyetemre kerülhetett, egy nő szakmai karriert építhetett. A rendszer társadalmi ígéretei közül több valóságos eredményeket hozott.

A politikai ár ugyanakkor egyre világosabbá vált. Aki a kijelölt irányt elfogadta, annak jelentős lehetőségei nyílhattak. Aki nyíltan megkérdőjelezte az SED vezető szerepét, gyorsan szembetalálta magát az állam intézményeivel.

Ebből a kettősségből született meg az NDK saját legitimációja. A vezetés azt állította, hogy a politikai szabadság nyugati fogalma valójában a tőkés hatalmát leplezi, míg a szocialista rendszer valódi társadalmi egyenlőséget teremt. A munkához, oktatáshoz, egészségügyhöz és később a lakhatáshoz kapcsolódó szociális jogokat szembeállították a nyugati politikai szabadságjogokkal.

Ez az érvelés évtizedekig végigkísérte az országot. Az NDK vezetői saját államukat történelmi kísérletként látták: Németország azon részeként, amely végleg szakított a kapitalizmussal, militarizmussal és fasizmussal. A történelem új korszakát akarták megteremteni német földön. Ehhez azonban előbb azt is meg kellett határozniuk, hogyan beszéljenek arról a tizenkét évről, amely közvetlenül megelőzte saját rendszerüket.

4. A múlt, amelyet eltöröltek - és amely mégis visszatért

Az NDK egyik legerősebb alapító története szerint az állam közvetlenül a német antifasiszta ellenállás hagyományából született. A kommunisták, szociáldemokraták és más Hitler-ellenes harcosok üldöztetése, koncentrációs táborokban töltött évei és emigrációja erkölcsi tőkét jelentett az új rendszer számára. Az új állam azt állította: míg Nyugat-Németországban a régi elit jelentős része visszatért, keleten gyökeresen szakítottak a náci múlttal.

Ebben volt igazság. A szovjet megszállási övezetben a közigazgatás, az oktatás és az igazságszolgáltatás denácifikációja kezdetben valóban radikálisabb volt annál, ami később Nyugat-Németországban történt. Volt náci párttagok tömegeit távolították el állásukból. A nagyipari és földbirtokos elit jelentős részének tulajdonát kisajátították. Az állam vezetésében sok olyan kommunista kapott meghatározó szerepet, aki személyesen szenvedett a Hitler-rendszerből.

Az új rendszer számára az antifasizmus ezért több volt propagandaszónál. Sok vezetőjének és támogatójának személyes élettörténetéből fakadt. Koncentrációs táborok túlélői, emigránsok, illegális kommunisták és üldözött szociáldemokraták építették az új államot. Számukra

Hitler veresége valóban felszabadulást jelentett. A nehézség akkor kezdődött, amikor ebből a történelmi tapasztalatból kizárólagos állami mítoszt alakítottak ki.

A hivatalos elbeszélés szerint a német társadalom két jól elkülöníthető táborra oszlott. Az egyik oldalon álltak a fasizmus támogatói, a nagytőkések, militaristák és reakciósök. A másikon a munkásmozgalom és az antifasiszták. Az NDK önmagát az utóbbiak történelmi győzelmének tekintette. E logika szerint a fasizmus társadalmi gyökereit keleten felszámolták, ezért a náci múlt lényegében lezárt történetté vált.

A valóság természetesen nem engedelmeskedett ilyen világos választóvonalaknak. A későbbi NDK területén ugyanazok az emberek éltek 1945 után, akik korábban a Harmadik Birodalomban. A lakosság jelentős része valamilyen módon kapcsolódott a náci rendszer szervezeteihez. Voltak fanatikus nácik, voltak opportunisták, voltak olyanok, akik karrierjük érdekében léptek be az NSDAP-ba, és olyanok is, akik egyszerűen alkalmazkodtak a diktatúrához. Egy egész társadalmat nem lehetett lecserélni.

Az új állam hamar szembesült azzal, hogy szakemberekre, tanárookra, mérnökökre, orvosokra, tisztviselőkre és katonai tapasztalattal rendelkező emberekre van szüksége. A radikális denácifikáció néhány

év után egyre pragmatikusabbá vált.

Az SED már 1946-ban igyekezett megszólítani az úgynevezett „kis párttagokat”, vagyis azokat a korábbi NSDAP-tagokat, akiket nem tekintettek súlyos bűnösnek. Az üzenet politikailag meglepő volt: aki levonja a megfelelő tanulságot múltjából, annak lehet helye az új társadalomban.

1948-ban létrehozták az NDPD-t, a Nemzeti Demokrata Pártot. A párt egyik feladata kifejezetten az volt, hogy politikai otthont kínáljon egykori katonatiszteknek, volt náci párttagoknak és olyan nacionalista érzelmű embereknek, akiket az SED nem akart a rendszer ellenségei közé lökni. A korábbi politikai múlt eltörölhetővé vált, ha valaki hajlandó volt elfogadni az új rendet.

Az eredmény sajátos lett. Az antifasiszta állam intézményeiben jelentős számban dolgoztak olyan emberek, akik néhány évvel korábban a náci párt vagy annak szervezeteihez tartoztak. Az ötvenes évek közepére az SED tagságában is sok egykori NSDAP-tag található. Az állam ezt már nem tartotta feltétlenül ellentmondásnak. Hivatalos magyarázata szerint ezek az emberek megtanulták a történelmi leckét, szakítottak korábbi nézeteikkel és beilleszkedtek a szocialista társadalomba.

Bizonyos esetekben ez valóban így történhetett. Egy diktatúrában eltöltött tizenkét év politikai viselkedéséből önmagában nem lehetett minden ember későbbi meggyőződésére következtetni. A problémát inkább az okozta, hogy az NDK közben saját magáról olyan képet teremtett, amelyben a náci múlt feldolgozása kizárólag nyugatnémet probléma lett.

Az állami propaganda előszeretettel tárta fel a Német Szövetségi Köztársaság magas rangú tisztviselőinek, bíráinak, katonatisztjeinek vagy üzletembereinek náci múltját. Sok esetben teljes joggal. Nyugat-Németországban valóban számos egykori náci jutott vissza fontos pozícióba, különösen az igazságszolgáltatásban, közigazgatásban és gazdaságban. Az NDK ebből azonban azt a következtetést vonta le, hogy a fasizmus öröksége Nyugaton él tovább, keleten pedig megszűnt.

Ez a képlet lehetetlenné tette a saját társadalom múltjának nyílt vizsgálatát. Az egyéni felelősség helyére osztályelméleti magyarázat került. A fasizmusért elsősorban a monopolkapitalizmust, a nagytőkét és a militarizmust tették felelőssé. Ha ezeket a társadalmi struktúrákat felszámolták, akkor a hivatalos logika szerint a fasizmus visszatérésének veszélye is megszűnt. A hétköznapi emberek személyes alkalmazkodása,

antiszemitizmusa, részvétele vagy hallgatása jóval kisebb figyelmet kapott.

Különösen összetett volt a holokauszt emlékezete. Az NDK elismerte a náci üldözés és tömeggyilkosság bűneit, de emlékezetpolitikájában elsősorban a kommunista és politikai ellenállás került középpontba. A zsidók üldözésének sajátossága sokáig háttérbe szorult az általános antifasiszta mártírtörténet mögött. A koncentrációs táborok emlékhelyein a kommunista ellenállók szerepe hangsúlyosabbá vált, mint a zsidó áldozatoké.

A rendszer saját biztonsági szolgálata is pragmatikusan használta a múltat. A Stasi birtokában jelentős mennyiségű náci dokumentum gyűlt össze. Ezek egy részét nyugatnémet személyek kompromittálására lehetett felhasználni, máskor keletnémet állampolgárok beszerzésének eszközévé váltak. Egy korábbi náci múltja így politikai zsarolási lehetőséget jelenthetett.

Olyan esetek is előfordultak, amikor súlyos bűnök elkövetői hosszú ideig viszonylag zavartalanul élhettek az NDK-ban. Amikor egy-egy ilyen ügy nyilvánosságra került, a keletnémet propaganda igyekezett azt úgy bemutatni, hogy az NDK következetesen leszámol a náci bűnösökkel, szemben a Nyugattal. A saját rendszer mulasztásairól vagy a politikai megfontolásokról természetesen kevesebb szó

esett.

Az antifasiszta mítosznak ugyanakkor fontos társadalmi hatása is volt. Az NDK iskoláiban generációk nőttek fel abban a tudatban, hogy országuk történelmi küldetése a fasizmus meghaladása. A buchenwaldi koncentrációs tábor története, Ernst Thälmann alakja, a kommunista ellenállás és a Vörös Hadsereg győzelme az állami identitás részévé vált.

Ez az identitás sok ember számára őszinte meggyőződés volt. Az NDK állampolgárai közül sokan valóban büszkék voltak arra, hogy államuk hivatalosan elutasította a német militarizmust és a náci ideológiát. Az antifasizmus olyan érték maradt, amelyet később a rendszer ellenzékének egy része is magáénak vallott.

Az ellentmondás abból fakadt, hogy az állam az antifasizmust fokozatosan saját politikai legitimációjával azonosította. Aki az SED ellen fordult, könnyen került a „reakció”, később az „imperializmus” oldalára a hivatalos nyelvben. Az antifasiszta örökség így egyre kevésbé jelentett nyitott történelmi önvizsgálatot, és egyre inkább azt bizonyította, hogy az NDK jelenlegi politikai rendszere történelmileg szükségszerű és erkölcsileg helyes.

Ebben rejlett az alapmítosz egyik legnagyobb gyengesége. A múltat lezártak nyilvánították, miközben

annak szereplői tovább éltek az új társadalomban. A náci Németországból örökölt tekintélyelvű viselkedésminták, előítéletek és személyes élettörténetek nem tűntek el attól, hogy az állam antifasisztának nevezte magát.

A két német állam ezért eltérő módon, de egyaránt hosszú ideig küszködött a Harmadik Birodalom örökségével. Nyugaton sok egykori náci kapott lehetőséget arra, hogy visszatérjen a társadalmi elitbe, miközben az ötvenes években gyakran kerültek a nyilvános szembenézést. Keleten radikálisabb személyi és tulajdoni változások történtek, de az antifasiszta állami önkép idővel éppen a saját társadalom múltjának kritikus vizsgálatát nehezítette meg.

Mindkét Németország azt állította, hogy levonta 1933 és 1945 tanulságait, és mindkettő a másik állam múltkezelésének hibáit használta politikai fegyverként. Az NDK számára azonban ez a történet többről szólt történelmi vitánál. Az antifasizmus lett annak bizonyítéka, hogy az új társadalmi rendszer erkölcsileg magasabb rendű annál a Németországnál, amely előtte létezett. A következő években ezt az állítást a mindennapi élet minden területén igazolni akarták, és immár nem előkészíteni, hanem felépíteni kívánták a szocializmust.

II. RÉSZ

A SZOCIALIZMUS FELÉPÍTÉSE

5. Ulbricht országa

Walter Ulbricht hosszú ideig úgy irányította az NDK-t, hogy formálisan nem ő töltötte be az állam legmagasabb tisztségeit. Wilhelm Pieck volt a köztársasági elnök, Otto Grotewohl a miniszterelnök, az ötvenes évek valódi hatalmi központja mégis egyre inkább az SED vezetésében, azon belül Ulbricht körül alakult ki. Nem volt karizmatikus politikus, beszédmódja sem tette népszerűvé, de szervezőként, taktikus pártemberként és a moszkvai hatalmi viszonyok ismerőjeként kevés riválisa akadt.

Ulbricht politikai világát a húszas és harmincas évek német kommunista mozgalma, majd a szovjet emigráció formálta. Nem azért tekintette példaképnek a Szovjetuniót, mert minden részletében lemásolható társadalomnak látta, hanem mert meggyőződése szerint ott valósult meg először az a történelmi rendszer, amelynek Németországban is győznie kellett. A kapitalizmust átmeneti korszaknak, a szocializmust történelmi szükségszerűségnek tartotta. Ebből a gondolkodásból következett, hogy a társadalmi ellenállást hajlamos volt nem önálló politikai véleményként, hanem az elavult rend maradványaként vagy külső ellenséges befolyásként kezelni.

Az NDK első éveiben a szovjet rendszerhez való alkalmazkodás fokozatos volt. 1949-ben az alkotmány még

nem nevezte szocialistának az országot, és a gazdaságban jelentős magántulajdon maradt. A parasztgazdaságok többsége magánkézben volt, kis- és középvállalatok működtek, a blokkpártok pedig legalább formálisan önálló politikai szervezetként léteztek. A változás üteme 1952-ben gyorsult fel drámaian.

A fordulatot az SED második pártkonferenciája jelentette. 1952 júliusában Ulbricht bejelentette, hogy az NDK-ban megkezdődik a szocializmus tervszerű felépítése. A megfogalmazás technokratikusan hangzott, valójában az ország egész szerkezetének átalakítását jelentette: az állami tulajdon kiterjesztését, a mezőgazdaság kollektivizálását, a nehézipar gyors fejlesztését, a fegyveres erők kiépítését és a politikai ellenőrzés további erősítését. A szovjet modell immár nem távoli iránytű volt, hanem követendő szervezési minta.

Az iparpolitika középpontjába a nehézipar került. A vezetés úgy gondolta, hogy a szocialista állam önállóságához acélra, gépgyártásra, vegyiparra és energetikai kapacitásra van szükség. A fogyasztási cikkek termelése háttérbe szorult. A döntés nem csak gazdasági megfontolásból született. A nehézipar politikai presztízst jelentett, a szovjet iparosítás története pedig azt sugallta, hogy egy gyorsan modernizálódó ország erejét elsősorban az acéltermelés, az energetika és a nagyüzem méretei

mutatják.

Ennek az új világnak az egyik jelképe Stalinstadt lett. Az Odera közelében, a hatalmas Eisenhüttenkombinat Ost mellett épült új városnak mintát kellett mutatnia arról, milyen lehet a szocialista jövő. Széles utcákat, reprezentatív lakóházakat, kulturális intézményeket és szolgáltatásokat terveztek a munkások számára. Az üzenet világos volt: a szocializmus nem nyomornegyedeket, hanem méltó életet kínál annak, aki dolgozik.

Az ilyen mintavárosok mögött azonban az ország hétköznapi ellátása gyakran súlyos gondokkal küszködött. Az ipari beruházások elvonták az erőforrásokat a fogyasztástól. Sok alapvető árucikkből hiány volt, a választék szűk maradt, a lakáshelyzet pedig lassan javult. Az NDK vezetése közben olyan társadalmat épített, amelytől egyre több teljesítményt várt el, miközben az emberek életkörülményei nem javultak olyan ütemben, ahogyan a propaganda ígérte.

A mezőgazdaságban hasonló gyorsítás kezdődött. Az 1945-ös földreform során létrejött kisbirtokok egy részét néhány évvel később már elavult gazdálkodási formának minősítették. A parasztokat termelőszövetkezetekbe, LPG-kbe igyekeztek terelni. Kezdetben elvileg önkéntes belépésről beszéltek, a valóságban adókkal, beszolgáltatási kötelezettségekkel, adminisztratív

nyomással és politikai kampányokkal ösztönözték a csatlakozást.

A kollektivizálás sok paraszt számára különösen keserű tapasztalat volt. Néhány évvel korábban ugyanaz az állam adott földet, amely most arra készítette őket, hogy mondjanak le önálló gazdálkodásuk jelentős részéről. Akik nem akarták elfogadni az új rendszert, gyakran Nyugat-Németországba távoztak. Velük együtt szakértelem és termelési kapacitás is eltűnt, ami tovább rontotta az élelmiszer-ellátást.

Az állam közigazgatási szerkezetét is átalakították. 1952-ben felszámolták a hagyományos tartományokat, és helyettük tizennégy körzetet hoztak létre. Az új beosztás célja részben az volt, hogy gyengítse a történelmi regionális identitásokat és egyszerűbbé tegye a központi irányítást. Az NDK egyre kevésbé szövetségi hagyományú német államként, és egyre inkább központilag vezérelt pártállamként működött.

A társadalom militarizálódása szintén felgyorsult. A Népi Rendőrség mellett fegyveres alakulatokat szerveztek, amelyekből később létrejött a Nemzeti Néphadsereg. A második világháború után mindössze néhány évvel mindkét német állam újra a fegyverkezés útjára lépett. Nyugaton a NATO-integráció, keleten a szovjet tömb katonai rendszere tette ezt szükségszerűnek. Az NDK

antifasiszta és békeállami önképe közben egyre inkább együtt élt egy fegyelmezett, militarizált államszerkezettel.

A politikai életben a különbségek maradványai is gyorsan eltűntek. A blokkpártok elfogadták az SED vezető szerepét, a tömegszervezetek pedig a párt politikájának közvetítőivé váltak. A szakszervezet, az FDGB már nem a dolgozók és a munkáltató közötti érdekkonfliktus intézménye volt. Egy olyan rendszerben, ahol az állam lett a fő munkaadó, a hivatalos álláspont szerint valódi osztálykonfliktus nem is létezhetett. A szakszervezet feladata ezért egyre inkább a termelési célok támogatása, a politikai nevelés és a szociális juttatások szervezése lett.

Az FDJ, a Szabad Német Ifjúság szintén a társadalmi beilleszkedés egyik fő csatornájává vált. A tagság formálisan nem volt minden esetben kötelező, a továbbtanulás és a karrier szempontjából azonban egyre fontosabb lett. A fiatal embernek hamar meg kellett értenie, hogy az állam a politikai alkalmazkodást a társadalmi előrejutással kapcsolja össze.

A rendszer az új elit kialakítására nagy hangsúlyt helyezett. Munkás- és parasztszármazású fiatalokat juttattak felsőoktatásba, új mérnököket, tanárokat és vezetőket képeztek. Ez a folyamat sok embernek valódi lehetőséget adott, közben fokozatosan létrehozott egy olyan réteget, amely saját szakmai felemelkedését az NDK

fennmaradásához kötötte. Az államhatalom így nem csak rendőri eszközök révén szerzett támogatást. Karriert, társadalmi státuszt és kiszámítható pályát is tudott kínálni.

Ulbricht rendszerének egyik sajátossága éppen ez volt. A politikai szigor és a társadalmi modernizáció nem egymást kizáró folyamatként jelent meg. Az állam egyszerre korlátozta a politikai autonómiát és bontott le régi társadalmi korlátokat. Egy munkásgyerek könnyebben kerülhetett egyetemre, miközben politikai véleménye kevésbé lehetett szabad. Egy nő szélesebb szakmai lehetőségekhez juthatott, miközben a pártvezetésben továbbra is férfiak döntöttek. Egy paraszt 1945-ben földet kaphatott, majd néhány évvel később elveszíthette az önálló gazdálkodás lehetőségét.

A szocializmus felépítésének gyorsítása azonban hamar gazdasági és társadalmi határokba ütközött. A nehézipari beruházások, a fegyverkezés, a kollektivizálás és a fogyasztás háttérbe szorítása növelte az elégedetlenséget. A nyugatra távozók száma emelkedett. Az üzletek ellátása gyenge maradt, a munkások pedig egyre nagyobb teljesítménykényszert éreztek.

1953 tavaszán a rendszer úgy próbálta növelni a termelést, hogy emelte a munkanormákat. Ugyanazért a bérért többet kellett teljesíteni. Az adminisztratív döntés mögött a tervgazdaság egyik visszatérő problémája állt: ha

a termelékenység nem nő a kívánt ütemben, a központi vezetés könnyen kísértést érez arra, hogy egyszerűen magasabb tervszámokat írjon elő.

A munkások számára a normák emelése mást jelentett. A fizetésük reálértéke csökkent, miközben a mindennapi ellátás továbbra is nehéz volt. A magát munkásállamnak nevező rendszer éppen azoktól követelt újabb áldozatot, akikre ideológiai legitimitását építette.

Közben Moszkvában történelmi változás történt. 1953 márciusában meghalt Sztálin. A szovjet vezetésben hatalmi harc kezdődött, és az új vezetők óvatosabb politikát sürgettek Kelet-Németországban. Június elején Ulbrichtet és több társát Moszkvába rendelték. A szovjet vezetők súlyos hibákat láttak az NDK politikájában: túl gyors kollektivizálást, a nehézipar túlzott erőltetését, romló ellátást és nagyarányú elvándorlást. A keletnémet vezetésnek új irányvonalat kellett hirdetnie.

1953. június 11-én bejelentették az úgynevezett Új Irányvonalat. Enyhítettek több társadalmi csoport terhein, engedményeket tettek parasztoknak, kisiparosoknak és egyházi köröknek, nagyobb figyelmet ígértek a fogyasztásnak. Egyetlen fontos döntést azonban nem vontak vissza: a munkások munkanormáinak emelését. Néhány nappal később ezért éppen azok vonultak az utcára, akiknek nevében az egész állam létezett.

6. 1953 - Amikor fellázadt a munkásállam munkássága

1953. június 16-án Kelet-Berlinben építőmunkások tették le a szerszámot. A Sztálinallén, a szocialista városépítés reprezentatív sugárútján dolgoztak, azon a helyen, amelynek épületei az új rendszer erejét és a munkások megbecsülését hirdették. Most ugyanezek a munkások tiltakoztak az ellen, hogy a kormány magasabb munkanormát követelt tőlük.

A tiltakozás kezdetben gazdasági követelés volt. A munkások a normák emelésének visszavonását akarták. Ám amikor tömegük elindult a kormányzati negyed felé, a követelések gyorsan politikai jelleget öltöttek. A rendszer addig azt állította, hogy a munkások érdeke és az állam érdeke azonos. Amikor azonban maguk a munkások léptek fel az állam ellen, ez az ideológiai állítás néhány óra alatt megingott.

A tiltakozók másnapra általános sztrájkot hirdettek. Június 17-én Kelet-Berlinben és az NDK számos más városában munkabeszüntetések és tüntetések kezdődtek. A mozgalom gyors terjedése megmutatta, hogy az elégedetlenség messze nem korlátozódott néhány berlini építkezésre. Ipari központokban, bányavidékeken és kisebb településeken is tömegek mozdultak meg.

A követelések is kiszélesedtek. A munkanormák csökkentése és az árak mérséklése mellett szabad választásokat, politikai foglyok szabadon bocsátását és a kormány távozását követelték. Egyes helyeken börtönöket támadtak meg, foglyokat szabadítottak ki, párt- és állami intézmények épületeit foglalták el. Másutt a tiltakozás megmaradt sztrájknál és békés felvonulásnál. Nem létezett egységes országos vezetés vagy kidolgozott politikai program. A felkelés ereje éppen spontán jellegéből fakadt.

Az SED vezetését meglepte az események gyorsasága. A párt évek óta arról beszélt, hogy az NDK munkás-paraszt állam, és hogy a munkásosztály immár saját hatalmát gyakorolja. Politikai nyelvén ezért nehezen volt értelmezhető, hogy munkások ezrei éppen e hatalom ellen fordulnak.

A vezetés hamar megtalálta a számára kényelmes magyarázatot. A tiltakozás mögött nyugati provokációt, fasiszta és imperialista erőket keresett. A hidegháborús környezet természetesen valóban lehetőséget teremtett nyugati politikai és médiahatásokra, ám a felkelés társadalmi okai az NDK saját problémáiból fakadtak: az erőltetett gazdaságpolitikából, a munkanormák emeléséből, az ellátási gondokból, az elvándorlásból és a politikai szabadság hiányából.

A rendszer saját fegyveres ereje nem bizonyult elegendőnek a helyzet gyors ellenőrzésére. A döntő erőt a szovjet hadsereg jelentette. Tankok jelentek meg Kelet-Berlin utcáin, több városban rendkívüli állapotot hirdettek. A demonstrációkat szovjet katonai erővel és keletnémet rendőri egységekkel törték le.

A felkelésnek halálos áldozatai voltak, ezeket tartóztattak le, és később súlyos börtönbüntetések szabtak ki. A tiltakozás egyes körzetekben még napokig, helyenként hosszabb ideig folytatódott. Magdeburg és Halle térségében a nyugtalanság egészen júliusba nyúlt, miközben a vezetés gyors gazdasági engedményekkel próbálta csökkenteni a feszültséget.

Az 1953-as júniusi felkelés azért vált az NDK történetének meghatározó eseményévé, mert egyszerre mutatta meg a rendszer társadalmi gyengeségét és geopolitikai biztonságát. Az SED saját erejéből megingott, de a Szovjetunió katonai jelenléte megakadályozta bukását. A keletnémet vezetők ebből azt a tanulságot vonták le, hogy hatalmuk végső biztosítóka Moszkva támogatása.

Ulbricht személyesen is veszélybe került. Az SED vezetésében már korábban is voltak ellenfelei, és Sztálin halála után Moszkvában sem volt teljesen biztos a helyzete. Rudolf Herrnstadt és Wilhelm Zaisser olyan

politikai változtatásokat sürgetett, amelyek Ulbricht pozícióját gyengíthették volna. A felkelés után azonban különös fordulat következett. Ulbricht nem bukott meg, hanem ellenfelei veszítették el befolyásukat.

Ebben a szovjet hatalmi harc is szerepet játszott. Moszkvában rövidesen letartóztatták Lavrentyij Beriját, aki a keletnémet politikával kapcsolatban is más megoldásokat mérlegelt. Ulbricht felismerte a helyzetet, ellenfeleit pedig azzal vádolta, hogy a válság idején nem képviselték kellő határozottsággal a párt irányvonalát. Herrnstadtot és Zaissert eltávolították a vezetésből. A június 17-i válságból így paradox módon megerősödve került ki az az ember, akinek politikája nagymértékben hozzájárult a felkeléshez.

A rendszer azonban változtatott gazdaságpolitikáján. Az Új Irányvonalat immár komolyabban vették. Több fogyasztási cikket próbáltak előállítani, béremeléseket és nyugdíjemelést vezettek be, javítani igyekeztek az élelmiszer-ellátást. A Szovjetunió is segítséget nyújtott: élelmiszert és nyersanyagokat szállított, hiteleket adott, és lemondott a még fennálló jóvátételi követelések jelentős részéről. A szovjet tulajdonba került vállalatok többségét visszaadták az NDK-nak.

Az 1953-as felkelés után a vezetés óvatosabban kezelte a munkásságot. Az SED soha nem felejtette el, hogy a

termelési üzemzavar vagy bérelégedetlenség gyorsan politikai tiltakozássá válhat. A vállalatok ezért nem csak termelési helyek lettek. Szociális juttatásokat, üdülési lehetőséget, kulturális programokat és később lakáselosztási előnyöket kapcsoltak hozzájuk. A rendszer egyre inkább megpróbálta a munkást az államhoz kötni, nem csak fegyelemmel, hanem biztonsággal is.

A biztonsági apparátus ezzel párhuzamosan erősödött. A Stasi számára június 17. olyan figyelmeztetés volt, amely igazolta saját létét. A vezetés arra törekedett, hogy a következő válság ne érje váratlanul. Több informátorra, jobb hangulatjelentésekre és szélesebb társadalmi ellenőrzésre volt szükség. A politikai rendőrség feladata nemcsak az lett, hogy üldözze a nyílt ellenfeleket, hanem az is, hogy időben érzékelje a társadalmi elégedetlenség jeleit.

A hivatalos emlékezet természetesen más történetet mesélt. Június 17-ét „fasiszta puccskísérletként” és nyugati ügynökök által szervezett ellenforradalomként ábrázolták. A munkások valódi követeléseit háttérbe szorultak. A rendszer egyszerűen nem engedhette meg magának, hogy elismerje: a munkásállamban a munkásság jelentős része fordult szembe saját kormányával.

Nyugat-Németországban ezzel szemben június 17. a német egység napja lett, és évtizedeken át hivatalos állami

ünnepként emlékeztek rá. A két Németország ugyanazt az eseményt teljesen eltérő történeti jelentéssel ruházta fel.

Az NDK számára a felkelés hosszabb távú következménye mégsem kizárólag a megtorlás volt. A vezetők felismerték, hogy az emberek mindennapi életét nem lehet tartósan figyelmen kívül hagyni. A lakosság fogyasztási igénye, élelmiszer-ellátása, lakhatása és bére politikai kérdés lett. Ez a felismerés azonban nem oldotta meg a rendszer legsúlyosabb problémáját: aki nem akart az NDK-ban élni, még mindig elmehetett, és egyre többen éltek ezzel a lehetőséggel.

7. Az ország, amelyből elmentek az emberek

Az NDK történetének első tizenkét évében a rendszernek olyan ellenféllel kellett megküzdenie, amely ellen sem propaganda, sem állambiztonság, sem gazdasági terv nem bizonyult igazán hatékony fegyvernek: az emberek egyszerűen távoztak. 1949 és 1961 között mintegy 2,7 millió ember hagyta el az NDK-t. A szám önmagában is hatalmas, jelentőségét azonban inkább az mutatja, kik mentek el. Sok fiatal, jól képzett ember, orvos, mérnök, technikus, szakmunkás és egyetemista távozott. Egy olyan gazdaság, amely egyszerre akart gyorsan iparosodni és technológiai versenyt folytatni Nyugat-Németországgal, éppen azokat veszítette el, akikre a legnagyobb szüksége lett volna.

A menekülés okai sokfélék voltak. Voltak politikai ellenfelek, akik nem akartak diktatúrában élni. Mások vallási vagy családi konfliktusok miatt távoztak. Parasztok menekültek a kollektivizálás elől, vállalkozók az állami nyomás miatt, fiatalok pedig azért, mert jobb szakmai és fogyasztási lehetőséget láttak Nyugaton.

Sok esetben azonban nem lehetett világosan szétválasztani politikai és gazdasági motivációt. Ha egy mérnök Nyugat-Németországban magasabb fizetést, jobb lakást, szabadabb utazást és kevésbé politikailag ellenőrzött karriert remélt, döntésében egyszerre volt

jelen az életminőség és a szabadság kérdése.

A német megosztottság különleges helyzetet teremtett. Egy lengyel, magyar vagy csehszlovák állampolgár számára a Nyugatra költözés nehéz, kockázatos és kulturálisan is nagy változás volt. Egy keletnémet viszont ugyanazon a nyelven beszélő országba ment. Gyakran rokonai éltek ott, ismerte a kulturális környezetet, és szakmai végzettségét is könnyebben hasznosíthatta.

A legnagyobb rész a határrendszerben Berlin maradt. Az NDK és az NSZK közötti szárazföldi határt az ötvenes évek folyamán egyre szigorúbban ellenőrizték, a négyhatalmi státuszú Berlinben azonban továbbra is át lehetett jutni keletről nyugatra. Egy kelet-berlini felszállhatott a városi vasútra vagy metróra, és néhány megállóval később más politikai rendszerben találta magát.

Sokan nem is közvetlenül az NDK nyugati határát próbálták átlépni. Vonattal Kelet-Berlinbe utaztak, majd egyszerűen átmentek Nyugat-Berlinbe, ahol menekültként regisztrálták őket. Innen repülőgéppel vagy más módon jutottak tovább a Szövetségi Köztársaságba.

Az elvándorlás néha családokat szakított szét, máskor egész családok készültek titokban a távozásra. A döntés kockázatos volt. Az ember gyakran hátrahagyta lakását, ingóságainak nagy részét és addigi társadalmi

kapcsolatait. Ha előre jelezte szándékát, az állam könnyen akadályozhatta. A menekülés ezért sokszor váratlanul és kevés csomaggal történt.

Az NDK vezetése Republikfluchtnak, vagyis engedély nélküli távozásnak nevezte a jelenséget. Már maga a szó is politikai állásfoglalás volt. A távozó nem egyszerű kivándorlóként jelent meg, hanem olyan emberként, aki elhagyja és ezzel elárulja saját államát. A propaganda rendszeresen azt állította, hogy a Nyugat csábítja el a keletnémeteket magasabb bérekkel és fogyasztási ígéretekkel.

A vezetés magyarázata nem volt teljesen alaptalan abban az értelemben, hogy a Szövetségi Köztársaság gyors gazdasági felemelkedése valóban óriási vonzerőt jelentett. A nyugatnémet gazdasági csoda éveiben nőtt a bérek reálértéke, javult a lakáshelyzet, terjedtek a háztartási gépek és az autók. A keletnémet emberek ezekről nem csak propagandából értesültek. Nyugati rokonok, rádió, televízió és személyes tapasztalatok révén pontos összehasonlítási lehetőségük volt.

A különbséget az tette politikailag végzetessé, hogy a nyugati élet nem valamely elérhetetlen távoli világ volt. Ott volt néhány kilométerre.

Az NDK ugyanakkor igyekezett az ellenkező irányú mozgást is kihasználni. Nyugatról valóban költöztek emberek Keletre, és voltak olyan NDK-szökevények is, akik csalódva visszatértek. Az ország a hatvanas években külön befogadóállomásokat tartott fenn az NSZK-ból áttelepülők számára, és a propaganda látványosan bemutatta azokat, akik a kapitalista Nyugat helyett a szocialista Keletet választották.

A nyugatról keletre költözők között különösen érdekes személyiségek is voltak. Stefan Heym író, Robert Havemann tudós vagy Wolf Biermann énekes életútja megmutatta, hogy a háború utáni első években a szocialista Németország gondolata valódi vonzerőt gyakorolhatott antifasiszta, baloldali értelmiségiekre. Többen éppen azért mentek Keletre, mert ott remélték megvalósulni azt az igazságosabb Németországot, amely végleg szakít a fasizmussal. Később közülük többen éppen az NDK vezetésével kerültek konfliktusba.

A kelet-nyugati migráció mérlege ettől még egyértelműen az NDK kárára alakult. Az ötvenes évek második felében a pártvezetés egyre több adminisztratív akadályt állított a távozás elé. A köztársaság-szökést büntették, a határőrizetet szigorították, a Stasi pedig igyekezett felderíteni a menekülési terveket. Berlin nyitott átjárói miatt azonban az egész rendszer továbbra is

könnyen megkerülhető maradt.

1958 után újabb gazdasági és politikai feszültségek keletkeztek. Ulbricht nagyszabású tervet hirdetett: az NDK-nak néhány éven belül el kellett érnie, majd meg kellett haladnia a nyugatnémet egy főre jutó fogyasztást a legfontosabb termékekben. Az ígéret a rendszer egész versenyfelfogását kifejezte. A szocializmus fölényét nem elég politikailag kijelenteni, a boltok polcain is bizonyítani kell.

A terv túl ambiciózusnak bizonyult. Az ipar nem tudott olyan gyorsan modernizálódni, a mezőgazdaság kollektivizálásának újabb hulláma pedig átmenetileg tovább rontotta az ellátást. 1960-ban és 1961 elején ismét gyorsan nőtt a Nyugatra távozók száma. A gazdaság munkaerőhiánya egyre súlyosabb lett. Ulbricht 1961 májusában már a legszűkebb vezetői körben is további növekvő elvándorlással számolt, miközben a hétéves terv fő céljait gyakorlatilag elérhetetlennek látta.

A menekülés önmagát erősítő folyamattá vált. Minél több orvos, mérnök vagy szakmunkás ment el, annál nehezebben működött az ország gazdasága és szolgáltatási rendszere. Minél több probléma keletkezett, annál többen fontolgatták a távozást.

A pártvezetés előtt kegyetlenül egyszerű dilemma állt. Ha továbbra is nyitva hagyják a berlini átjárót, az ország munkaereje és társadalmi stabilitása folyamatosan erodálódik. Ha lezárják, nyíltan be kell ismerniük, hogy a szocialista állam polgárai számára nem elegendő a rendszer vonzereje. A propagandában természetesen nem lehetett így megfogalmazni a problémát.

1961. június 15-én egy nemzetközi sajtótájékoztatón Ulbricht kérdést kapott arról, hogy az NDK tervezi-e a Brandenburgi kapunál államhatár kialakítását. Válaszában elhangzott a később híressé vált mondat: senkinek sincs szándékában falat építeni. A kijelentés utólag azért vált történelmi szimbólummá, mert kevesebb mint két hónappal később pontosan ez történt.

A döntés azonban nem csak Ulbricht kezében volt. A falhoz Moszkva beleegyezése kellett.

8. 1961. augusztus 13. - Bezárul az ország

1961 nyara a hidegháború egyik legveszélyesebb időszaka volt. Berlin státusza évek óta konfliktust okozott a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között. Nyugat-Berlin szigetként feküdt az NDK területének közepén, politikailag a Nyugathoz tartozott, ugyanakkor földrajzilag teljesen körülvette a szocialista állam.

Nyikita Hruscsov már 1958-ban ultimátumszerű követeléssel állt elő Berlin ügyében. A szovjet vezetés azt akarta, hogy a nyugati hatalmak változtassák meg a város státuszát, és Nyugat-Berlinből demilitarizált „szabad város” legyen. Washington, London és Párizs ezt nem fogadta el.

Ulbricht számára a válság más szempontból volt sürgető. Nem elsősorban a nyugati katonai jelenlét zavarta, hanem az, hogy Nyugat-Berlin nyitott kapuként működött. A keletnémet vezető egyre határozottabban sürgette a határ lezárását.

Moszkva sokáig óvatos volt. Egy egyoldalú keletnémet lépés könnyen katonai konfliktust idézhetett elő a négy megszálló hatalom között. Hruscsov ezért nem akarta egyszerűen Ulbricht kezébe adni a döntést.

1961 nyarán azonban a helyzet tarthatatlanná vált. Naponta százak, majd ezrek hagyták el az NDK-t. A

távozók között feltűnően sok fiatal és képzett ember volt. A keletnémet gazdaság számára a folyamat már közvetlen működési veszélyt jelentett.

Augusztus elején a Varsói Szerződés kommunista pártjainak vezetői Moszkvában tanácskoztak. A szovjet vezetés végül hozzájárult ahhoz, hogy lezárják a Nyugat-Berlin körüli határt. Ulbricht augusztus 7-én külön Politikai Bizottság ülésén ismertette a döntést, a tényleges előkészületeket pedig rendkívüli titoktartással végezték.

A művelet szervezésében Erich Honecker kapott kulcsszerepet. Az akkor még viszonylag fiatal pártvezető feladata volt a határ lezárásának politikai és szervezési koordinációja. Rendőröket, határőröket, a Nemzeti Néphadsereg egységeit és a munkásőrséghez hasonló üzemi harci csoportokat mozgósítottak.

1961. augusztus 12-ről 13-ra virradó éjszaka Berlin utcáin fegyveres alakulatok jelentek meg. Felbontották az utakat, szögesdrótot húztak keresztül utcákon, lezárták az átjárókat. Az S-Bahn- és U-Bahn-vonalak egy részét megszakították vagy ellenőrzés alá vonták. Az addig természetes városi kapcsolatok néhány óra alatt megszűntek. Vasárnap reggel sok berlini arra ébredt, hogy az az utca, amelyen előző nap még átment a város másik részébe, határrá vált.

A kezdeti lezárás még nem az a betonfal volt, amely később a korszak jelképévé vált. Szögesdrót, őrség és rögtönzött akadályok jelezték az új rendet. A következő hónapokban azonban egyre szilárdabb erődítmény épült. A Berlinen belüli határ mentén mintegy 45 kilométeres falrendszer jött létre, amelyet később további műszaki akadályokkal egészítettek ki.

A lezárás egyik legdrámaibb helyszíne a Bernauer Straße lett. Az utca egyik oldalán álló házak Kelet-Berlinhez tartoztak, a járda viszont már Nyugat-Berlinhez. Az első napokban emberek ablakokon át ugrottak a nyugati oldalra. Nyugat-berlini tűzoltók hálókát tartottak alájuk. Később az épületek földszinti bejáratait befalazták, majd a lakókat kiköltöztették és az ablakokat is lezárták.

A város kettévágása családokat választott el. Emberek egyik napról a másikra elvesztették munkahelyükhöz, rokonaikhoz, barátaikhoz vezető megszokott útjukat. Akik augusztus 12-én este a másik városrészben maradtak, váratlanul döntési helyzetbe kerültek: hol töltsék a következő éveket?

A nyugati hatalmak tiltakoztak, de katonai beavatkozásra nem került sor. John F. Kennedy amerikai elnök számára a fal súlyos politikai és erkölcsi vereséget jelentett a szabadság szempontjából, de nem érte meg egy

nukleáris háború kockázatát. A szovjet lépés nem szorította ki a nyugati hatalmakat Nyugat-Berlinből, és nem sértette közvetlenül ottani megszállási jogaikat.

A fal ezért különös kompromisszumra vált. A szovjet blokk nem tudta megszerezni Nyugat-Berlint, de lezárhatta az oda vezető keletnémet kijáratot. A Nyugat megtartotta saját városrészét, de tudomásul vette, hogy az NDK saját polgárait fizikailag akadályozza a távozásban.

Az SED egészen más nyelven beszélt az eseményről. A falat később „antifasiszta védősáncnak” nevezte. A hivatalos magyarázat szerint az NDK-t a nyugati kémek, provokátorok, embercsempészek és militaristák támadása ellen kellett megvédeni. A propaganda úgy tett, mintha a fal kívülről érkező veszélyt tartana távol, miközben a határőrök elsősorban kelet felé figyeltek. Ez volt a fal politikai jelentésének feloldhatatlan ellentmondása.

A fal után a menekülés nem szűnt meg teljesen. Emberek alagutakat ástak, járművekben rejtőztek el, hamis papírokat használtak, folyókon úsztak át, később házi készítésű léggömbbel vagy más elképesztő eszközökkel próbálkoztak. Sok kísérlet sikerült, mások tragédiával végződtek.

1962 augusztusában a tizennyolc éves Peter Fechter barátjával együtt megpróbált átmászni a falon a

Checkpoint Charlie közelében. A határőrök rálőttek. Fechter megsebesülve a határsávban feküdt, és segítségért kiáltott. Nyugati rendőrök nem léphettek át érte, a keletnémet határőrök pedig hosszú ideig nem mentek oda hozzá. A fiatalember elvérzett.

Halála azért vált a fal egyik legerősebb jelképévé, mert egyszerű képpé sűrítette a rendszer lényegét. Egy fiatalember el akarta hagyni az országot, amelyben született, és ezért életével fizetett.

A határőrizeti rendszer az évek során egyre kifinomultabbá vált. Több fal, kerítés, jelzőrendszer, őrtorony, reflektor és ellenőrzött határsáv alkotta. A katonák szolgálati szabályai lehetővé tették a fegyverhasználatot a menekülők megállítására. Már 1961 augusztusában olyan parancsok születtek, amelyek a fegyver alkalmazását is elfogadhatónak tekintették a határsértők ellen.

A fal minden kegyetlensége mellett azonban politikailag stabilizálta az NDK-t. Az ország többé nem veszítette el évente lakosságának és képzett munkaerejének jelentős részét. A vállalatok tervezhetőbb munkaerővel rendelkeztek, az állam pedig olyan társadalom irányításába kezdhetett, amelyet immár fizikailag is saját határai között tartott.

A lezárás után a vezetés gazdasági reformokat is megpróbálhatott. Ulbricht a hatvanas években felismerte, hogy az ötvenes évek merev sztálinista tervgazdasági módszerei nem alkalmasak egy fejlett ipari társadalom hatékony irányítására. Kísérletezni kezdett nagyobb vállalati önállósággal, nyereségérdekeltséggel, modernebb tervezéssel és technológiai fejlesztéssel.

A fal így furcsa történelmi választóvonallá vált. Előtte az NDK fennmaradása folyamatosan bizonytalan volt, mert lakói milliószámra tudtak távozni; utána a rendszer hosszabb időre stabilabbá vált, és éppen ezért több figyelmet fordíthatott arra, hogyan élnek azok, akik már nem tudtak egyszerűen elmenni. A későbbi évtizedekben a diktatúra megmaradt, de a hétköznapi életben más arcát mutatta: munkahelyet, lakást, gyermekellátást, üdülést, kulturális lehetőségeket és fokozatosan több fogyasztást kínált. A fal mögött kialakult egy sajátos, zárt társadalom, amelynek működését a mindennapi élet felől is meg kell érteni.

III. RÉSZ

AZ NDK MINT ÉLETVILÁG

9. Mit jelentett dolgozni a szocializmusban?

Ha valaki meg akarja érteni az NDK hétköznapi életét, aligha kezdheti máshol, mint a munkahelyen. A Német Demokratikus Köztársaság társadalmában a munka jóval többet jelentett annál, hogy az ember reggel belépett a gyárkapun vagy elfoglalta helyét egy hivatalban, délután pedig hazament. A munkahely egyszerre volt a megélhetés forrása, társadalmi közeg, politikai nevelőtér, szociális intézmény és sok esetben az egész magánélet egyik szervezője.

A rendszer egyik legfontosabb ígérete a teljes foglalkoztatottság volt. A munkanélküliség, amely a weimari köztársaság utolsó éveiben egész családok egzisztenciáját tette tönkre, a hivatalos szocialista gondolkodásban a kapitalizmus egyik legsúlyosabb bűnének számított. Az NDK vezetése büszkén állította, hogy ezt a problémát megszüntette. Munkaképes embernek elvileg munkája volt, és a munka nem csak lehetőség, hanem társadalmi kötelesség is lett.

Ez valódi biztonságot teremtett. Aki egy keletnémet üzemben dolgozott, általában nem élt attól való állandó félelemben, hogy a vállalat egy következő gazdasági visszaeséskor egyszerűen elbocsátja. A gyárak időnként munkaerőhiánnyal küzdöttek, és a dolgozó alkupozíciója bizonyos hétköznapi kérdésekben erősebb lehetett annál,

amit a politikai rendszer merevsége alapján gondolnánk. Egy rosszul teljesítő dolgozót sem volt mindig egyszerű elküldeni, mert máshol is szükség volt munkáskézre, és az állam számára politikailag is kényelmetlen lett volna a munkanélküliség nyílt megjelenése.

A biztonságnak ára is volt. A tervgazdaság számára minden munkaképes ember termelési tényezőnek számított, ezért az állam kevésbé fogadta el, ha valaki hosszabb ideig nem dolgozott. A munka világából való önkéntes kivonulás könnyen társadalmi és akár jogi problémává válhatott. A rendszer a munkát az emberi méltóság és a társadalmi részvétel legfontosabb formájának tekintette, ezért a munkanélküliséget megszüntette, ugyanakkor a munkához való viszony magánjellegét is korlátozta.

A legtöbb ember számára azonban ezek az elvi kérdések kevésbé voltak fontosak annál, hogy mi történt nap mint nap az üzemben. A nagy állami vállalat, a Volkseigener Betrieb, röviden VEB, sajátos kisvilág volt. Az ember nem csak fizetést kapott tőle. A vállalat szervezhette az üdülését, támogathatta a gyermekintézményt, segíthetett lakáshoz jutni, sportkört, kultúrcsoportot vagy könyvtárat tarthatott fenn. A munkatársak együtt vettek részt ünnepeken, kirándulásokon, politikai rendezvényeken és néha magánjellegű programokon is.

Különösen fontos szerepet játszottak a brigádok. A dolgozókat kisebb kollektívákba szervezték, amelyek közös termelési feladatokat kaptak. A brigád nem csak munkaszervezési egység volt. Tagjai együtt vállalhattak politikai és kulturális programokat, brigádnaplót vezethettek, közösen ünnepeltek és kirándultak. Versenyezhettek különböző kitüntetésekért, például a „szocialista munkabrigád” címért.

A rendszer szándéka világos volt. A munkahelyi kollektíva segítségével a dolgozó ne magányos bér munkásként tekintsen önmagára, hanem egy közös társadalmi vállalkozás résztvevőjeként. A termelés elvileg az egész népé volt, ezért a munkás saját államának, végső soron saját magának dolgozott.

Az elmélet és a hétköznapiak között természetesen jelentős távolság húzódott. A brigád lehetett valódi baráti közösség, amelyben az emberek segítették egymást, de válhatott kötelező politikai rituálék helyszínévé is. Ugyanaz az ember, aki egy pártgyűlésen megfelelő mondatokat mondott, este kollégáival együtt nevethetett a tervszámokon vagy a vállalat vezetőin. A hivatalos és a magánbeszéd közötti kettősség a gyárban különösen látványosan jelent meg.

A brigádnaplók sokszor éppen ezt a két világot sűrítették magukba. Hivatalosan lelkes

munkaversenyekről, politikai képzésről és közösségi vállalatokról számoltak be, közben fényképek, kirándulások, születésnapok és hétköznapi események emlékei kerültek beléjük. A propaganda eszközéből családi albumhoz hasonló tárgy lehetett.

Az üzemben a terv mindenütt jelen volt. A vezetőknek előírt termelési mutatókat kellett teljesíteniük, a részlegek és brigádok pedig ezekből kapták saját feladataikat. A tervgazdaság hivatalos nyelve számokból, normákból, határidőkből és százalékokból állt. Az év végi tervteljesítés politikai jelentőséget is kapott. Aki előbb teljesítette éves tervét, példaképpé válhatott, a vállalat pedig büszkén jelenthette sikerét.

A valóság azonban sokszor kevésbé volt szabályos. Egy üzem hiába kapott pontos termelési előírást, ha nem érkezett meg időben a szükséges alkatrész vagy nyersanyag. Ha egy beszállító lemaradt, az egész termelési lánc megbicsakolhatott. A vállalat vezetőinek ezért különleges képességük fejlődött ki: a rögtönzés.

A hivatalos terv mellett informális gazdaság működött. Vállalatvezetők telefonáltak egymásnak, alkatrészeket cseréltek, kölcsönadtak anyagot, későbbi viszonzásért segítettek egy másik üzemnek. A tervgazdaság éppen azért tudott hosszú ideig működni, mert az emberek naponta kijavították azt, amit a központi rendszer nem tudott előre

megoldani.

A dolgozók ugyanezt tették kisebb léptékben. Ha valamilyen anyagra otthon volt szükség, előfordulhatott, hogy a gyárból szerezte meg. A hivatalos tulajdonfogalom ezt lopásnak minősíthette, a hétköznapi erkölcs azonban árnyaltabban működött. A „nép tulajdonából” néhány csavar, deszka vagy festék elvitele sokak szemében más kategóriát jelentett, mint magánember meglopása.

Ez a viszony sajátos problémát okozott. Ha mindenkié a vállalat, végül ki érzi személyesen felelősnek az eszközökért? A rendszer egyik állandó gondja lett, hogy a közös tulajdon eszméjét nem mindig követte közös tulajdonosi tudat.

A munkafegyelem körül ezért folyamatos kampányok zajlottak. A vezetés panaszkodott a hiányzásokra, az alkoholfogyasztásra, a munkaidő alatti magánügyintézésre és az alacsony termelékenységre. A teljes foglalkoztatottság egyik mellékhatása az lett, hogy a dolgozó tudta: viszonylag nehéz elveszítenie a munkahelyét. Ez gyengítette a vállalatvezetés egyik klasszikus fegyelmezési eszközét.

A rendszer ezért erkölcsi és politikai ösztönzőkkel próbálta pótolni a piaci kényszert. Kitüntetések, prémiumok, munkaversenyek, nyilvános elismerések és

különbféle címek ösztönözték a teljesítményt. A szocialista munkahősök története azt sugallta, hogy a kiváló dolgozó nem csak több pénzt érdemel, hanem társadalmi példaképpé válik.

A hétköznapi munkás számára azonban a pénz, a lakás és a szabadidő gyakran fontosabb volt az oklevélnél. Az NDK vezetése ezt egyre inkább felismerte. Az ötvenes évek ideologikus munkaversenyei után fokozatosan nagyobb szerepet kaptak az anyagi ösztönzők.

A munkahely ennek következtében sajátos alkut közvetített az állam és az ember között. A dolgozó elfogadta a politikai kereteket, részt vett legalább a szükséges mértékben a hivatalos rituálékban, teljesítette munkáját. Cserébe a rendszer biztonságot, szociális juttatásokat és kiszámíthatóságot kínált.

Ez az alku nem volt írásba foglalva, és természetesen nem mindenki fogadta el egyformán. Mégis sokat segített annak megértésében, hogyan maradhatott stabil az NDK az 1961-es falépítés után évtizedeken keresztül. Az emberek jelentős része nem azért ment be reggel a gyárba, mert a kommunizmust akarta felépíteni, hanem azért, mert ott dolgozott. Ugyanúgy bosszankodott a főnöken, várta a fizetést és a szabadságot, pletykált a kollégákkal és tervezte az estét, ahogy más országok dolgozói. Éppen ettől vált az NDK működőképpé: a

rendszer politikai nyelve rendkívüli társadalmi küldetésről beszélt, az emberek közben hétköznapi életet éltek benne.

HÁTTÉRGYÁR

10. Utolérni és megelőzni - a tervgazdaság nagy ígérete

A tervgazdaságot könnyű utólag olyan rendszerként bemutatni, amelynek kudarca már születése pillanatában nyilvánvaló volt. Az NDK története azonban jóval érdekesebb annál, ha egyszerűen negyven évnyi gazdasági tévedésnek tekintjük. Az ötvenes és hatvanas években sok szakember és politikus számára egyáltalán nem tűnt abszurdnak az a gondolat, hogy a központilag tervezett gazdaság versenyképes lehet a kapitalizmussal.

A Szovjetunió néhány évtized alatt ipari nagyhatalommá vált. 1957-ben felbocsátotta a Szputnyikot, az első mesterséges holdat. Néhány évvel később Jurij Gagarin első emberként jutott el a világűrbe. A keleti blokk vezetői számára mindez látványosan bizonyította, hogy a szocialista rendszer képes technológiai csúcsteljesítményekre.

Az NDK ráadásul kedvezőbb örökséggel rendelkezett a legtöbb kelet-európai országnál. Területén fejlett ipari hagyományok, képzett munkásság, vegyipari, gépipari és optikai vállalatok működtek. Szászország és Thüringia régi ipari kultúrával rendelkezett, Jéna optikai ipara világhírű volt. Ha valamelyik szocialista ország képesnek látszott arra, hogy gazdaságilag megközelítse a Nyugatot, az NDK jó jelöltnek tűnt.

A keletnémet vezetés ezért különös elszántsággal mérte magát a Német Szövetségi Köztársasághoz. Más szocialista országok számára a kapitalista világ gazdagsága valamivel elvontabb összehasonlítás lehetett. Az NDK-nak ugyanazon nemzet másik fele mutatta naponta, hogyan működik egy másik gazdasági rendszer.

Ulbricht az ötvenes évek végén azt a célt tűzte ki, hogy a fontos fogyasztási cikkek egy főre jutó fogyasztásában az NDK rövid idő alatt elérje és meghaladja Nyugat-Németországot. A terv már akkor túlzottnak bizonyult, de jól mutatta a rendszer gondolkodását. A szocializmusnak nem elegendő politikailag felsőbbrendűnek lennie. Az embereknek a boltokban és otthonaikban is érezniük kell a fölényét.

Az ipar fejlesztése során jelentős eredmények születtek. Új vegyipari és energetikai kapacitások épültek, fejlődött a gépgyártás, az elektrotechnika és később a mikroelektronika. A híres Trabant neve sem véletlenül kapcsolódott az űrkorszak optimizmusához: a Sputnik sikere után választott név a technikai modernitás hangulatát idézte.

A Trabant később a keletnémet gazdaság ellentmondásainak jelképévé vált. Megbízhatóan egyszerű, könnyen javítható jármű volt, amely családok millióinak adott mobilitást. Ugyanakkor műszaki konstrukciója

hosszú időn át alig változott, a kereslet messze meghaladta a kínálatot, és egy új autóra éveket kellett várni. Egy tárgyban találkozott a szocialista modernizáció valós eredménye és annak elakadása.

Ulbricht a hatvanas évek elején maga is felismerte, hogy a gazdaság működésén változtatni kell. A berlini fal felépítése után megszűnt a munkaerő tömeges elvándorlása, így kedvezőbb helyzet nyílt a reformokra. 1963-tól bevezették az Új Gazdasági Rendszert, amely nagyobb szerepet adott a gazdasági számításnak, a nyereségnek és a vállalati önállóságnak.

Ez komoly fordulat volt ahhoz képest, hogy korábban a központi hivatalok részletesen próbálták megszabni a termelés szinte minden elemét. Az új elképzelés szerint a vállalatoknak bizonyos keretek között önállóbban kellett dönteniük, a vezetőknek pedig jobban kellett figyelniük a költségekre és a gazdaságosságra.

A reform mögött nem liberalizálási szándék állt. Ulbricht nem akart piacgazdaságot, és politikai hatalmából sem akart engedni. Ellenkezőleg: abban bízott, hogy modernebb gazdasági irányítással erősebbé teheti a szocializmust.

Itt azonban hamar előbukkant a rendszer egyik alapvető problémája. Ha egy vállalat valóban önállóan dönthet

arról, mit gyárt, milyen beruházást hajt végre és hogyan használja nyereségét, a központi terv hatalma csökken. Ha viszont a politikai vezetés minden stratégiai kérdésben felülírhatja a gazdasági döntést, a vállalati önállóság csak korlátozott marad.

A reform ezért állandó ingázássá vált centralizáció és decentralizáció között. A vezetés nagyobb rugalmasságot akart, de attól tartott, hogy elveszíti az ellenőrzést. Piaci jellegű ösztönzőket kívánt alkalmazni, de nem akarta elfogadni a valódi piac következményeit.

A hatvanas évek végén megszületett a különösen emlékezetes jelszó: „megelőzni utolérés nélkül”. Első hallásra még németül is nehezen megfejtendő gondolat volt. Lényege nagyjából azt jelentette, hogy az NDK ne másolja végig a nyugati fejlődés minden szakaszát, hanem új technológiák segítségével közvetlenül lépjen a kapitalista országok elé.

Ebben volt egy racionális felismerés. Egy lemaradó gazdaság számára valóban nincs értelme minden régi technológiai lépcsőfokot végigjárni. Ha sikerül egy új ágazatba korán belépni, akár át is ugorhat bizonyos fejlődési szakaszokat.

A probléma az volt, hogy ehhez rendkívül fejlett kutatásra, rugalmas vállalatokra, tőkére, nemzetközi

kapcsolatokra és gyors döntéshozatalra lett volna szükség. Éppen ezekben a kérdésekben mutatkoztak meg a tervgazdaság korlátai.

A kutatóintézetek és üzemek értékes technikai eredményeket értek el, de egy találmány ipari alkalmazása sokszor nehézkesen haladt. A tervben meghatározott termelési cél teljesítése a vállalat számára biztonságosabb lehetett, mint egy kockázatos új technológia bevezetése. A kudarc büntetést, az innováció sikere viszont nem feltétlenül hozott olyan jutalmat, amely arányban állt volna a kockázattal.

A rendszer ezért furcsa módon egyszerre rajongott a technikai fejlődésért és fékezte azt. A pártvezetők beszédeiben a tudományos-technikai forradalom szinte varázseszközként jelent meg, amely megoldhatja a gazdaság problémáit. A mindennapi gazdasági szerkezet viszont gyakran a bevált termelés ismétlésére ösztönözte az üzemeket.

A külkereskedelem további nehézséget jelentett. Az NDK iparának nyersanyagokra és fejlett technológiára volt szüksége, ezért nem tudott elszigetelődni a világgazdaságtól. A Szovjetunió olajat, földgázt és más nyersanyagokat szállított, a keletnémet ipar pedig gépekkel és feldolgozott termékekkel fizetett.

A nyugati piac ugyanakkor létfontosságú maradt. Ott lehetett kemény valutát szerezni, és onnan érkeztek olyan technológiák, amelyeket a keleti blokk nem tudott megfelelő színvonalon előállítani. A hivatalosan két gazdasági vilárendszerre osztott Európa a gyakorlatban sokkal több szállal kapcsolódott össze.

Az NDK gazdasága tehát egy különös versenyben vett részt. Politikailag bizonyítani akarta, hogy a kapitalizmus meghaladható, közben egyre nagyobb szüksége volt kapitalista technológiákra, piacokra és valutára.

Ulbricht reformkísérletei végül nem hozták meg az áttörést. A hatvanas évek végére a gazdasági rendszer egyre bonyolultabb lett, a tervek és reformmechanizmusok egymásra rakódtak. A vezetésen belül is nőtt az elégedetlenség. Ebben a helyzetben lépett elő Erich Honecker, aki más ajánlatot tett az NDK lakosságának: kevésbé akarta meggyőzni őket arról, hogy hamarosan gazdaságilag legyőzik Nyugat-Németországot, inkább azt ígérte, hogy jobb lesz az életük.

11. Honecker alku ajánl

1971 májusában Walter Ulbricht lemondott az SED első titkári tisztségéről. A hivatalos magyarázat egészségi állapotára hivatkozott, a háttérben azonban hosszabb hatalmi harc állt. Ulbricht egyre nehezebben illeszkedett a Brezsnyev vezette szovjet politika elképzeléseihez, és az SED vezetésében is megerősödtek ellenfelei. Utódja Erich Honecker lett, aki évtizedeken át Ulbricht apparátusában építette karrierjét, most pedig saját korszakot kezdett.

Honecker nem fordította meg a politikai rendszert. Az SED vezető szerepe, a szovjet szövetség, a Stasi és a politikai ellenőrzés megmaradt. Gazdasági és társadalmi hangsúlyai azonban érezhetően megváltoztak.

Ulbricht utolsó éveiben a vezetés sokat beszélt technológiáról, gazdasági reformról és a kapitalizmus gazdasági utoléréséről. Honecker azt hangsúlyozta, amit a hivatalos nyelv a gazdaság- és szociálpolitika egységének nevezett. A kifejezés mögött egyszerű politikai felismerés állt: az emberek életkörülményeit gyorsabban kell javítani.

A hetvenes évek elején az NDK vezetése növelte a szociális kiadásokat, béreket és nyugdíjakat emelt, családpolitikai kedvezményeket vezetett be, és hatalmas lakásépítési programot indított. A fogyasztás korábbi háttérbe szorítása helyett immár azt ígérték, hogy a

szocializmus kézzelfogható jólétet teremt.

A fordulatban ott kísértett 1953 emléke. Az SED vezetése nem felejtette el, hogy a munkanormák és az életszínvonal kérdése néhány nap alatt politikai felkelést indíthatott el. A szociálpolitikai engedmények később is nehezen visszavonhatóvá váltak. A vezetők tudták, milyen veszélyes lehet egy jelentős áremelés vagy szociális megszorítás. A lengyelországi események, ahol 1970 végén az élelmiszerárak emelése súlyos zavargásokhoz és vezetőváltáshoz vezetett, tovább erősítették ezt a félelmet.

A Honecker-korszak hallgatólagos társadalmi alkut kínált. A politikai rendszert nem lehetett szabadon megváltoztatni, cserébe az állam igyekezett biztonságos és kiszámítható hétköznapi életet biztosítani.

Az alku különösen látványosan jelent meg a lakáspolitikában. Az NDK városaiban a háború után évtizedekkel is sok rossz állapotú lakás maradt. A régi épületek felújítása lassan haladt, számos lakásban nem volt modern fürdőszoba vagy megfelelő fűtés. Fiatal házaspárok éveket várhattak saját otthonra.

Honecker vezetése nagyszabású lakásépítési programot indított. Előre gyártott betonelemekből egész városrészek épültek. A Plattenbau később az NDK egyik legismertebb vizuális jelképévé vált, és az egyesítés után sokszor a

szürke szocialista városépítés szinonimájaként kezelték.

Az első beköltözők azonban gyakran egészen másképp látták. Egy új lakótelepi lakás központi fűtéssel, meleg vízzel, saját fürdőszobával és modern konyhával valódi életminőség-javulást jelenthetett annak, aki korábban egy rosszul fűthető, mellékhelyiség nélküli régi házban élt. Az új lakások iránt hatalmas volt a kereslet.

A lakbéreket az állam rendkívül alacsonyan tartotta. Ez komoly szociális biztonságot teremtett, de mellékhatása is lett. Az alacsony bérleti díjakból alig lehetett finanszírozni a régi házak karbantartását, ezért történelmi városrészek épületállománya fokozatosan romlott. Miközben a külvárosokban új lakótelepek emelkedtek, Lipcse, Halle, Görlitz vagy más városok régi házai között egyre több elhanyagolt épület állt.

A rendszer szociálpolitikája a családokat is támogatta. Különösen fontos lett a gyermekvállalás ösztönzése, mert az NDK lakossága a korábbi elvándorlás és demográfiai folyamatok miatt csökkent. Fiatal házaspárok kedvezményes hitelekhez juthattak, gyermekek születésével e hitelek egy részét elengedték, a gyermekes anyák számára külön munkaidő- és szabadságkedvezmények léteztek.

A bölcsődék és óvodák kiterjedt hálózata lehetővé tette, hogy a nők túlnyomó többsége dolgozzon. Ez gazdasági

szükséglet is volt, hiszen az országnak szüksége volt a munkaerejükre, ugyanakkor olyan társadalmi modellt hozott létre, amely számos tekintetben modernebb volt a korabeli Nyugat-Németországnál.

A szociális biztonságot az államilag támogatott alapárak is erősítették. Bizonyos alapvető élelmiszerek, a lakhatás, a közlekedés és különböző szolgáltatások árát politikai okokból alacsonyan tartották. A vezetés úgy tekintett ezekre, mint a szocialista társadalmi szerződés részeire.

Ez különös helyzetet teremtett. Egyes árak hosszú éveken át alig változtak, miközben előállításuk költsége nőtt. A különbséget az állam fizette. Gazdasági szempontból a támogatási rendszer egyre drágább lett, politikailag azonban szinte érinthetetlenné vált.

A vezetés tudta, hogy egy kenyér-, tej- vagy lakbéréremelés messze túlmutathat a költségvetési kérdésen. Ha a szocialista rendszer azt állította, hogy alapvető biztonságot ad polgárainak, éppen ezt a biztonságot nem kockáztathatta könnyen.

Honecker szociális programja ezért kezdetben nagy népszerűséget hozott. A hetvenes évek első felében javult az életszínvonal, nőtt a fogyasztás, sok család jutott jobb lakáshoz, és az NDK nemzetközi helyzete is erősödött. 1973-ban mindkét német állam tagja lett az ENSZ-nek, az

NDK pedig egyre több országgal létesített diplomáciai kapcsolatot.

Az állam úgy tűnhetett, végre megérkezett. A fal már több mint egy évtizede állt, az ország fennmaradása nem látszott bizonytalannak. A sportolók olimpiai érmeket nyertek, az ipar termelt, a lakótelepek épültek, a szociális rendszer pedig széles körű biztonságot kínált.

Ekkor alakult ki legerősebben az a hétköznapi NDK, amelyre később sokan nosztalgiával emlékeztek. A nosztalgia megértéséhez ezt az időszakot komolyan kell venni. Az emberek nem egy történelmi statisztikában éltek. Ha valaki ekkor kapott első lakást, talált biztos munkahelyet, alapított családot, gyermeke számára pedig volt bölcsőde és óvoda, saját élettörténetében valós javulást élhetett meg.

A rendszer problémája az volt, hogy ezeknek az ígéreteknek jelentős része gazdaságilag egyre többbe került. Honecker politikája abból indult ki, hogy a növekvő gazdasági teljesítmény finanszírozza majd a szociális programot. Ha a termelékenység megfelelően nő, az alacsony árak, lakbérek, béremelések és családi juttatások fenntarthatók lesznek. A termelékenység azonban nem nőtt olyan gyorsan, mint a kiadások.

A vezetés erre nem a szociális ígéretok visszavonásával válaszolt, hanem újabb gazdasági forrásokat keresett. Növelte a nyugati kereskedelmet, hiteleket vett fel, igyekezett több kemény valutát szerezni és bizonyos ágazatokból nagyobb exportteljesítményt kicsikarni. Ezzel lassan kialakult a Honecker-rendszer egyik legsúlyosabb csapdája: a szociális biztonság politikai stabilitást teremtett, ugyanakkor hosszabb távon hozzájárult a gazdasági mozgástér beszűküléséhez. A vezetés ezt felismerte, de nem mert visszafordulni, mert a társadalmi alku addigra már nem ígéret, hanem elvárás lett.

12. Lakás, Trabant, banán - a fogyasztás mindennapjai

A kapitalista és szocialista rendszer versenyét gyakran ipari termeléssel, nemzeti jövedelemmel és technológiai teljesítménnyel mérték. A hétköznapi ember azonban kevésbé a statisztikai évkönyvek alapján döntötte el, mennyire sikeres a gazdaság. Sokkal fontosabb volt számára, mit talál az üzletben, mennyi idő alatt jut lakáshoz, lehet-e autója, milyen ruhát vásárolhat, és mi kerül az asztalra vasárnap. Az NDK gazdaságtörténete ezért a boltok története is.

A keletnémet üzletek polcai nem voltak állandóan üresek. Az alapvető ellátás a rendszer jelentős részében működött, és a hetvenes évekre a háztartások többségében megtalálhatóvá váltak azok a fogyasztási cikkek, amelyek néhány évtizeddel korábban még luxusnak számítottak. Hűtőszekrény, televízió, mosógép és más háztartási eszközök széles körben elterjedtek.

A probléma sokszor inkább a választék, a minőség és az elérhetőség kiszámíthatatlansága volt. A tervgazdaság viszonylag jól tudta megszervezni nagy mennyiségű azonos termék előállítását. Sokkal nehezebben alkalmazkodott a fogyasztói igények gyors változásához. Ha egy termék váratlanul divatba jött, a termelés nem tudott olyan gyorsan reagálni, mint egy piaci rendszerben. Másból túl

sok készült, abból pedig, amit mindenki keresett, hiány alakult ki.

Így született meg a hiánygazdaság sajátos mindennapi kultúrája. Az ember megtanulta, hogy amit éppen lehet kapni, azt érdemes megvenni akkor is, ha csak később lesz rá szüksége. Ha ritka árut látott, szólt a családtagoknak vagy barátoknak. Az ismerős eladó különösen értékes kapcsolat lehetett. Bizonyos termékek nem kerültek ki nyíltan a pultra, hanem félretették megbízható vevőknek. A német köznyelv erre a Bückware szót használta: a „pult alól” előkerülő árut.

A kapcsolati tőke így gazdasági értékke vált. Az ember pénzének vásárlóereje attól is függött, kit ismert. Ez az egyik oka annak, hogy az NDK mindennapi társadalma sokszor személyesebbnek tűnhetett, mint egy modern fogyasztói gazdaság. A javak megszerzéséhez emberi kapcsolatok kellettek. A szomszéd tudott valakit, aki alkatrészt szerzett. A kolléga ismert hentest. A rokon vidékről hozott valamit. Ezek a hálózatok valódi közösségeket teremtettek, miközben létük maga is a gazdaság hiányosságairól árulkodott.

Kevés tárgy testesítette meg ezt jobban, mint az autó. A Trabant tulajdonosa sokszor büszke volt kocsijára. A jármű családi kirándulást, nyaralást, mobilitást és szabadságot adott. Könnyen javítható konstrukciója miatt tulajdonosai

gyakran maguk szerelték. Generációk személyes emlékei kötődtek hozzá.

Az új autó megszerzése viszont türelmet igényelt. A kereslet sokkal nagyobb volt a gyártásnál, ezért a vásárlók évekkel korábban adták le megrendelésüket. Családok akár gyermekük számára is időben gondolkodtak, hogy mire felnő, közelebb kerüljön a sorban.

Ez különös gazdasági jelenséget hozott létre: egy használt Trabant olykor különösen értékes lehetett, mert azonnal hozzá lehetett jutni, míg az újra éveket kellett várni. A klasszikus piaci logika megfordult. Az új termék hivatalos ára alacsonyabb lehetett annál az értéknél, amelyet az emberek ténylegesen tulajdonítottak neki.

A ruházat és más fogyasztási cikkek esetében az állam külön üzlethálózatokkal próbált választ adni a jobb minőség iránti igényre. Az Exquisit üzletek divatosabb, magasabb minőségű ruházatot kínáltak, a Delikat boltok pedig olyan élelmiszereket, amelyek a szokásos üzletekben ritkán vagy egyáltalán nem jelentek meg.

Az árak ezekben az üzletekben jóval magasabbak voltak. Ez ideológiai szempontból érdekes kompromisszumot jelentett. A rendszer elvileg egyenlőséget hirdetett, a gyakorlatban azonban elfogadta, hogy aki többet tud fizetni, jobb árut vásároljon. Így

próbálták megakadályozni, hogy a magasabb jövedelmű emberek pénze felhalmozódjon anélkül, hogy lenne mire elkölteni.

Még látványosabb volt az Intershop. Ezekben az üzletekben nyugati termékeket lehetett vásárolni kemény valutáért, később külön erre szolgáló fizetőeszköz segítségével. Whisky, cigaretta, csokoládé, parfüm, farmer, elektronikai cikk és számos más nyugati áru sorakozott a polcokon.

Az Intershop eredetileg arra szolgált, hogy az állam megszerezze a külföldiek és az NDK-n átutazók valutáját. Idővel azonban egyre több keletnémet is vásárolt ott, ha nyugati rokonoktól vagy más módon valutához jutott. A rendszer számára ez gazdaságilag hasznos, politikailag kínos megoldás volt. A kapitalista fogyasztási cikkeket hivatalosan gyakran a felszínes nyugati életmód jelképeiként bírálták, ugyanaz az állam azonban saját üzleteiben árulta őket, mert szüksége volt a nyugati pénzre.

Ráadásul nem mindenki rendelkezett nyugati rokonnal. Az Intershop ezért új egyenlőtlenséget vitt a hivatalosan egyenlő társadalomba. Két azonos fizetésű dolgozó közül az egyik rendszeresen kaphatott nyugatnémet márkát családjától, a másik semmit. A fal ugyan lezárta az országot, a Nyugat áruai mégis beléptek rajta.

A nyugati csomag, a Westpaket szintén sajátos intézménnyé vált. A Szövetségi Köztársaságban élő rokonok kávé, édességet, ruhát, kozmetikumot és más termékeket küldtek Keletre. Egy csomag felbontása családi esemény lehetett. Az illatok és csomagolások olyan fogyasztási világot hoztak be a lakásba, amelyet az NDK üzleteiben nem mindig lehetett megtalálni.

Különösen fontos termék volt a kávé. Az NDK-ban magas volt a kávéfogyasztás, az alapanyagot viszont kemény valutáért kellett importálni. Amikor a világpiaci kávéárak az 1970-es években jelentősen emelkedtek, az állam komoly devizaproblémával szembesült. 1977-ben olcsóbb keverékkel próbálták részben helyettesíteni a megszokott kávé.

A lakosság reakciója heves volt. A kávéválság azért érdekes, mert megmutatta, milyen messz került az NDK az ötvenes évek társadalmától. Akkor még alapvető élelmiszerek hiánya okozott válságot. A hetvenes években már egy élvezeti cikk minőségének romlása vált komoly politikai hangulatkérdéssé. Ez bizonyos értelemben a rendszer fejlődésének sikere volt: a fogyasztók igényei nőttek, éppen ez tette egyre nehezebbé a kielégítésüket.

A déligyümölcs különösen emlékezetes része lett az NDK utólagos hétköznapi mítoszának. A banán a rendszer hiánygazdaságának szinte komikus szimbólumává vált. A

valóság ennél árnyaltabb: időnként lehetett kapni banánt és narancsot, különösen ünnepek környékén, de ellátásuk kiszámíthatatlan volt, és gyorsan elfogytak. Ha híre ment, hogy valahol banán érkezett, sor alakulhatott ki.

A sorban állás önálló társadalmi jelenséggé vált. Az ember néha még azt sem tudta pontosan, mit árulnak, amikor beállt. Ha mások várakoznak, valószínűleg érdemes. A sor ugyanakkor információs hálózatként is működött. Idegenek beszélgettek, hírek cseréltek gazdát, panaszok hangzottak el. A rendszer, amely a nyilvános politikai vitát ellenőrizte, saját üzletei előtt kis spontán közvélemény-fórumokat teremtett.

A hiány nem jelentette azt, hogy az emberek állandó nyomorban éltek. A hetvenes és nyolcvanas évek NDK-ja fejlett ipari társadalom volt, ahol a lakosság jelentős része rendelkezett modern háztartási eszközökkel, televízióval és autóval, rendszeresen nyaralt, és alapvető egzisztenciális biztonságban élt.

Az elégedetlenséget egyre inkább az összehasonlítás táplálta. A keletnémet tudta, milyen autókat gyártanak Wolfsburgban vagy Stuttgartban. Láta a nyugatnémet televízió reklámjait. Ismerte rokonai lakását és fogyasztási szokásait. Amikor Nyugatra látogathatott, saját szemével érzékelte a különbséget.

Ez különösen veszélyes versenyhelyzetet teremtett az NDK számára. A lakosság életszínvonala abszolút értelemben javulhatott, miközben a rendszer támogatottsága mégis csökkent, ha a nyugati fejlődés gyorsabb volt. Az ember nem ahhoz hasonlította magát, hogyan élt húsz évvel korábban, hanem ahhoz, hogyan él ugyanabban a pillanatban a másik német.

A rendszer erre egyre több fogyasztással próbált válaszolni, de a verseny feltételeit nem tudta megszabni. A nyugatnémet televízió minden este újraindította az összehasonlítást.

Mégsem a fogyasztási hiány határozta meg teljesen az NDK mindennapjait. Az emberek alkalmazkodtak hozzá, saját stratégiákat dolgoztak ki, és sokszor humorral kezelték a helyzetet. A rendszer hibáinak kijátszása a hétköznapi élet készségévé vált. Aki tudta, hol lehet autóalkatrészt szerezni, kit kell megkérdezni egy jobb húsert, mikor érkezik déligyümölcs és melyik kolléga rokona dolgozik egy keresett terméket gyártó üzemben, az nem tehetetlen áldozata volt a hiánygazdaságnak, hanem megtanult benne élni.

Sok keletnémet későbbi emlékezetében éppen ez az ügyesség és kapcsolati világ kapott pozitív színezetet. Az egyesítés után az üzletek hirtelen megteltek áruval, de az a társadalmi gyakorlat, amelyben egy ritka tárgy

megszerzéséhez emberek segítségére volt szükség, gyorsan elvesztette jelentőségét. Az NDK mindennapi gazdaságának ezért volt egy különös kettőssége: a hiány bosszantotta az embereket, a hiány kezelésére kialakított kapcsolatok viszont közösséget teremthettek. Ez segít megérteni, miért lehet egy megszűnt rendszer hétköznapijaira nosztalgiával emlékezni anélkül, hogy valaki magát a rendszert kívánná vissza.

13. Nők országa?

Ha az NDK társadalmának olyan területét keressük, ahol a rendszer saját modernizációs ígérete és a mindennapi valóság különösen összetett módon találkozott, a nők helyzete az egyik legjobb példa. A keletnémet állam hivatalosan büszke volt arra, hogy szakított a nő elsődleges feladatát az otthonban és a családban kijelölő hagyományos modellel. A nőnek tanulnia, szakmát szereznie, dolgoznia és gazdaságilag önállónak lennie kellett. Ebben az NDK valóban mély társadalmi változást hozott.

A kiinduló helyzetet részben maga a háború teremtette meg. 1945 után a férfiak háborús vesztesége, hadifogsága és a hatalmas újjáépítési munka miatt nélkülözhetetlenné vált a női munkaerő. Az új szocialista állam ezt a kényszerű változást ideológiai programmá emelte. A dolgozó nő az új társadalom jelképe lett: nem függ férje keresetétől, saját szakmája van, és részt vesz az ország építésében.

Az állam ehhez intézményeket is teremtett. A gyermekgondozás egyre kevésbé maradt kizárólag a család magánügye. Bölcsődék, óvodák és iskolai napközik tették lehetővé, hogy az anya rövid idő után visszatérhessen munkahelyére. A gyermekellátás kiterjedt hálózata az NDK egyik legjellegzetesebb szociális intézményévé vált, és olyan társadalmi normát alakított ki,

amely szerint a gyermekes nő munkavállalása természetes.

Ez élesen különbözött a korabeli Nyugat-Németország hosszú ideig fennmaradó családmmodelljétől. Az NSZK-ban még sokáig erős maradt az az elképzelés, hogy a kisgyermekes anya ideális helye elsősorban az otthon. Keleten ezzel szemben az tűnhetett szokatlannak, ha egy munkaképes nő nem dolgozott. A két német társadalom külön fejlődése talán sehol sem mutatkozott meg annyira a hétköznapiakban, mint ezen a területen.

Az NDK-s nő számára a fizetett munka valódi gazdasági függetlenséget jelenthetett. A házasság felbomlása ezért kevésbé fenyegette feltétlen egzisztenciális összeomlással, mint olyan társadalomban, ahol a család fő keresője kizárólag a férfi. A válás társadalmi megítélése is kevésbé maradt kötve ahhoz a gondolathoz, hogy a nőnek anyagi okból mindenáron fenn kell tartania egy rosszul működő kapcsolatot.

A rendszer propagandaanyagai szívesen mutattak női darukezelőket, mérnököket, vegyészeket, orvosokat és más olyan szakmák képviselőit, amelyek korábban erősen férfias világnak számítottak. E képek mögött nem csak propaganda állt. A nők valóban tömegesen szereztek szakmai képesítést és kerültek be olyan foglalkozásokba, amelyekből korábban jórészt kizorultak.

A munkahelyen elért egyenlőség azonban nem jelentette automatikusan az otthoni munkamegosztás átalakulását. A dolgozó nő munkaideje végén gyakran kezdte meg azt a második munkanapot, amelyet sem a statisztikák, sem a politikai beszédek nem mértek megfelelően. Bevásárlás, főzés, mosás, takarítás és a gyermekek ellátásának jelentős része továbbra is rá hárult.

A hiánygazdaság még nagyobbá tette ezt a terhet. A bevásárlás nem mindig jelentette azt, hogy valaki munka után húsz perc alatt végigment egy üzleten. Ha sorba kellett állni, több boltot kellett felkeresni, vagy ismerősök segítségével kellett megszerezni egy hiánycikket, a háztartás működtetése önmagában is jelentős időt emésztett fel. A nő gazdaságilag emancipálódott, a családi házimunka azonban jóval lassabban vált közössé.

A hivatalos politika hajlamos volt úgy beszélni a női emancipációról, mintha a munkába állással annak lényegi kérdése már megoldódott volna. Éppen ezt bírálták később egyes keletnémet írók és független női csoportok. Irmtraud Morgner és más szerzők arra mutattak rá, hogy a szocialista társadalomban is fennmaradtak férfi és nő között olyan hatalmi és kulturális különbségek, amelyekre az osztályelmélet nem adott kielégítő választ.

A politikai vezetés összetétele különösen látványosan cáfolta a teljes egyenjogúság képét. A munka világának

alsó és középső szintjein a nők tömegesen jelen voltak, az SED legfelső hatalmi köreiben azonban alig jutottak meghatározó pozícióhoz. Az országot férfiak irányították. A politikai rendszer tehát azt várta el a nőktől, hogy dolgozóként teljes értékű tagjai legyenek a társadalomnak, miközben a hatalom csúcsát továbbra is hagyományos férfielit foglalta el.

A Demokratikus Nőszövetség, a DFD elvileg a nők társadalmi képviseletét szolgálta. A fiatalabb és önállóbb gondolkodású nők közül sokan azonban egyre kevésbé érezték úgy, hogy egy SED által ellenőrzött tömegszervezet valóban az ő problémáikat fogalmazza meg. Ugyanez történt más hivatalos szervezetekkel is: az állam szerette megszervezni azokat az érdekeket, amelyeknek önálló megszólalásától tartott.

A hetvenes és nyolcvanas években ezért független női kezdeményezések jelentek meg. Ezek gyakran a békemozgalommal, az egyházakkal és a rendszerkritikus csoportokkal kapcsolódtak össze. A nyolcvanas évek elején Bärbel Bohley, Katja Havemann, Ulrike Poppe és társaik részvételével létrejött a Nők a békéért kezdeményezés, amelyből később számos autonóm csoport nőtt ki. A női kérdés ezen a ponton már közvetlenül kapcsolódott az állammal szembeni önszerveződéshez.

Az NDK nőpolitikáját ezért két végletes ítélet egyaránt félrevezetné. Nem lenne igaz azt állítani, hogy a hivatalos egyenjogúság csupán propaganda volt. A nők gazdasági önállósága, magas munkavállalása, szakmai képzettsége és a gyermekellátó rendszer valódi társadalmi változást hozott. Ezeknek az intézményeknek egy része az egyesítés után is olyan tapasztalat maradt, amelyet sok keletnémet nő értéknek tekintett.

Ugyanilyen téves lenne kész emancipációs sikertörténetként kezelni ezt a világot. A háztartás terhei egyenlőtlenül oszlottak meg, a politikai hatalom túlnyomórészt férfiak kezében maradt, az önálló nőmozgalmat pedig az állam ugyanazzal a bizalmatlansággal figyelte, mint minden olyan szerveződést, amely nem a hivatalos intézményrendszerből nőtt ki.

Az NDK-s nő ezért sajátos szabadságot és sajátos terhet kapott egyszerre. Elvárták tőle, hogy dolgozzon, gyermeket neveljen, részt vegyen a társadalomban és vezesse a háztartást. Gazdaságilag függetlenebb lett, de napi feladatai nem feltétlenül csökkentek. Az állam felszabadította a nőt a kizárólagos háziasszonyszerepből, a mosogatást azonban nem végezte el helyette.

14. Gyermekkor a szocializmusban

Aki az NDK-ban született, jó eséllyel már életének első éveiben találkozott az állam intézményeivel. Bölcsőde, óvoda, iskola, úttörőszervezet, FDJ, sportkör és később munkahely kapcsolódhatott egymásba úgy, hogy az ember élete nagy részét szervezett közösségek között töltötte. A rendszer vezetői számára a gyermek különösen fontos volt, mert benne látták azt a nemzedéket, amelynek már nem kellett volna magával hordoznia a régi Németország politikai és társadalmi beidegződéseit.

Az iskola feladata ezért jóval szélesebb volt az írás, olvasás és szakmai tudás átadásánál. A szocialista ember nevelése állami cél lett. A tananyagban fontos helyet kapott az antifasiszta államalapítás története, a munkásmozgalom, a Szovjetunió szerepe és az a világkép, amely szerint az NDK a történelmi fejlődés haladó oldalán áll.

Ezzel együtt az NDK oktatási rendszere komoly tudást is adott. A természettudományos és műszaki képzés fontos szerepet kapott egy olyan államban, amely gazdasági jövőjét az iparra és technikai fejlődésre építette. A szakmunkásképzés sok fiatalnak biztos pályát jelentett, az egyetemi tanulmányok pedig társadalmi felemelkedési lehetőséget kínáltak olyan családok gyermekeinek is, amelyek korábbi nemzedékei nem jutottak felsőoktatásba.

A továbbtanulásnál azonban a tanulmányi teljesítmény mellett politikai és társadalmi szempontok is szerepet kaphattak. A rendszer számára az egyetem különösen érzékeny terület volt, hiszen a felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalokból került ki a jövő szakmai elitje. Az iskola ezért egyszerre nyitott társadalmi kapukat és ellenőrizte, ki léphet át rajtuk.

A gyermek politikai szocializációja már az alsóbb korosztályoknál elkezdődött. Az úttörőszervezet ünnepségei, egyenruhái és jelképei a gyermekkor természetes részévé válhattak. A rituálékat a felnőtt visszaemlékező később értékelhette ideológiai manipulációként, a gyermek számára azonban sokszor egyszerűen kirándulást, játékot, közösséget és ünnepet jelentettek.

Ugyanez a kettősség még erősebben megjelent az FDJ-ban. A Szabad Német Ifjúságot az SED saját utánpótlási és nevelési rendszerének tekintette. Az ötvenes évektől egyértelmű feladatává vált a „szocialista világnézet” közvetítése, miközben gazdasági, sport- és szabadidős programokat is szervezett. A fiatalokhoz fűzött állami remény fokozatosan bizalmatlansággá alakult: a párt idővel egyre inkább olyan korosztályt látott bennük, amelyet nehéz teljesen ellenőrizni és a nyugati kulturális hatásoktól elszigetelni.

A fiatal ember mindebből gyakran mást érzékelt. Az FDJ-tagság segíthette a továbbtanulást és a karriert, ugyanakkor az ifjúsági szervezet diszkókat, táborokat, találkozókat és szórakozást is kínált. A nagy hivatalos rendezvényeken nappal kék inges fiatalok vonultak el a pártvezetők előtt, este azonban már sokkal inkább zene, szerelem és baráti társaság érdekelte őket. Az 1979-es pütkösdi FDJ-találkozó példája jól mutatja ezt a két világot: a politikai felvonulás mögött klubok, tánc és részben nyugati zene vonzotta a résztvevőket.

A rendszer számára éppen a zene lett az egyik legnehezebben kezelhető kérdés. A rock and roll, majd a beat, később a punk nem azért volt veszélyes, mert minden nyugati dalt politikai tiltakozásnak lehetett volna tekinteni. A veszély inkább abban rejlett, hogy a fiatalok olyan kulturális identitást választottak, amelyet nem az állam adott nekik.

A hajviselet, farmer, zenekar, klub és tánc politikai jelentést kaphatott akkor is, ha viselője egyáltalán nem akart politizálni. Az állam hajlamos volt politikai hűség kérdésévé változtatni azt, amit a fiatal saját ízlésének tekintett. A hatvanas évektől időről időre felléptek a nyugati zenei divatok ellen, majd engedtek, később újabb szubkultúráknál kezdődött előlről a konfliktus.

A nyolcvanas évekre az ifjúsági világ még széttartóbbá vált. Punkok, alternatív csoportok, gothok és más szubkultúrák jelentek meg. A Stasi számára ezek a közösségek folyamatos problémát okoztak. Az állambiztonságnak éppen a fiatalok körében voltak szervezési nehézségei: a hivatalos FDJ-közeghez kötődő megbízható fiatalok gyakran nem fértek hozzá az ellenőrizni kívánt szubkultúrákhoz, az informátorok kényszerrel történő szervezése pedig gyenge minőségű együttműködést eredményezett.

A rendszer egyik legsikeresebb társadalmi rítusa közben nem az FDJ-hoz, hanem a tizennégy éves korhoz kapcsolódott. Az ifjúsági avatás, németül Jugendweihe olyan világi felnőtté válási ünnep lett, amelynek eredete korábbra nyúlt vissza, de az NDK-ban az állam tudatosan használta a vallási konfirmáció alternatívájaként.

Az ünnepségen a fiatalok ünnepélyes fogadalmat tettek, amely szocialista értékekhez kötötte őket. A felkészítésben politikai oktatás mellett hétköznapiabb témák is megjelentek. Maga az esemény általában a település reprezentatív termében zajlott, utána pedig családi ünnepség következett ajándékokkal, vendéglővel és rokonsággal.

A részvétel gyorsan tömegessé vált. 1955-ben még a tizennégy évesek kevesebb mint ötöde vett részt ifjúsági

avatáson, néhány évvel később már nagy többségük, az NDK utolsó időszakában pedig kilencven százalék fölötti volt a részvétel. A növekedésben szerepet játszott a politikai nyomás is: az elutasítás hátrányt okozhatott a továbbtanulásnál. Később azonban akkor is magas maradt a részvétel, amikor a kényszer enyhült, mert az ünnep addigra családi hagyománnyá vált.

Ez talán az egyik legjobb példája annak, hogyan tud egy politikai rendszer által létrehozott vagy kisajátított rítus idővel leválni eredeti ideológiai céljáról. Sok család számára az ifjúsági avatás végül nem a szocializmus melletti hitvallást jelentette, hanem azt, amit más társadalmakban egy ballagás, bérválás vagy más felnőtté válási ünnep: a gyerek nagyobb lett, szép ruhát kapott, a rokonság összegyűlt, fényképek készültek.

A család és az állam ugyanazt az eseményt különbözőképpen használta. A rendszer számára politikai szocializáció volt, a család számára ünnep, a gyerek számára pedig sokszor az ajándék maradt a legfontosabb.

A katonai nevelés is része lett az ifjúsági rendszernek. A hidegháborúban az NDK vezetése arra készítette a fiatalokat, hogy szükség esetén megvédjék a szocialista hazát. A Gesellschaft für Sport und Technik, a Sport- és Technikai Társaság sportnak látszó tevékenységeinek egy része közvetlenül kapcsolódott a katonai előképzéshez. Az

FDJ szintén foglalkozott honvédelmi kérdésekkel.

Ez a militarizált nevelés furcsa kapcsolatban állt az állam békepropagandájával. Az NDK következetesen békeállamként ábrázolta önmagát, közben a fiatalokat katonai fegyelemre, honvédelmi ismeretekre és fegyveres szolgálatra készítette fel. A vezetés ezt nem érzékelte ellentmondásnak: saját felfogása szerint a szocialista állam védelme éppen a béke védelmét jelentette.

A fiatalok egy része elfogadta ezt, mások távolságot tartottak, megint mások nyíltan szembefordultak vele. Az egyházak környezetében létrejövő békecsoportok a nyolcvanas években éppen azért váltak különösen érzékennyé az állam számára, mert saját békefogalmukat állították szembe a hivatalos militarizált békepolitikával.

Az NDK-s gyermekkor ezért nem írható le pusztán indoktrinációként. Az állam valóban jelen volt benne, de a gyermek ugyanúgy játszott, barátkozott, táborozott, sportolt, szerelmes lett, zenét hallgatott és próbálta kitalálni, mihez kezdjen az életével. Az úttörőnyakkendő és a politikai ünnepség mellett ott volt az első kazetta, a balatoni nyaralás, a sportverseny, a nagyszülők és az iskolai csínyek világa. A rendszer azt szeretete volna, ha a gyermekből szocialista ember lesz, a gyermekből azonban mindenekelőtt felnőtt lett. Ahogy az NDK öregedett, egyre több olyan fiatal vált felnőtté, akinek 1945, a fasizmus

legyőzése vagy az ország felépítése már nem személyes tapasztalat, hanem tankönyvi történet volt. Az állam történelmi legitimációja ezzel minden nemzedékkel valamivel távolabb került.

15. A kis szabadságok birodalma

A diktatúrákról szóló történetekben könnyen minden tér politikai térré válik. Pártgyűlés, iskola, munkahely, rendőrség, határ, propaganda és megfigyelés tölti ki a képet, mintha az ember reggeltől estig kizárólag az állammal állt volna kapcsolatban. Az NDK hétköznapijai azonban nagy részben éppen arról szóltak, hogyan lehet olyan területeket kialakítani, ahol az állam háttérbe szorul.

Ezek a terek ritkán jelentettek teljes szabadságot. Inkább olyan kis magánvilágok voltak, amelyeket a család, a baráti társaság, a nyaralás, a sport, a zene vagy más hétköznapi tevékenység határozott meg. A társadalomtörténet erre használta később a Nischengesellschaft fogalmát, amelyet magyarul leginkább a magánélet réseiben kialakuló társadalmi világként lehet visszaadni.

A fogalom nem azt jelenti, hogy minden NDK-polgár elbújt volna a politika elől. Inkább azt a gyakorlatot írja le, amelyben az emberek megtanulták különválasztani életük különböző tereit. A munkahelyi gyűlésen elhangzott egy hivatalos mondat, otthon már egészen másként beszéltek. Az ember részt vett egy kötelező eseményen, hétvégén pedig barátai között olyan témákról beszélt, amelyeknek semmi közük nem volt a párthoz.

A magánélet ilyen felértékelődését segítette a szabadidő növekedése és az üdülés intézményesülése. Az FDGB üdülési rendszere, vállalati nyaralók és más lehetőségek tömegek számára tették természetessé, hogy a nyári szabadságot valamilyen üdülőhelyen töltsék. A Balti-tenger partja, Rügen, Usedom és a többi népszerű üdülőhely az NDK-s nyár meghatározó helyszíne lett.

A nyaraláshoz azonban ugyanúgy hozzátartoztak a hiánygazdaság szabályai, mint az otthoni élethez. Egy jó üdülőhely, szoba vagy vállalati beutaló értékes lehetett. Az állam által szervezett pihenés ezért egyszerre jelentett szociális juttatást és az elosztási rendszer újabb területét.

A Balti-tenger strandjain közben kialakult az NDK egyik legkülönösebb szabadságkultúrája: a Freikörperkultur, az FKK, vagyis a naturizmus. A naturizmus német hagyománya jóval az NDK megszületése előtt létezett, az ötvenes években azonban a keletnémet hatóságok megpróbálták korlátozni. 1954-ben az állam még tiltó intézkedéssel lépett fel a meztelen fürdőzés ellen a tengerparton.

A tiltás meglepően erős ellenállást váltott ki. A fürdőzők egyszerűen nem akarták elfogadni, hogy az állam eldöntse, milyen ruhában mehetnek a vízbe. 1956-ban új szabályozás született, amely kijelölt területeken engedélyezte a ruhátlan fürdőzést. Ettől kezdve az FKK fokozatosan

tömegjelenséggé vált. A nyolcvanas évekre külön útikalauz is felsorolta az erre alkalmas strandokat, a rendszer végére pedig a fiatal keletnémetek jelentős része rendelkezett ilyen tapasztalattal.

Az FKK különös kulturális jelentést kapott. A test szabadsága nem jelentett politikai szabadságot, mégis volt benne valami, ami nehezen illett a szabályozó állam világába. A tengerparton eltűntek az egyenruhák, rangjelzések, elegáns és munkaruhák. A párttitkár, mérnök és munkás ugyanúgy állt a homokban.

Nem kell ebből tudatos politikai ellenállást csinálni. Az emberek többsége aligha azért vetkőzött le, hogy az SED ellen tiltakozzon. Éppen ez az érdekes benne. A magánszabadság egyik területe úgy alakult ki, hogy használói nem feltétlenül fogalmaztak hozzá politikai programot.

A nyaralás másik nagy iránya délre vezetett. A keleti blokk „baráti országai” közül Csehszlovákia, Lengyelország, Bulgária és különösen Magyarország vált sok NDK-polgár fontos úti céljává. Ezek az utak természetesen nem jelentettek nyugati értelemben vett szabad világutazást, mégis kilépést kínáltak az otthoni környezetből.

Magyarország különleges helyet foglalt el ebben a földrajzban. A Balaton az NDK-s turisták számára kellemes éghajlatot, strandot, bort, éttermeket és olyan árukat kínált, amelyek otthon nehezen voltak hozzáférhetőek. Farmer, divatos felsők és nyugati hanglemezek is olyan vonzerőt jelentettek, amelyek miatt Magyarország jóval több lett egyszerű szocialista üdülőhelynél.

A magyar rendszer lazább légköre is feltűnő lehetett. Az NDK-ból érkező vendég természetesen továbbra is szocialista országban járt, de a vendéglők, magánszállások, üzletek és az emberek viselkedése más társadalmi hangulatot közvetített. A „gulyáskommunizmus” nyugati és keleti árnyalatokat kevert olyan módon, amely keletnémet szemmel kifejezetten egzotikusnak tűnhetett.

Az utazás anyagi korlátai azonban gyorsan kijózanították a turistát. A keletnémet márkát csak meghatározott mennyiségben lehetett átváltani. Magyarországi utazásnál napi harminc NDK-márkának megfelelő keret állt rendelkezésre. Sok kempingező ezért konzerveket és zacskós ételeket hozott otthonról, hogy a forintot olyan dolgokra költhesse, amelyeket az NDK-ban nem tudott megvenni.

A Balaton még fontosabb szerepet kapott azért, mert ott kelet- és nyugatnémetek találkozhattak egymással. Egy

kettévágott nemzet családjai számára ez felbecsülhetetlen lehetőség volt. Az NDK állampolgárának Nyugat-Németországba utazása erősen korlátozott volt, Magyarországra azonban viszonylag könnyebben eljuthatott. Nyugatnémet rokon vagy ismerős szintén szabadon utazhatott a Balatonhoz. A két oldal így egy harmadik országban találkozhatott.

A strand, kemping vagy étterem olyan helyszínné vált, ahol a német megosztottság egy időre kevésbé látszott. Az egyik család nyugati autóval érkezett, a másik Trabanttal vagy vonattal, az egyiknek kemény valutája volt, a másik gondosan számolta a forintokat. Mégis ugyanabban a tóban fürödtek és ugyanazon az estén ülhettek egy asztalnál.

A különbségek ettől persze még láthatóbbá is válhattak. Egy nyugatnémet turista költekezési lehetőségei, autója, ruhája és felszerelése közvetlen összehasonlítást kínált. Az NDK vezetése évtizedeken át próbálta saját gazdasági eredményeit kedvező színben bemutatni, a balatoni kempingben azonban a két rendszer fogyasztási különbsége ugyanazon parkolóban állt egymás mellett.

A találkozásoknak személyes következményei is lehettek. A később Westwind címmel megfilmesített történetben két keletnémet lány 1988-as magyarországi nyaralásán nyugatnémet fiatalokkal ismerkedett meg, és a

nyári kapcsolat egyikük számára már azt a kérdést vetette fel, elhagyja-e hazáját. A történet erejét az adja, hogy a hidegháború geopolitikája hirtelen két fiatal ember magánügyévé válik.

A Balaton ezért különleges helyet kapott a keletnémet emlékezetben. Üdülőhely volt, bevásárlási lehetőség, kelet-nyugati találkozópontra és egy lazább világ megtapasztalásának helye. 1989-ben pedig történelmi szerepe új értelmet adott ennek a régi kapcsolatnak, amikor Magyarország már nem csak nyaralási ablak, hanem a Nyugatra vezető út egyik legfontosabb állomása lett.

Az NDK kis szabadságai azonban nem csak utazásokhoz kötődtek. A baráti társaság, családi ünnep, lakás, sport, kocsma, zene és hétvégi pihenés mind olyan tér lehetett, ahol a hivatalos politika kevésbé volt fontos. Az ember megtanulta, mennyit kell teljesítenie a rendszer nyilvános világában ahhoz, hogy békén hagyják saját életében.

Ez a magatartás segít megérteni a Honecker-korszak hosszú stabilitását. A társadalom jelentős része nem lelkes támogatóként és nem állandó lázadóként élt. Megalkudott, alkalmazkodott, kijátszott szabályokat, és megpróbált annyi magánteret szerezni, amennyit lehetett.

A politikai vezetés ezt bizonyos határig el is fogadta. Ha valaki nem szervezett ellenzékét, nem próbált illegálisan távozni, és nyilvánosan nem kérdőjelezte meg a rendszer alapjait, magánéletének jelentős része valóban magánélet maradhatott. A határ azonban nem volt világosan kijelölve. Az állam időnként olyan területekre is belépett, amelyekről az ember azt hitte, sajátjai. Egy baráti beszélgetésről jelentés készülhetett, egy zenekart betilthattak, egy fiatal továbbtanulását politikai viselkedése befolyásolhatta, egy külföldi kapcsolat pedig felkelthette az állambiztonság érdeklődését.

A Nischengesellschaft ezért nem jelentett politikától mentes társadalmat. Sokkal inkább folyamatos határkeresést az állam és a magánember között. Ennek a világnak talán a legjobb képe a keletnémet tengerpart: a háttérben ugyanaz az állam állt, amely falat épített Berlinben, a strandon pedig emberek ezrei levették a ruhájukat, lefeküdtek a homokba, és néhány órára egyszerűen nyaralók lettek. A kultúrában azonban nehezebb volt hasonló távolságot kialakítani, mert ott már nemcsak arról volt szó, hogyan éljen az ember, hanem arról is, hogyan gondolkodjon.

IV. RÉSZ

KULTÚRA, PROPAGANDA ÉS A NYUGAT VONZÁSA

16. Két valóság egy nappaliban

Az NDK vezetői számára a sajtó sohasem jelentett olyan független intézményt, amelynek feladata a hatalom ellenőrzése. Az újság, a rádió és később a televízió a társadalom politikai nevelésének eszköze volt. A rendszer ebből a szempontból következetesen gondolkodott: ha az SED képviseli a munkásosztály történelmi érdekeit, a sajtónak nincs oka arra, hogy a párt politikáját valamely tőle független közvélemény nevében vizsgálja. Feladata az volt, hogy megmagyarázza, támogassa és népszerűsítse azt.

A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a politikai hírek nyelve erősen szabályozott lett. A Neues Deutschland, az SED központi lapja mutatta a követendő irányt, a többi újság pedig pontosan tudta, milyen eseményeket milyen összefüggésben kell bemutatnia. A keletnémet újságíró természetesen írhatott érdekes riportot egy gyár dolgozóiról, egy város problémáiról vagy kulturális eseményről, ám az alapvető politikai kereteket nem kérdőjelezhetette meg. A párt vezető szerepe, a Szovjetunióval való szövetség és a szocialista rendszer történelmi legitimitása nem volt vita tárgya.

Ez sajátos újságírói nyelvet alakított ki. A problémákat lehetett bírálni, ha azok a rendszer helyi vagy végrehajtási hibáiként jelentek meg. Egy bürokrata lehetett hanyag,

egy üzletvezető rosszul szervezhette az ellátást, egy gyárban előfordulhatott pazarlás, egy hivatalban bosszanthatta az embereket a bürokrácia. A kritika azonban nem vezethetett el oda, hogy maga a politikai vagy gazdasági rendszer legyen a probléma.

A határ jól megfigyelhető az Eulenspiegel történetében. A rendkívül népszerű satirikus lap példányszáma elérte a félmilliót, az újságárusoknál mégis gyakran gyorsan elfogyott. Olvasói szerették, mert olyan kellemetlenségeket tett nevetségessé, amelyekkel maguk is naponta találkoztak: rossz szolgáltatásokat, hatósági tunyaságot, környezetszennyezést, ellátási gondokat és a bürokrácia abszurditásait. A szerkesztők és rajzolók folyamatosan próbálták kitapogatni, meddig lehet elmenni.

Az SED agitációs apparátusa azonban figyelte a lapot, és időnként közvetlenül beavatkozott. Egy rajz vagy írás eltűnhetett, szélsőségesebb esetben egész példányokat semmisítettek meg. A rendszer saját sajtóelmélete különös pontossággal határozta meg az engedélyezett satíra határát: lehetett kinevetni azokat a hibákat, amelyek akadályozzák a szocializmus jobb működését, magát a szocialista államot azonban nem lehetett a gúny célpontjává tenni.

Így született meg egy sajátos, kettős humor. A hivatalos karikatúra gyakran a Nyugatot, a NATO-t, a kapitalistát

vagy a bürokrácia valamely kisebb hibáját gúnyolta. A konyhaasztalnál és a munkahelyi öltözőben viszont virágzott a politikai vicc. Honeckerről, az SED-ről, az ellátási gondokról és a szovjet barátságról számtalan történet keringett, és az emberek általában pontosan tudták, melyik társaságban mit szabad elmesélni.

A politikai vicc különös szerepet töltött be. Ritkán jelentett szervezett ellenállást, viszont megmutatta, hogy a hivatalos nyelv nem tudta teljesen meghatározni, hogyan értelmezzék az emberek saját életüket. A rendszer ünnepélyes szóhasználatával szemben ott állt a hétköznapi ironia. Minél patetikusabb lett egy jelszó, annál könnyebben vált vicc tárgyává.

A televízió megjelenésével azonban az SED egy sokkal nehezebb problémával találta szembe magát. A nyomtatott lapot ellenőrizni lehetett, a saját rádió- és televízióadást szintén, az elektromágneses hullámok viszont nem ismerték el az államhatárt.

Az NDK területének nagy részén fogható volt a nyugatnémet televízió. A berlini fal megakadályozhatta az ember fizikai átlépését Nyugatra, az ARD és később a ZDF képeit azonban nem tudta feltartóztatni. Este emberek milliói ülhetek le saját nappalijukban, és nézhették egy másik politikai rendszer híradóját, filmjeit, sorozatait és szórakoztató műsorait.

Ez alapvetően különböztette meg az NDK-t a keleti blokk számos más államától. A lengyel vagy bolgár polgár számára a Nyugat televíziós világa részben idegen nyelven jelent meg. A keletnémet ugyanazt a nyelvet hallotta. Az ARD hírolvasója ugyanolyan természetességgel beszélt hozzá németül, mint a keletnémet televízió bemondója.

A rendszer eleinte megpróbált fellépni a nyugati adások nézése ellen. Fiatal aktivisták olyan akciókban is részt vettek, amelyek során a nyugat felé fordított televíziós antennákat igyekeztek más irányba állítani. A kísérlet már önmagában megmutatta a probléma abszurditását. Egy állam a háztetőkön próbálta megakadályozni, hogy polgárai olyasmit nézzenek, amit néhány mozdulattal ismét elérhetővé tehetek.

Idővel a vezetés gyakorlatilag tudomásul vette a helyzetet. A nyugati televíziózás tömeges szokássá vált, amelyet lehetetlen lett volna büntetőjogi eszközökkel megszüntetni. Az ország bizonyos részein, különösen Drezda környékén és északkeleten, földrajzi okokból rosszabbul lehetett fogni a nyugati adást. Ezeket a vidékeket a keletnémet népi humor később a „gyanútlanok völgyének” nevezte.

A nyugati televízió hatását nem érdemes úgy elképzelni, mintha esténként ellenzékiek milliói politikai oktatásban részesültek volna. Sok nézőt elsősorban a film, a futball, a

vetélkedő vagy az amerikai sorozat érdekelt. A szórakoztató műsor azonban önmagában is összehasonlítási lehetőséget adott. Lakások, autók, ruhák, üzletek és utazások olyan hétköznapi képei jelentek meg, amelyeket a néző saját életével vetett össze.

A híradók még közvetlenebbül alakították a kettős valóságot. A keletnémet televízió Aktuelle Kamera című híradója a világot az SED politikai értelmezésében mutatta be. Ugyanaz a néző ezután átkapcsolhatott a nyugatnémet híradóra, amely egészen más sorrendben és más nyelven beszélt ugyanazokról az eseményekről. Nem kellett feltétlenül hinnie egyiknek vagy másiknak; már az eltérés tudata is fontos volt.

A rendszer így elveszítette az információ teljes monopóliumát. A sajtó cenzúrája ettől nem vált jelentéktelenné, de hatása megváltozott. A politikai vezetés megakadályozhatta, hogy egy kellemetlen ügy megjelenjen a saját újságjaiban, miközben az emberek este a nyugati televízióból értesülhettek róla. A hallgatás ilyenkor önmagában üzenetté vált: ha valamiről az NDK médiája nem beszélt, az emberek könnyen arra következtettek, hogy érdemes utánanézni.

Ez különösen a nyolcvanas években vált veszélyessé. A lengyel Szolidaritás, Gorbacsov reformjai vagy később a keletnémet menekülthullám történéseit nem lehetett

hermetikusan elzárni. Az állam saját nyilvánossága egyre gyakrabban olyan világot mutatott, amelyet a társadalom jelentős része már nem tekintett teljesnek.

A nyugati média jelenléte még a Szovjetunióból érkezett katonákra is hatott. A szovjet tisztek és családtagjaik NDK-beli szolgálatuk alatt nyugatnémet műsorokat néztek, amerikai sorozatokkal és nyugati szórakoztató programokkal találkoztak. Számukra a keletnémet életszínvonal is magasabbnak tűnhetett saját otthoni tapasztalatuknál, a nyugatnémet televízió pedig egy újabb világot mutatott meg. A propaganda figyelmeztetései egyre kevésbé tudtak versenyezni a képernyő vonzerejével.

A televízió azonban nem csak a Nyugat ablakát jelentette. Az NDK maga is létrehozott népszerű műsorokat, sorozatokat, gyermekprogramokat és szórakoztató produkciókat. A Sandmännchen, a keletnémet esti mese homokemberfigurája túlélte magát az államot is, és az egyesítés után is kulturális jelkép maradt. Az ilyen műsorok ismét arra figyelmeztetnek, hogy egy diktatúra médiája sem áll kizárólag politikai propagandából.

A reklám története még különösebb volt. Egy tervgazdaságban, ahol a termelést nem a piaci kereslet elvileg szabad mozgása határozta meg, első pillantásra

kevés értelme lehetett volna termékeket reklámozni. Az NDK-ban mégis létezett fogyasztási reklám. A televízió Tausend Tele-Tips című műsora szőnyeget, ruházatot, élelmiszert és más termékeket ajánlott, a városokban pedig neonreklámok jelentek meg. A reklám néha olyan árut népszerűsített, amelyhez a vásárló csak nehezen jutott hozzá.

Ebben sűrűsödött a tervgazdaság egyik furcsasága. A fogyasztót arra biztatták, hogy kíváncsi legyen valamire, miközben a termelési rendszer nem feltétlenül tudta teljesíteni kívánságát. A reklám ezért olykor kevésbé vásárlásra ösztönző gazdasági eszköz, inkább a modern fogyasztói társadalom látványának megteremtése lett.

A keletnémet média története végül ugyanabba az ellentmondásba ütközött, mint az egész rendszer. Az állam olyan társadalmat akart, amely tájékozott, művelt és technikailag modern, ugyanakkor meg akarta őrizni a jogot arra, hogy meghatározza, mely információk helyesek. Minél műveltebbé és tájékozottabbá vált azonban a társadalom, annál nehezebb volt elfogadtatni vele ezt a jogot.

A televízió előtt ülő NDK-polgár ezért különös helyzetben élt. Fizikailag egy fallal körülzárt ország lakója volt, miközben esténként néhány gombnyomással átléphetne a határt. A képernyőn keresztül olyan világ

jutott be a nappalijába, amelyet az állam egyszerre bírált, irigyelt és gazdaságilag egyre inkább utolérni próbált. Ezt az ellentmondást a kultúrában még nehezebb volt kezelni, mert egy regény, film vagy dal jelentését sokkal nehezebb volt egyetlen politikai mondatba bezárni.

HÁTTÉRGYÁR

17. Film, könyv, rock and roll

A kultúrpolitika egyik legnehezebb feladata az volt, hogy olyan művészetet teremtsen, amely egyszerre értékes és politikailag megbízható. Ha a művész csak azt mondta, amit a párt hallani akart, műve könnyen érdektelenné vált. Ha viszont valóban figyelte saját társadalmát, előbb-utóbb olyan konfliktusokat is észrevett, amelyeket a hivatalos politika szívesebben hagyott volna a háttérben.

Az NDK kulturális élete ezért állandó alkudozásból állt. Engedélyezés és tiltás, kompromisszum és konfliktus, támogatás és megfigyelés váltotta egymást. Ugyanaz az író vagy rendező egyik évben állami díjat kaphatott, néhány évvel később pedig művét betilthatták vagy publikációs lehetőségeit korlátozhatták.

A rendszer indulásakor a kulturális politika nagy ambíciókkal lépett fel. Az antifasiszta emigrációból hazatérő írók és művészek közül sokan őszintén hittek abban, hogy Kelet-Németországban egy új, humanista kultúrát lehet létrehozni. Bertolt Brecht, Anna Seghers, Johannes R. Becher és más jelentős alkotók számára az antifasiszta állam ígérete valódi vonzerőt jelentett. A történet ezért nem írható le úgy, mintha a hatalom kezdettől egy vele szemben álló művészvilágot próbált volna fegyelmezni.

Sok művész kommunista vagy szocialista meggyőződésből dolgozott az NDK-ban, és éppen ezért vált különösen fájdalmassá, amikor saját eszményeit szembesítette az állam működésével. A konfliktus gyakran nem a szocializmus elutasításából született. Sokkal inkább abból, hogy az alkotó komolyabban vette a rendszer által hirdetett humanista és társadalmi értékeket, mint azok politikai őrei.

A film különösen érdekes terület volt. A DEFA állami filmstúdióként működött, de ebből nem következett, hogy minden alkotása propagandafilm lett volna. Jelentős rendezők, forgatókönyvírók, színészek és operatőrök dolgoztak Babelsbergben, és olyan filmeket készítettek, amelyek a keletnémet társadalom valódi dilemmáit is megmutatták.

A filmgyártás már az ötvenes években magas szakmai színvonalat ért el. A háború, a német múlt, a megosztottság, majd az új társadalom erkölcsi kérdései gyakran kerültek vászonra. Konrad Wolf különösen fontos alakja ennek a történetnek. Kommunista családból érkezett, a Szovjetunióban nőtt fel, a Vörös Hadsereg katonájaként tért vissza Németországba, és saját életében is szorosan kötődött az antifasiszta keletnémet alapélményhez.

Filmjei mégsem egyszerű politikai illusztrációk lettek. Az Ich war neunzehn (Tizenkilenc éves voltam) a háború végének tapasztalatát, A kettéosztott ég a német megosztottságot, a Solo Sunny pedig egy későbbi generáció önállóságvágyát vitte vászonra. Andreas Dresen visszatekintésében éppen azt hangsúlyozza, hogy Konrad Wolf filmjeiben az NDK-ról szóló emberi igazságot is érdemes keresni, nem csak a rendező kommunista meggyőződését.

A Solo Sunny 1980-ban különösen pontosan fogta meg a rendszer egyik új problémáját. Főhőse, Sunny énekesnő, saját életet és saját hangot keres egy olyan társadalomban, amely a közösséget szüntelenül értéknek állítja be. A címben szereplő „szóló” már önmagában érzékeny pontot érintett: mi történik azzal az emberrel, aki nem akar mindenáron beilleszkedni a kollektívába?

A film sikere azt mutatta, hogy a közönség felismerte saját tapasztalatait ebben a történetben. A keletnémet kultúra legérdekesebb alkotásai gyakran éppen azért működtek, mert a rendszer határain belül olyan érzelmeket és konfliktusokat fogalmaztak meg, amelyeket politikai beszédben sokkal nehezebb lett volna kimondani.

A hatalom azonban időről időre elveszítette türelmét. 1965 decemberében az SED Központi Bizottságának híressé vált plénuma kemény támadást indított az ifjúsági

és kulturális liberalizálódás ellen. Filmeket tiltottak be, művészeket bíráltak, és a vezetés a nyugati beatkultúrában, szexuális szabadosságban és individualizmusban politikai veszélyt látott. A gazdasági reformkísérletekkel párhuzamos nyitottabb kulturális légkör hirtelen beszűkült.

A Stasi saját jelentéseivel is erősítette a veszélyérzetet. Az állambiztonsági apparátus a hatvanas évek liberalizálódó ifjúság- és kultúrpolitikájának következményeit rendszeresen sötét színekkel ábrázolta, a „beatdekadencia” és az ideológiai fellazulás rémképével támogatva a keményebb irányvonalat. A titkosszolgálat ezen a területen is hajlamos volt biztonsági problémaként értelmezni a kulturális változást.

Honecker 1971-es hatalomra kerülése kezdetben új reményeket ébresztett. Az új pártvezető olyan kijelentéseket tett, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy a kulturális életben nagyobb változatosságot fogad el, ha az alkotók a szocialista rendszer alapjait nem támadják. A feltétel azonban sokkal bizonytalanabb volt, mint elsőre hangzott. Ki döntötte el, hol végződik a kritika és hol kezdődik a rendszer támadása? Természetesen továbbra is a párt.

A hetvenes évek első felében mégis létrejött valamennyi mozgástér. 1973-ban Kelet-Berlinben rendezték meg a

Világifjúsági és Diáktalálkozót, amely néhány napra egészen szokatlan hangulatot teremtett a fővárosban. Fiatalok érkeztek a világ számos országából, nyugatiak és keletiek beszélgettek egymással, zene szólt, politikai viták zajlottak, és az állam átmenetileg többet engedett meg annál, amit hétköznapi természetesenek tekintett.

A SPIEGEL ezért nevezte az eseményt később „vörös Woodstocknak”. A megfogalmazás játékos, de jól érzékelteti a furcsa nyitást. Az NDK vezetése nemzetközi presztízseseményt akart, amely a szocialista ifjúság világméretű vonzerejét mutatja. Ehhez viszont olyan embereket kellett beengednie saját fővárosába, akik olyan ruhát, zenét, politikai nézetet és viselkedést hoztak magukkal, amelyet máskor gyanakvással figyelt.

A rendszer időnként megengedte a spontaneitást, de szerette volna meghatározni, mikor kezdődik és mikor ér véget. A művészeti életben ez a módszer egyre kevésbé működött.

1976 novemberében Wolf Biermann ügye fordulópontot jelentett. Biermann énekes és dalszerző kommunista meggyőződésből költözött Nyugat-Németországból az NDK-ba. Egy idő után azonban egyre élesebben bírálta a rendszert. Fellépéseit korlátozták, dalai Nyugaton jelentek meg, és személye évek óta komoly politikai problémát okozott.

Amikor 1976-ban engedélyt kapott arra, hogy koncertet adjon Kölnben, az NDK vezetése felhasználta az alkalmat: külföldi tartózkodása alatt megfosztotta állampolgárságától és visszatérési jogától. A döntéshozók valószínűleg abban bíztak, hogy megszabadulnak egy kellemetlen kritikustól.

Az eredmény ennek ellenkezője lett. Ismert írók, színészek és művészek tiltakozó nyilatkozatot írtak alá. Christa Wolf, Stefan Heym, Heiner Müller, Volker Braun, Jurek Becker, Franz Fühmann és számos más jelentős alkotó neve került a tiltakozók közé. Rövid időn belül közel száz művész csatlakozott. Ez az NDK viszonyai között rendkívüli esemény volt: híres kulturális személyiségek nyilvánosan kérdőjelezték meg a politikai vezetés döntését.

A hatalom nyomást gyakorolt rájuk, többeket kizártak szervezetekből, megfigyeltek vagy szakmailag akadályoztak. Manfred Krug, Armin Mueller-Stahl és más ismert alkotók később Nyugatra távoztak. Günter Kunert, Erich Loest és további írók szintén elhagyták az országot, Stefan Heymet pedig ismételten zaklatták.

A Biermann-ügy azért volt történelmi jelentőségű, mert megrendítette azt a régi kulturális kompromisszumot, amelyben a kritikus művész még sajátjának tekinthette az NDK-t. Sok alkotó nem azért tiltakozott, mert

Nyugat-Németország politikai rendszerét akarta átvenni. Azt állította, hogy a szocialista társadalomnak el kell viselnie saját művészeinek kritikáját.

Az SED válasza világossá tette a határt: a rendszer maga dönt arról, milyen kritika fér bele a szocializmusba. A konfliktus következménye évekig érződött. A kultúra és a hatalom kapcsolata bizalmatlanabbá vált, az értelmiségiek egy része belső emigrációba vonult, mások távozási engedélyt kértek, megint mások tovább dolgoztak az NDK-ban, de egyre nagyobb távolságot tartottak az állami politikától.

A kultúrpolitikai ellenőrzés azonban sohasem vált tökéletessé. Az irodalom, színház, képzőművészet és film folyamatosan új utakat talált. Egy műnek nem kellett nyíltan kimondania, hogy „az SED diktatúra”, ahhoz, hogy a közönség felismerjen benne egy szabadságról, alkalmazkodásról vagy erkölcsi kompromisszumról szóló történetet.

A képzőművészetben hasonló kettősség működött. Neo Rauch és Rosa Loy visszaemlékezései szerint a művészeti képzésen belül kreatív szabadság és intenzív szakmai élet is létezett, miközben az egész közegre politikai korlátok nehezedtek. Egy autoriter rendszer sem képes minden egyes ecsetvonást előre meghatározni. A művészek különösen ügyesen használják a kétértelműséget, a

szimbólumot és a hallgatást.

A zene még nehezebben volt ellenőrizhető. Egy könyvet nem adnak ki, egy filmet dobozba lehet zárni, egy dalt azonban magnókazettára lehetett másolni. A nyugati rádióadók zenét sugároztak, barátok egymásnak adták a felvételeket, lemezek kerültek be az országba, és a fiatalok saját zenekarokat alapítottak.

A beatzenével kezdődő vita ezért évtizedeken át új formákban tért vissza. A párt egyszerre próbálta korlátozni a nyugati kulturális befolyást és saját keretek között kielégíteni a fiatalok zenei igényét. Létrejöttek hivatalosan elfogadott rockzenekarok, rádióműsorok és koncertlehetőségek. Az engedélyezett zenekaroknak azonban alkalmazkodniuk kellett bizonyos szabályokhoz, a dalszövegeket és fellépéseket ellenőrizhették.

A nyolcvanas években a punk újra megmutatta az ellenőrzés korlátaival. Berlinben, Lipcsében, Erfurtban, Rostockban és más városokban alakultak földalatti zenekarok, amelyek nevei és dalszövegei már önmagukban provokációt jelentettek. Koncertjeiket gyakran magánlakásokban vagy egyházi helyiségekben tartották, és szájhagyomány útján terjedt a hírük. A Stasi néhány ezer főre becsülte a punkközeget, amely létszámában kicsi maradt, kulturális jelentőségében azonban jóval feltűnőbb volt.

Az állam különös dilemmába került. Ha erőszakkal lépett fel egy zenekar ellen, politikai jelentőséget adott neki. Ha engedte működni, elveszítette a kulturális ellenőrzés egy részét. A nyolcvanas években ezért maga az NDK rádiója és televíziója is egyre több olyan zenét kezdett bemutatni, amelyet korábban könnyen dekadensnek minősített volna.

A rendszer történetének végére kulturális verseny bontakozott ki saját fiataljaiért. Már nem az volt a kérdés, hallgatnak-e nyugati zenét. Természetesen hallgattak. Az állam inkább azt próbálta elérni, hogy legalább bizonyos eseményeket saját szervezésében adjon nekik.

Ez az út vezetett a nyolcvanas évek végének hatalmas könnyűzenei rendezvényeihez. A politikai vezetés abban reménykedett, hogy ha a fiatalok kedvenceit meghívja, saját rendszerének nyitottságát bizonyítja. A közönség azonban egészen más jelentést is kapcsolhatott ugyanahhoz a zenéhez.

A kulturális politika egyik legmélyebb ellentmondása így fokozatosan világossá vált. Az állam szerette volna, ha polgárai műveltek, kreatívak és kulturálisan aktívak. Egy művelt és kreatív ember azonban könnyebben alakít ki saját véleményyt, és kevésbé fogadja el, hogy más mondja meg neki, mit gondoljon. A kultúra ezért sohasem vált a rendszer egyszerű díszletévé; gyakran éppen ott lehetett a

legtisztábban látni az NDK-t, ahol a politika a legkevésbé akarta viszontlátni saját képét.

HÁTTÉRGYÁR

18. Az aranyérmek országa

A sportban az NDK olyan sikert ért el, amelyet gazdaságban, diplomáciában vagy kultúrában ritkán tudott felmutatni. A mindössze tizenhétmilliós ország sportolói olimpiákon és világbajnokságokon a világ legnagyobb államaival versenyeztek, és gyakran meg is előzték őket. Az eredményt a rendszer saját társadalmi modellje bizonyítékának tekintette.

A hidegháborúban egy olimpiai aranyérem politikai jelentést kapott. Amikor egy keletnémet sportoló a dobogó tetején állt, felhúzták az NDK zászlaját és eljátszották az állam himnuszát. Olyan ország számára, amely fennállásának első évtizedeiben nemzetközi diplomáciai elismerésért küzdött, ez jóval több volt sporteredményénél.

A sportolók világszerte láthatóvá tették az államot. A néző számára talán keveset mondott egy keletnémet ipari kombinát termelési statisztikája, az olimpiai bajnokot azonban mindenki látta a televízióban. A siker azt sugallta, hogy egy kis szocialista ország képes legyőzni a gazdagabb Nyugatot saját pályáján.

Ez a gondolat különösen fontossá vált a két Németország versenyében. Az NDK gazdaságilag nem tudta utolérni a Szövetségi Köztársaságot, a stadionban és az uszodában azonban gyakran maga mögé utasította. Az

olimpiai éremtáblázat így olyan terület lett, ahol a vezetés azt az érzést kelthette, hogy a szocialista rendszer hatékonyabb.

A siker mögött rendkívül tudatos állami sportpolitika állt. Már gyermekkorban keresték a különleges adottságú fiatalokat, sportiskolákba irányították őket, tudományos módszerekkel elemezték fejlődésüket, kiváló edzőket és orvosokat rendeltek melléjük. Az erőforrásokat elsősorban azokra a sportágakra összpontosították, amelyekben viszonylag sok olimpiai érmet lehetett szerezni.

Ez hideg racionalitással működő rendszer volt. Egyetlen sikeres úszó több számban is érmet nyerhetett, ezért az úszás különösen értékes területnek számított. Hasonló figyelmet kaptak bizonyos atlétikai számok, az evezés, a kajak-kenu, a gyorskorcsolya és más olyan sportágak, amelyekben megfelelő kiválasztással és képzéssel nagy éremhozam volt elérhető.

Az NDK sportmodelljének valódi szakmai erősségeit nem lehet a későbbi doppingbotrány miatt egyszerűen eltörölni. Magas szintű edzéselmélet, tehetségkutatás, sportorvoslás és utánpótlás-nevelés működött. Edzők és sportolók óriási munkát végeztek, sok bajnok pedig olyan tehetséggel rendelkezett, amely állami rendszer nélkül is kiemelkedővé tehetné volna. A politika azonban olyan eredménykényszert hozott létre, amely végül súlyos

erkölcsi határokat lépett át.

Az NDK 1968-tól már önálló olimpiai csapattal vett részt a játékokon. Amikor 1972-ben München rendezte az olimpiát, a keletnémet vezetés számára különösen fontos lett a nyugatnémetek legyőzése. Az NDK húsz aranyéremmel harmadik lett az országok között, miközben az NSZK tizenhárom arannyal mögötte végzett.

Négy évvel később Montrealban az eredmény még látványosabb volt. A keletnémet csapat negyven aranyérmet nyert, és az éremtáblázaton csak a Szovjetunió előzte meg. A kis NDK az Egyesült Államokat is maga mögé utasította.

Az úszóversenyek szinte valószerűtlen keletnémet fölényt mutattak. Az 1976-os montreali olimpián a 200 méteres női pillangóúszás dobogójának mindhárom fokára NDK-s versenyző állt: Andrea Pollack arany-, Ulrike Tauber ezüst-, Rosemarie Kother-Gabriel bronzérmet szerzett. A kép tökéletes propagandafotónak tűnhetett: három fiatal nő, három NDK-melegítő, három érem.

Az eredmények mögött azonban ekkor már rendszeres tiltott szerhasználat állt. A dopping gyanúja a kortársakban is felmerült. Egyes keletnémet úszónők izomzata, hangjának mélyülése és teljesítménynövekedése feltűnő volt. Az edzők és hivatalos személyek mindezt

természetesen tagadták. A rendszer valódi mérete csak az NDK összeomlása és az iratok megnyitása után vált teljesebben rekonstruálhatóvá.

A dopping nem néhány edző magánakciója volt. Állami szervek, sportvezetők, orvosok, kutatók és edzők működtek együtt egy titkos rendszerben, amely teljesítménynövelő szerekkel próbálta maximalizálni az olimpiai eredményeket. A sportoló gyakran nem kapott teljes körű tájékoztatást arról, pontosan milyen készítményt adnak neki.

Ez különösen súlyossá teszi a történetet. A tiltott szer használata önmagában is sportszabály megsértése, a fiatal sportoló tudta és valódi beleegyezése nélkül végzett gyógyszeres beavatkozás azonban emberi és orvosi kérdés is. Egyes versenyzők később komoly egészségkárosodásokról számoltak be.

A rendszer logikájában a sportoló teste állami erőforrássá vált. Az edzését, étrendjét, iskoláját, utazását és egészségügyi ellenőrzését szakemberek hálózata szervezte. A sikerért cserébe kiváltságokat kaphatott: jobb lakást, utazási lehetőséget, társadalmi presztízst és olyan fogyasztási javakat, amelyekhez egy átlagos NDK-polgár nehezen jutott hozzá. A kiváltság és az ellenőrzés ugyanakkor együtt járt.

Katarina Witt története különösen jól mutatja ezt a kapcsolatot. A műkorcsolyázó az NDK világszerte ismert arcává vált, kétszeres olimpiai bajnokként hatalmas propagandaértéket képviselt. A vezetés ezért igyekezett minden lehetséges módon megtartani. Lakáshoz és más kedvezményekhez jutott, különleges bánásmódot kapott, nyugati utazásokon vehetett részt. Az állam közben figyelte: Stasi-aktájából kiderült, milyen részletességgel követték kapcsolatait, levelezését, látogatóit és külföldi útjait. Az állam egyszerre halmozta el kegyekkel és tekintette potenciális biztonsági kockázatnak. Minél értékesebb lett egy sportoló a rendszer számára, annál nehezebben viselte volna el, ha egy nyugati verseny után úgy dönt, nem tér haza.

A sport így sűrített formában mutatta meg az NDK társadalmi szerződését. A rendszer különleges lehetőségeket kínált annak, aki megfelelt elvárásainak, ugyanakkor éppen sikeressége miatt egyre szorosabban ellenőrizhette.

A sportolók azonban nem politikai bábuk voltak. Életük legfontosabb célja gyakran valóban a győzelem volt. Hajnalban keltek, edzettek, sérüléseket viseltek el, versenyeztek és évek munkáját tették egyetlen olimpiai futamra. A későbbi doppingleplezés ezért az ő élettörténetüket is összezavarta. Hogyan emlékezzen

valaki arra az aranyéremre, amelyért keményebben dolgozott bárkinél, ha közben olyan rendszer része volt, amely tiltott szereket adott neki?

Nem minden keletnémet sportoló doppingolt, és nem minden sportsiker vezethető vissza gyógyszerekre. A rendszer egészének megítélése mégis elválaszthatatlan a szervezett doppingtól, mert az állam politikai cél érdekében tudatosan torzította a sportversenyt, és saját fiataljainak egészségét is kockára tette.

Az olimpiai sikerek ugyanakkor valódi érzelmeket váltottak ki az NDK lakosságából. Egy bajnoki cím örömét nem feltétlenül azért élte át valaki, mert hitt az SED-ben. A sportoló az ő városából, iskolájából vagy országából érkezett. A nemzeti büszkeség olyan embereket is elérhetett, akik egyébként politikailag távol álltak a vezetéstől.

Ezért volt a sport ilyen értékes a rendszer számára. Olyan közösségi érzést tudott teremteni, amelyet politikai beszéddel nehezebb lett volna előállítani. A stadionban az NDK rövid időre valóban az lehetett, aminek vezetői látni szerették volna: sikeres, modern, világszerte tisztelt ország.

A sikerek ráadásul nemzetközi elismerést hoztak abban az időszakban, amikor az állam diplomáciai elfogadottsága

még épült. A világ megtanulta a keletnémet sportolók nevét, és a zászló egyre természetesebben jelent meg a nemzetközi versenyeken.

A sportpolitika ezért rövid távon kivételesen sikeres volt, hosszabb távon azonban ugyanaz a probléma jelent meg benne, amely az NDK más területeit is jellemezte. A vezetés nem elégedett meg azzal, amit a rendszer természetes teljesítménye adott. A tervet mindenáron teljesíteni kellett, mert az eredmény politikai bizonyítékként szolgált. Ha ehhez gyógyszer kellett, gyógyszert adtak; ha egy világsztár megtartásához kiváltság kellett, kiváltságot biztosítottak; ha közben meg kellett figyelni, megfigyelték. Az olimpiai dobogó aranya ezért egyszerre világította meg az NDK teljesítményét és annak árát.

V. RÉSZ

A DIKTATÚRA LÁTHATATLAN OLDALA

19. „Pajzs és kard” - a Stasi

Kevés szó kapcsolódott olyan szorosan az NDK emlékezetéhez, mint a Stasi. A berlini fal mellett az Állambiztonsági Minisztérium lett a keletnémet diktatúra legismertebb jelképe. Ez érthető, ugyanakkor veszélyes leegyszerűsítést is teremthet. Ha minden NDK-történetet a Stasi felől nézünk, könnyen úgy látszik, mintha egy tizenhétmilliós társadalom negyven éven át titkosrendőrök és besúgók között élt volna, és a munka, család, kultúra vagy magánélet minden mozzanatát közvetlenül az állambiztonság irányította volna. A valóság ennél összetettebb volt, de ettől a Stasi jelentősége egyáltalán nem lesz kisebb.

A Ministerium für Staatssicherheit (MfS), magyarul Állambiztonsági Minisztérium 1950. február 8-án jött létre. A Népi Kamara ülésén a belügyminiszter az új intézmény létrehozását kémekkel, szabotőrökkel és a fiatal köztársaságot fenyegető nyugati ellenséggel indokolta. A törvényt hosszabb parlamenti vita nélkül fogadták el. Néhány nappal később Wilhelm Zaisser lett az állambiztonsági miniszter, Erich Mielke pedig államtitkárként a szervezet második embere. Az intézmény már létrejöttékor azt a világképet tükrözte, amely később egész működését meghatározta: az országot állandó külső és belső ellenség fenyegeti, a biztonsági szolgálat pedig

ennek az ellenségnek a felderítésére és megsemmisítésére hivatott.

A Stasi nem üres térben keletkezett. A szovjet megszállási övezetben már 1945 után működött politikai rendőrség, a szovjet biztonsági szervek pedig közvetlenül részt vettek az ellenfelek felkutatásában és üldözésében. Az első keletnémet állambiztonsági tisztek jelentős része szovjet mintákat követett, és önmagát tudatosan a bolsevik titkosrendőrség, a Cseka hagyományának örököseként látta. A „csekista” kifejezés az MfS belső világában évtizedeken át becsületbeli megjelölés maradt.

Ez sokat elárul az intézmény önképéről. A tiszt nem hagyományos köztisztviselőnek tekintette magát, akinek törvényben pontosan meghatározott feladatokat kell elvégeznie. Forradalmi harcos volt, aki az osztályellenséggel szemben védi a szocialista rendszert. A törvény ezért sohasem vált olyan korláttá, amilyen egy jogállami biztonsági szolgálat esetében elvileg lehet. A politikai cél elsőbbséget élvezett.

Az MfS saját jelszava szerint az SED „pajza és kardja” volt. A két szó egyszerre fejezte ki a védekező és támadó szerepet. A pajzs megvédi a rendszert, a kard lesújt az ellenségre. A Stasi sohasem vált az SED-től független állammá az államban, még ha hatalmas apparátusa miatt időnként így is ábrázolják. Legfontosabb feladata éppen a

párt hatalmának biztosítása volt.

Erich Mielke személye idővel szinte összeforrt az intézménnyel. 1957-ben lett állambiztonsági miniszter, és több mint harminckét éven át, egészen 1989 novemberéig vezette a szervezetet. Ez a rendkívüli folytonosság önmagában is különleges. Ulbrichtből Honecker lett, Hruscsovból Brezsnyev, majd Gorbacsov, az NDK gazdasági és társadalmi környezete többször megváltozott, Mielke azonban maradt.

Fiatal kommunistaként már a weimari köztársaság idején földalatti politikai harcokban vett részt. 1931-ben Berlinben két rendőr meggyilkolása után külföldre menekült, később a Szovjetunióban és a spanyol polgárháborúban élt, majd 1945 után visszatért Németországba. Egész politikai személyiségét az az élmény formálta, hogy a politika élet-halál harc, amelyben az ellenfél nem legitim rivális, hanem ellenség.

Mielke számára a világ évtizedekkel később is tele volt összeesküvésekkel. Az MfS tisztjeitől azt követelte, hogy lehetőleg mindent tudjanak. Ha valamely gyárban termelési zavar támadt, ha fiatalok különös csoportot alkottak, ha egy pap békéről beszélt, ha egy művész nyugati újságíróval találkozott, a Stasi szemében felmerülhetett a kérdés, van-e mögötte politikai veszély. Ez a gondolkodás óriási apparátust hozott létre.

1950-ben az MfS még viszonylag kis szervezet volt. Létszáma az évtizedek során folyamatosan nőtt, különösen 1953, majd a berlini fal felépítése után. A társadalom stabilabb lett, a nyílt ellenállás ritkábbá vált, a titkosszolgálat mégsem zsugorodott. Éppen ellenkezőleg: minél fejlettebbé és összetettebbé vált az NDK társadalma, annál több területet akart ellenőrizni az állambiztonság.

1989 októberében mintegy 91 ezer ember dolgozott hivatalosan az MfS-ben. Ez rendkívül magas szám volt egy körülbelül tizenhatmilliós országban. A minisztériumnak központi apparátusa, tizennégy körzeti igazgatósága, több mint kétszáz járási kirendeltsége és számos különleges szervezeti egysége működött. Saját oktatási intézményekkel, egészségügyi háttérrel, sportegyesülettel, üdülési lehetőségekkel és más szolgáltatásokkal rendelkezett. A Stasi alkalmazottja egy külön intézményi világ része lett.

A szervezet növekedésében fontos szerepet játszott a félelem attól, hogy 1953 megismétlődhet. A munkásfelkelés megmutatta a vezetésnek, hogy egy társadalmi válság gyorsan és váratlanul terjedhet el. A Stasinak ezért nem elegendő azokat megfigyelnie, akik már nyíltan ellenzik a rendszert. A hangulatot is ismernie kellett: mit mondanak a gyárban, milyen vicceket mesélnek, miért elégedetlenek, ki beszél nyugati

rádióadóról, és ki szeretne kivándorolni.

Ezt a hatalmas információéhséget hivatásos tisztekkel nem lehetett kielégíteni. Ehhez kellett az informátorok hálózata.

Az NDK állambiztonsági nyelvében később az Inoffizieller Mitarbeiter, azaz „nem hivatalos munkatárs” kifejezés honosodott meg. A rövidítés, az IM az egyesítés után a keletnémet múlt egyik legismertebb betűpárja lett. Az elnevezés maga is sokat mondott az MfS gondolkodásáról. A besúgót nem besúgónak, hanem munkatársnak nevezték, mintha egy nagy társadalmi együttműködés résztvevője lenne.

1988–1989-ben mintegy 173 ezer ember dolgozott különféle IM-kategóriákban. A hálózat az ötvenes évek néhány tízezres nagyságrendjéről nőtt erre a szintre. A hetvenes évek közepére érte el körülbelül végleges méretét, ezután a létszám már kevésbé változott, bár az emberek folyamatosan cserélődtek.

A szám önmagában is óriási, mégis óvatosan kell értelmezni. Nem jelentette azt, hogy minden hetedik vagy nyolcadik ember titokban jelentett. A 173 ezerből sokan olyan konkrét területen működtek, ahol biztonsági vagy hírszerzési feladat kapcsolódott munkájukhoz, mások csak bizonyos időszakban adtak információt. Voltak aktív és

lelkes együttműködők, rendszertelenül jelentők, alig használható informátorok és olyanok is, akik megpróbálták kibújni a kapcsolatból.

A Stasi ráadásul nem csak IM-ek segítségével szerzett információt. Állami és pártszervek vezetőivel hivatalos együttműködésben is kapcsolatban állt, rendőrségi és munkahelyi adatokat használt, leveleket ellenőrzött, telefonokat hallgatott le, embereket követett. Egy személyről ezért úgy is hatalmas információmennyiség gyűlhetett össze, hogy közvetlen környezetében egyetlen klasszikus IM sem dolgozott.

Az IM-ek beszerzésének okai rendkívül különbözőek voltak. A legkényelmesebb utólag minden együttműködőt pénzért vagy karrierért dolgozó árulónak minősíteni, de a történeti források sokkal változatosabb motivációkat mutatnak. Voltak valóban ideológiai meggyőződésből jelentő emberek. Egy hűséges kommunista számára a Stasival való együttműködés akár hazafias kötelességnek is tűnhetett. Másokat szakmai előny, utazási lehetőség, pénz, presztízs vagy az a különös érzés vonzott, hogy titkok birtokában fontosabbá válnak.

A személyes hiúságot sem szabad lebecsülni. Az állambiztonsági tiszt rendszeresen találkozott informátorával, meghallgatta, kérdéseket tett fel, néha dicsérte, ajándékot vagy jutalmat adott. Valaki, akit

hétköznapi életében jelentéktelennek érezték, ebben a kapcsolatban hirtelen úgy élhette meg, hogy fontos információk birtokosa.

Másoknál nyomás és zsarolás játszott szerepet. A Stasi felhasználhatott korábbi bűncselekményt, házassági ügyet, politikai hibát vagy más kompromittáló információt. A beszerzés nyelvében ezt gyakran sokkal ártalmatlanabb szavakkal írták le. A kényszer nem mindig jelentett közvetlen fenyegetést; elég lehetett érzékeltetni, hogy az együttműködés hiánya tanulmányi, munkahelyi vagy utazási következményekkel járhat.

Mégis fontos megállapítás, hogy lehetett nemet mondani. Nem minden megszólított ember lett IM. Egyesek nyíltan elutasították a beszerzést, mások kifogásokat kerestek, megint mások elmondták környezetüknek, hogy a Stasi megkereste őket. Ez utóbbi különösen hatékony védekezés volt. A titkosszolgálat számára olyan ember, akiről környezete tudta, hogy kapcsolatban áll vele, elveszítette informátori értékének jelentős részét.

Uwe Klußmann saját történetén keresztül jól látható, mennyire emberi és kiszámíthatatlan lehetett ez a folyamat. Egy ismerőst a Stasi megpróbálta arra használni, hogy információt szerezzen róla. A nő azonban végül erkölcsi okokból elmondta neki, mi történik. Az MfS

ezt dekonspirációnak, önleleplezésnek nevezte, és lezárta az ügyet. Egy titkosszolgálati terv egyetlen személy lelkiismereti döntésén bukott meg.

Az eset azért fontos, mert megmutatja, milyen félrevezető az a kép, amely szerint a Stasi korlátlanul uralta az embereket. Hatalmas erőforrásokkal rendelkezett, de emberekkel dolgozott. Az informátor hazudhatott, elhallgathatott valamit, rosszul emlékezhetett, megszakíthatta a kapcsolatot vagy figyelmeztethette azt, akiről jelentenie kellett.

A hálózat ettől még félelmetes társadalmi hatást gyakorolt. A rendszernek nem kellett minden baráti társaságban valóban IM-et tartania ahhoz, hogy az emberek elhiggyék: talán van ott valaki. A bizonytalanság maga is fegyelmező erővé vált. Ha valaki nem tudta, hogy kollégája vagy szomszédja jelent-e, óvatosabban beszélt.

A hiedelmek gyakran nagyobb hálózatot feltételeztek a valóságosnál. Művészeti és egyetemi körökben elterjedt mondás volt, hogy minden csoportban ül egy besúgó. Ez bizonyos helyeken közel járhatott a valósághoz, másutt egyáltalán nem. Az egészségügyi intézmények egyes területein még maga Mielke is panaszkodott az informátorok alacsony számára, és a fiatal szubkultúrákba szintén nehezen sikerült tartósan beépülni.

A Stasi ereje ezért két szinten működött. Létezett a valóságos apparátus, több tízezer tiszttel, százezres informátori hálózattal és óriási technikai háttérrel. Emellett létezett a képzeletbeli Stasi, amelyről senki sem tudta pontosan, hol kezdődik és hol végződik. A kettő együtt teremtette meg a rendszer sajátos pszichológiai jelenlétét.

Az ember hétköznapi életében akár évekig nem találkozott állambiztonsági tiszttel. Ha politikailag feltűnés nélkül élt, nem próbált menekülni, nem szervezett ellenzéki csoportot és nem dolgozott érzékeny területen, elképzelhető volt, hogy a Stasi alig foglalkozik vele. Csakhogy azt sohasem tudhatta teljes bizonyossággal, hogy ez valóban így van-e.

20. Amikor egy állam belép a magánéletbe

A Stasi működésének talán legnyugtalanítóbb része nem a látványos letartóztatás volt, hanem az a képesség, amellyel egy ember magánéletébe be tudott lépni anélkül, hogy az illető ezt észrevette volna. Az állambiztonsági szolgálat éppen akkor működött a leghatékonyabban, amikor jelenléte láthatatlan maradt.

A korai NDK-ban a politikai elnyomás sokkal nyíltabb formát öltött. Az ötvenes években tömeges letartóztatások, kemény börtönbüntetések és politikai perek jelezték az állam erejét. Később a rendszer változtatott módszerein. A hetvenes és nyolcvanas évekre a nemzetközi enyhülés, a helsinki folyamat és az NDK diplomáciai elismertsége miatt politikailag költségesebbé vált ismert értelmiségiek vagy egyházi személyek tömeges börtönbe zárása. A hatalom ezért egyre gyakrabban keresett olyan eszközöket, amelyek kevésbé voltak látványosak.

Az alapvető megfigyelési módszerek közben megmaradtak. A Stasi képes volt telefonokat lehallgatni, leveleket felbontani, lakásokat titokban átkutatni, fényképezni, személyeket követni és környezetükben informátorokat elhelyezni. Külön szervezeti egységek szakosodtak a postai küldemények ellenőrzésére, a telefonos és rádiós kommunikáció megfigyelésére vagy a fizikai követésre.

A levél ellenőrzése különös intimitással járt. Az állambiztonság nem hivatalos cenzúrárt végzett, amelynél a feladó tudta, hogy levelét ellenőrzik. A cél éppen az volt, hogy a küldemény lehetőség szerint nyom nélkül menjen tovább. A levelet felnyitották, tartalmát lefényképezhették vagy lemásolhatták, majd visszazárták. A feladó és címzett továbbra is úgy kommunikált egymással, mintha levelezésük magánügy lenne.

A telefon hasonló lehetőséget kínált. Az NDK-ban viszonylag kevés háztartás rendelkezett saját telefontal, a biztonsági szervek számára azonban a fontosnak minősített vonalak lehallgatása technikailag rutinfeladattá válhatott. Egy ellenzéki vagy más megfigyelt személy számára az otthoni telefon így olyan tárgy lett, amelynek jelenléte önmagában óvatosságra készítetett.

A lakás titkos átkutatása még mélyebben sértette a magánszférát. Az állambiztonsági tisztek az ember távollétében beléphettek otthonába, átnézhatték iratait, lefényképezhették tárgyait vagy információt gyűjthettek környezetéről. A művelet sikere azon múlt, hogy a lakó hazatérésekor lehetőleg semmit se vegyen észre.

Az ilyen akciók különös pszichológiai világot hoztak létre. Az ember érezhette, hogy figyelik, de nem tudta bizonyítani. Egy tárgy mintha máshol lenne, valaki furcsán viselkedik az utcán, egy levél késve érkezik, a telefonban

különös zaj hallatszik. Mindez lehetett valódi megfigyelés, véletlen vagy az üldöztetés tudatából fakadó gyanú. A bizonytalanság önmagában is megterhelővé vált.

A Stasi ezt a pszichológiai hatást idővel tudatos módszerré fejlesztette. A Zersetzung német szó nehezen fordítható egyetlen magyar kifejezéssel. Jelenthet bomlasztást, felőrlést, szétzilálást vagy szétbomlasztást. Az MfS a hetvenes évekre olyan eljárások gyűjtőneveként használta, amelyekkel egy ellenzéki ember vagy csoport működőképességét úgy akarta tönkretenni, hogy lehetőleg ne legyen szükség nyilvános perre és hosszú börtönbüntetésre.

Az 1976-os irányelv már részletesen rendszerbe foglalta ezeket a módszereket. A célpont társadalmi hírnevét meg lehetett rongálni. Munkahelyi kudarcokat lehetett előidézni. Meg lehetett akadályozni szakmai előmenetelét, távoli munkakörbe helyezhették, konfliktusokat szíthattak környezetében. Hamis hírek és pletykák segítségével bizalmatlanságot lehetett kelteni barátai között.

A csoportok felbomlasztásának egyik különösen kegyetlen módja az volt, hogy tagjaikban egymás iránti gyanút ébresztettek. Ha valaki azt kezdte hinni egy társáról, hogy titokban a Stasinak jelent, a közösségben gyorsan megszűnhetett a bizalom. Ehhez néha elég volt olyan körülményt teremteni, amely besúgás látszatát

keltette. Egy váratlan hatósági idézés vagy tudatosan elterjesztett pletyka elegendő lehetett.

A módszer éppen azért volt hatásos, mert a Stasi valódi informátori hálózata közismert volt. Ha mindenki tudta, hogy vannak besúgók, könnyebb volt elhiteni valakiről, hogy ő is köztük tartozik.

A Zersetzung az ember személyes életét is célba vehette. Megpróbálhattak házastársi vagy párkapcsolati konfliktust erősíteni, barátokat egymással összeveszíteni, olyan információkat eljuttatni valakihez, amelyek féltékenységet vagy bizalmatlanságot keltenek. Az állam itt már messze túlment azon, amit hagyományos hírszerzésnek vagy állambiztonsági tevékenységnek lehet nevezni. A cél egy ember társas világának tudatos károsítása lett.

A módszer mögött hideg politikai racionalitás állt. Egy bebörtönzött ellenzéki mártírrá válhatott, akinek ügye nyugati sajtóvisszhangot és nemzetközi tiltakozást kelt. Egy olyan ember azonban, aki elveszíti munkáját, összeveszik barátaival, családi válságba kerül és egyre inkább saját problémáival foglalkozik, sokkal kevésbé képes politikai tevékenységet folytatni.

Az MfS belső oktatási anyagai ezt szinte nyíltan meg is fogalmazták. Bizonyos esetekben politikailag

célszerűbbnek tartották, ha az ellenfél szabadlábban marad, de cselekvőképességét titkos eszközökkel csökkentik. A nyilvános erőszak helyére így részben a láthatatlan erőszak lépett.

A célpontok között kivándorlási kérelmet benyújtók, kritikus művészek, egyházi csoportok, politikailag kellemetlen keresztények és alternatív fiatalok egyaránt szerepeltek. Az állambiztonság szemében ezek a nagyon eltérő emberek ugyanabba a kategóriába kerülhettek: megzavarják a rendszer politikai stabilitását.

A politikai elnyomás hagyományos formái ettől nem tűntek el. Az NDK-ban továbbra is börtönbe kerülhetett valaki tiltott határátlépési kísérlet, politikai szervezkedés vagy más, a rendszer által államellenesnek minősített cselekmény miatt. A Stasi saját vizsgálati fogdákat működtetett, amelyek közül Berlin-Hohenschönhausen vált később a legismertebbé.

Az őrizetben tartás módszerei szintén változtak. Az ötvenes évek durvább fizikai kényszerei után egyre nagyobb szerepet kapott a pszichológiai nyomás. A fogoly elszigetelése, időérzékének megbontása, állandó bizonytalanságban tartása és kihallgatási rutinok segítségével próbálták megtörni ellenállását. A kihallgató számára nem feltétlenül az volt a legfontosabb, hogy kiabáljon vagy fizikai erőszakot alkalmazzon. Sokszor

hatásosabbnak bizonyult annak érzékeltetése, hogy az állam mindent tud.

A börtönök között Hohenschönhausen mellett Bautzen neve is különös félelmet keltett. Politikai foglyok ezrei tapasztalták meg az NDK büntető rendszerét, és az egyesítés után visszaemlékezéseik fontos részévé váltak a diktatúra társadalmi emlékezetének.

A Stasi legmélyebb sebeit azonban sok esetben csak az állam megszűnése után lehetett felismerni. 1990 után az iratok megnyitásával emberek százezrei kérhettek betekintést saját aktáikba. Valaki több évtizeddel később olvashatta el, hogyan figyelték meg, milyen beszélgetéseit jegyezték fel, milyen fényképek készültek róla és milyen intézkedéseket terveztek ellene.

A legmeggrázóbb felismerés sokszor nem az állambiztonsági tiszt neve volt, hanem az informátoré. Barát, kolléga, szomszéd, szerető vagy esetenként közeli családtag jelenhetett meg az iratokban fedőnév mögött. Az ember hirtelen újraértelmezte évekkal vagy évtizedekkel korábbi beszélgetéseit. Egy este, amelyet bizalmas baráti találkozásnak hitt, aktában folytatódott. Egy mondat, amelyet csak egyetlen embernek mondott el, néhány nappal később már a Stasi iratai között szerepelt.

Az iratok ezért nem csak a diktatúra működéséről szóltak, hanem beléptek az emlékezetbe is. Aki elolvasta saját aktáját, annak néha egész múltját újra kellett rendeznie. Kit szeretett? Kiben bízott? Ki tudott róla többet, mint gondolta? Ki árulta el, és ki volt az, akit évekig alaptalanul gyanúsított?

Ez magyarázza, miért lett a Stasi kérdése az egyesítés utáni Németországban sokkal személyesebb, mint a pártapparátus története. Egy SED-funkcionárius politikai ellenfél volt, akiről mindenki tudta, kicsoda. Az IM lehetett az az ember, akivel valaki tegnap együtt vacsorázott. A Stasi hatalma ezért végső soron nem abban állt, hogy mindenről valóban tudott, hanem abban is, hogy az emberek sohasem tudhatták biztosan, mit tud róluk.

21. A Stasi külföldön

Az Állambiztonsági Minisztérium másik arca jóval romantikusabb képet kapott a hidegháborús emlékezetben. Míg a belső elhárítás történetéhez lehallgatások, besúgók és politikai üldözés kapcsolódott, a külföldi hírszerzés körül kémregényekhez illő legenda alakult ki. Ennek középpontjában Markus Wolf állt, akit a nyugati sajtó hosszú ideig „arc nélküli emberként” emlegetett, mert sokáig nem rendelkezett róla használható fényképpel.

Markus Wolf egészen más személyiség volt, mint Mielke. Apja, Friedrich Wolf ismert kommunista író és orvos, testvére Konrad Wolf filmrendező volt. A család a náci hatalomátvétel után emigrációba ment, Markus pedig részben a Szovjetunióban nőtt fel. Művelt, több nyelven beszélő, intellektuálisabb ember hírében állt, és ez a kép az egyesítés után is segítette saját legendájának építését.

1952-től hosszú időn át ő vezette az NDK külföldi hírszerzését, amely később a Hauptverwaltung Aufklärung, a HVA nevet viselte. A szervezet elsődleges célpontja természetesen Nyugat-Németország volt. Egyetlen más hírszerző szolgálat sem rendelkezett ilyen kedvező körülményekkel egy vele azonos nyelvű, történelmű és kultúrájú célszomszág ellen.

A megosztott Németország különleges lehetőségeket adott. Kelet- és nyugatnémetek között családi, szakmai és történelmi kapcsolatok sokasága létezett. Egy ügynöknek nem kellett idegen nyelvet elsajátítania, nem volt szüksége feltétlenül különleges kulturális fedőtörténetre. Németként könnyen beolvadhatott a nyugatnémet társadalomba.

A HVA ezt a lehetőséget kivételes eredményességgel használta ki. Keletnémet ügynökök jutottak be a szövetségi kancellári hivatalba, minisztériumokba, pártközpontokba, a nyugatnémet hírszerző és alkotmányvédelmi szervekhez, sőt NATO-intézményekhez is. A szolgálat valóban a hidegháború egyik szakmailag legeredményesebb hírszerzése lett.

A számok is mutatják az erőfeszítés nagyságát. 1989-ben csak a HVA központi és területi apparátusában közel ötezer hivatásos alkalmazott dolgozott, az MfS külfölddel foglalkozó teljes hivatásos állományát kilenc-tízezer főre lehet becsülni. 1988-ban a HVA a Rosenholz-adatok szerint több mint másfél ezer nyugatnémet állampolgárságú titkos együttműködőt irányított.

A hírszerzés egyik leglátványosabb sikere Günter Guillaume története lett. Guillaume és felesége az NDK megbízásából települt át Nyugat-Németországba, ahol

fokozatosan beépült a politikai életbe. Guillaume az SPD-ben épített karriert, majd olyan közel került Willy Brandt kancellárhoz, hogy személyes referense lett.

1974 áprilisában letartóztatták. Kiderült, hogy az NDK hírszerzésének tisztje. A botrány óriási volt, és néhány héttel később Brandt lemondott kancellári tisztségéről.

A keletnémet hírszerzés szempontjából ez különös sikernek bizonyult. Egy ügynök rendkívül közel jutott a nyugatnémet kormányfőhöz, ugyanakkor lebukása olyan politikust gyengített meg, akinek keleti politikája éppen az NDK nemzetközi helyzetét javította. Brandt lemondásához több belpolitikai és személyes tényező is hozzájárult, a Guillaume-ügy azonban közvetlen katalizátor lett.

A hírszerzés munkája sokkal kevésbé látványos esetek tömegéből állt. Minisztériumi tisztviselők, katonai alkalmazottak, pártmunkások, titkárnők és szakértők adtak át információkat. A szolgálat számára sokszor éppen a hosszú éveken át megbízhatóan érkező hétköznapi dokumentum volt értékesebb egy látványos titoknál.

Különleges hírnevet szereztek az úgynevezett Rómeó-ügynökök. A HVA olyan férfiakat vetett be, akik nyugatnémet hivatalokban dolgozó, titkos információkhoz hozzáférő nőkkel alakítottak ki romantikus kapcsolatot. A kapcsolat érzelmi kötődést teremtett, amelyből később

hírszerzési együttműködés alakulhatott ki.

A módszer utólag különösen cinikusnak hat, mert a magánéletet közvetlenül hírszerzési eszközzé tette. A kapcsolatban élő nő gyakran hosszú ideig valódi érzelmi viszonyként élhette meg azt, amit a másik fél részben szolgálati feladatként kezdett. Egy magát antifasiszta és humanista államnak tekintő rendszer ezen a területen ugyanúgy használta az emberek intimitását, ahogyan saját polgárai megfigyelésénél.

A HVA sikerességéhez Markus Wolf szakmai képességei mellett a nyugatnémet társadalom nyitottsága is hozzájárult. Egy demokráciában jóval nehezebb minden állami alkalmazott magánéletét és kapcsolatát ellenőrizni anélkül, hogy maga az állam váljon rendőrállammá. A keletnémet hírszerzés ezt a nyitottságot használta ki.

Egy idő után azonban maga az MfS is súlyos veszteségeket szenvedett. 1979 januárjában Werner Stiller, a HVA egyik tisztje Nyugatra szökött, és jelentős információkat vitt magával. A nyugati szolgálatok számára ez rendkívül értékes áttörést jelentett. Markus Wolf, akiről addig kevés használható fénykép létezett, részben Stiller információi révén veszítette el legendás névtelenségét.

A Stasi számára a saját tiszt árulása különösen súlyos bűn volt. A szervezet, amely más embereket szökésre való

készülődésért üldözött, saját alkalmazottjától teljes lojalitást követelt. Stiller távozása után más tisztek is fontolgatták a menekülést. Közülük Werner Teskét elfogták, halálra ítélték és 1981-ben kivégezték. Ez lett az NDK utolsó végrehajtott halálos ítélete.

A külpolitikai hírszerzés a nyolcvanas évekre messze túlnőtt Nyugat-Németországon. Diplomáciai képviselőteken keresztül ügynökök működtek, NATO- és amerikai katonai célpontokról gyűjtöttek információt, gazdasági és tudományos hírszerzést folytattak. Különösen értékes volt a fejlett nyugati technológia megszerzése, amelyre az NDK gazdaságának egyre nagyobb szüksége lett.

Itt találkozott a Stasi a KoKo világával. A külföldi hírszerzéshez kapcsolódó cégek és a Kommerzielle Koordinierung hálózata olyan technológiákhoz próbált hozzájutni, amelyek exportját a nyugati országok korlátozták. A hírszerzés így közvetlenül részt vett a tervgazdaság technológiai hiányainak pótlásában.

A Stasi külföldi tevékenysége ennél jóval kényesebb területekre is elért. Az NDK támogatott különböző nemzeti felszabadító mozgalmakat és baráti államok biztonsági szerveinek képzését. 1970 és 1989 között csak az MfS egyik erre szakosodott egységénél közel kétezer külföldi harcos és állambiztonsági káder részesült képzésben.

A palesztin szervezetekkel is léteztek kapcsolatok, és a keletnémet állambiztonság több olyan csoporttal érintkezett, amelyet Nyugaton terroristaszervezetként kezeltek. A hidegháborús „antiimperialista szolidaritás” nyelve olyan együttműködésekhez is legitimációt adott, amelyek később súlyosan terhelték az MfS történeti megítélését.

Különösen sok figyelmet kapott a Vörös Hadsereg Frakcióhoz, az RAF-hoz fűződő kapcsolat. A Stasi már a hetvenes években figyelte a nyugatnémet szélsőbaloldali terroristákat. 1979-től olyan RAF-tagoknak is menedéket biztosított, akik ki akartak szállni a szervezetből. Tízen telepedtek le új személyazonossággal az NDK-ban.

A Stasi nem tekintette őket egyszerű politikai menekülteknek. Figyelte és ellenőrizte őket, miközben bizonyos időszakokban aktív RAF-tagokkal is kapcsolatot tartott. Dokumentumok olyan találkozókat is rögzítenek, amelyeken keletnémet területen fegyverhasználatot gyakorolhattak. A kapcsolat intenzívebb szakasza a nyolcvanas évek közepére lecsökkent, a rejtőzködő volt terroristák azonban az NDK végéig ott éltek.

Az ügy jól mutatja a rendszer külpolitikai erkölcsi kettősségét. Az NDK magát békeállamként mutatta be, saját propagandájában rendszeresen terrorizmussal és agresszióval vádolta a Nyugatot, közben titkosszolgálat

olyan embereket rejtett el, akiket Nyugat-Németországban súlyos terrorcselekmények miatt kerestek.

A HVA története ezért nem választható teljesen külön a Stasi belföldi működésétől. Markus Wolf későbbi önképe hajlamos volt a külföldi hírszerzést professzionális, szinte politikailag semleges tevékenységként elkülöníteni a belső elnyomástól. A két világ azonban összekapcsolódott. A külföldi ügynökök információkat szolgáltattak emigránsokról és ellenzékiekről is, a HVA pedig a nyolcvanas években egyre intenzívebben figyelte a keletnémet ellenzék nyugati kapcsolatait.

A hírszerzés szakmai teljesítménye ettől még valós volt. A HVA a hidegháború legsikeresebb titkosszolgálati közé tartozott, és a Nyugat számos fontos intézményébe sikerült beépülnie. Egy titkosszolgálat azonban képes lehet kiválóan megszerezni más országok titkait, miközben saját államának legfontosabb politikai problémáját nem tudja megoldani. A Stasi hatalmas információtömeget gyűjtött a Nyugatról és saját társadalmáról, mégis egyre kevésbé értette, mi történik az NDK-val. 1989-ben több mint kilencvenezer hivatásos alkalmazott és százezres informátori hálózat figyelte a világot, néhány hónap múlva pedig az az állam, amelynek védelmére mindezt létrehozták, összeomlott. A titkosszolgálat rengeteget tudott az emberekről, a társadalomról azonban végül túl

keveset értett.

HÁTTÉRGYÁR

VI. RÉSZ

A KÜLÖNÖS ORSZÁG A VILÁGBAN

22. Moszkva árnyékában

Az NDK szuverenitását negyvenéves története során sohasem lehetett teljesen elválasztani a Szovjetuniótól. Az állam szovjet megszállási övezetből született, politikai rendszerének alapmintáját Moszkvától kapta, biztonságát a szovjet katonai jelenlét garantálta, gazdasága pedig a keleti blokk nyersanyag- és kereskedelmi rendszerébe illeszkedett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az NDK vezetői négy évtizeden át egyszerűen végrehajtották volna mindazt, amit a Kremlben mondtak nekik. A függőség és az önálló érdekérvényesítés folyamatosan keveredett.

1949-ben a szovjet befolyás még közvetlen és nyilvánvaló volt. A Német Demokratikus Köztársaság ugyan saját kormánnyal és parlamenttel rendelkezett, területén azonban továbbra is megszálló hadsereg állomásozott, és a legfontosabb politikai döntéseknél a szovjet vezetés álláspontja meghatározó maradt. A Stasi korai éveiben szovjet tanácsadók dolgoztak a keletnémet állambiztonság szinte minden szintjén, és egyes ügyekben közvetlen utasításokat is adhattak. Az ötvenes évek közepéig a szovjet biztonsági szervek még saját jogon is vizsgálhattak és ítéelhetek el német állampolgárokat.

1953. június 17. megmutatta, mit jelentett ez politikailag. Amikor az SED hatalma néhány órára megingott, szovjet harckocsik állították helyre a rendet. A

tanulást az NDK vezetői sohasem felejtették el. A rendszer fennmaradásának végső biztosítéka nem a Népi Kamara, a párttagság vagy akár a Stasi volt, hanem az a tudat, hogy egy súlyos válság esetén mögöttük áll a Szovjetunió katonai ereje.

1955-ben az NDK formális szuverenitása növekedett. A szovjet megszállási jogok jelentős része megszűnt, az ország csatlakozott a Varsói Szerződéshez, és az állambiztonsági apparátusban is csökkent a közvetlen szovjet irányítás. Ettől kezdve a kapcsolat hivatalos nyelve már nem megszállóról és megszálltról szólt, hanem két szocialista állam testvéri szövetségéről, miközben a valós hatalmi különbség megmaradt.

Az NDK vezetői fontos döntéseknél továbbra is rendszeresen egyeztettek Moszkvával. A berlini fal felépítéséhez 1961-ben szovjet beleegyezés kellett, hiszen a lépés közvetlenül érintette a négy nagyhatalom berlini jogait, és katonai konfliktust is okozhatott volna. Ulbricht hiába sürgette a határ lezárását, amíg Hruscsov nem adott zöld jelzést.

A hatvanas években Ulbricht ugyanakkor egyre inkább saját politikai elképzeléseket is megfogalmazott. Gazdasági reformjai bizonyos tekintetben eltávolodtak a klasszikus szovjet modelltől, külpolitikájában pedig keményebb német kérdést képviselt, mint amennyit

Moszkva időnként kíváncsnak tartott. A két vezetés érdekei tehát nem minden esetben estek teljesen egybe.

1968 Csehszlovákiája viszont megmutatta, hogy a rendszer alapjainál Ulbricht sem ismert kompromisszumot. A prágai tavasz különösen veszélyesnek tűnt az NDK számára. Alexander Dubček kommunista vezetés alatt próbált szabadabb sajtót, nyíltabb politikai vitát és gazdasági reformot létrehozni. Ha egy szomszédos szocialista országban mindez lehetségesnek bizonyul, joggal merülhetett volna fel a keletnémetekben, hogy miért nincs hasonló változás náluk.

Ulbricht ezért a csehszlovák reformfolyamat legkeményebb bírálói közé tartozott. A márciusi drezdai találkozón a lengyel Władysław Gomułka-val együtt erősen szorgalmazta, hogy a Varsói Szerződés államai lépjenek fel Dubčekkel szemben. A prágai reformot belpolitikai veszélynek is tekintette: a cseh és szlovák sajtó szabadsága, az értelmiségi viták és a párt nyilvános bírálata könnyen áttérjedhetett volna az NDK-ra.

Amikor 1968. augusztus 20-ról 21-re virradó éjszaka a Varsói Szerződés csapatai bevonultak Csehszlovákiába, az NDK politikailag teljes mértékben támogatta az intervenciót. A keletnémet hadsereg két hadosztályát is felkészítették, az NVA reguláris harcoló főerői azonban végül nem lépték át a csehszlovák határt. A katonai

beavatkozás döntő erejét a Szovjetunió adta, mellette lengyel, magyar és bolgár csapatok vettek részt közvetlenül az invázióban. A keletnémet fél logisztikai, propaganda- és összekötő támogatást nyújtott, kisebb katonai elemek jelenléte pedig kimutatható, ezért a részvételt csak ezzel a pontosítással érdemes leírni.

Az 1968-as eseményekből született Brezsnyev-doktrína lényege az lett, hogy a szocialista országok szuverenitása korlátozott: ha valamelyik államban veszélybe kerül a kommunista rendszer, az egész szocialista közösség joga és kötelessége beavatkozni. Az NDK vezetése számára ez megnyugtató biztosíték volt. Ugyanaz az elv, amely Prágában tankokat hozott az utcára, Kelet-Berlinben azt ígérte, hogy a rendszer szükség esetén külső segítségre számíthat.

Honecker hatalomra kerülése után a kapcsolat Moszkvával személyesebb és kezdetben harmonikusabb lett. Leonyid Brezsnyev és Honecker látványos barátsága a szocialista propaganda kedvelt témája volt. Találkozásaikon ölelések, kitüntetések és ünnepélyes nyilatkozatok mutatták a két állam egységét. A híres szocialista vezetői csók később éppen e kapcsolat egyik ironikus történelmi jelképévé vált.

A kapcsolat mögött kemény gazdasági érdekek húzódtak. Az NDK ipara nagymértékben függött a szovjet

nyersanyagoktól, különösen az olajtól és a földgáztól. A Szovjetunió kedvező elszámolási rendszerben szállított energiahordozókat, az NDK pedig gépeket, vegyipari termékeket és más iparcikkeket adott cserébe. A két gazdaság egymásra utaltsága valós volt, bár az erőviszony egyértelmű maradt.

Az olaj különösen érdekes példát kínált. Az NDK a Szovjetunióból kapott kőolaj egy részét finomítás után nyugati piacon értékesíthette, ezzel kemény valutához jutott. Amikor a szovjet szállítások változtak, vagy Moszkva saját gazdasági érdekei miatt szigorúbb feltételeket szabott, a keletnémet gazdaság gyorsan megérezte a következményeket.

A hivatalos propaganda közben folyamatosan a német-szovjet barátságot ünnepelte. Iskolák, üzemek és ifjúsági szervezetek rendezvényeken erősítették a „testvéri kapcsolatot”. A Német-Szovjet Barátság Társasága az ország egyik legnagyobb tömegszervezete lett. Az iskolákban kötelező volt az orosz nyelv tanulása, a gyerekek szovjet hősök történeteivel találkoztak, a politikai ünnepségeken pedig újra és újra elhangzott, hogy a Szovjetunióval való barátság az NDK fennmaradásának alapja.

A hétköznapi kapcsolat ennél jóval hűvösebb volt. A szovjet hadsereg katonái nagy számban éltek az NDK

területén, de saját kaszárnyaviláguk nagyrészt elkülönült a német társadalomtól. A fiatal szovjet katonák és a keletnémet lakosság közötti személyes kapcsolatok meglepően ritkák voltak. A katonai vezetés kifejezetten korlátozta a civil németekkel való érintkezést, egy német nővel kialakított kapcsolat pedig akár szolgálati következményekkel is járhatott. A két nép hivatalosan testvér volt, miközben alig ismerte egymást.

A nyelv is akadályt jelentett. Az NDK-ban minden tanuló éveken át tanult oroszul, de sokan inkább kötelező tantárgyként kezelték, és a megszálló hatalom nyelvéhez negatív érzelmek is kapcsolódhattak. A szovjet katonák többsége viszont csak néhány német kifejezést ismert. A hivatalosan ünnepelt „fegyverbarátság” ezért gyakran közös hadgyakorlatokra, szervezett találkozókra és ünnepségekre korlátozódott.

A kapcsolatnak volt egy különös gazdasági iróniája is. Sok szovjet katona az NDK-t már gazdag országnak látta. A keletnémet üzletek választéka, a lakások felszereltsége és a fogyasztási színvonal összehasonlíthatatlanul jobbnak tűnhetett annál, amit saját szülőföldjén ismert. A szovjet katona irigyelte az NDK életét, az NDK-polgár pedig a nyugatnémetet. Így jött létre a szocialista rendszer egyik különös lépcsőzete: a keletnémet vezetés saját gazdaságát egyszerre mérte Moszkvához és Bonnhoz.

A nyolcvanas évekre a német-szovjet kapcsolat politikailag is bonyolultabbá vált. Brezsnyev halála után rövid idő alatt három idős szovjet vezető váltotta egymást: Jurij Andropov, Konsztantyin Csernyenko, majd 1985 márciusában Mihail Gorbacsov.

Honecker kezdetben üdvözölte az új szovjet vezetőt. Gorbacsov fiatalabb volt, energikusabbnak tűnt, és külpolitikájában a fegyverkezési verseny csökkentésére törekedett. A konfliktus akkor vált világossá, amikor kiderült, hogy a peresztrojka és a glasznoszty nem csak külpolitikai jelszó, hanem a szovjet rendszer belső reformjának programja.

Gorbacsov nyíltabb sajtót, gazdasági átalakítást és a társadalmi problémák őszintébb megvitatását hirdette. Ez pontosan azokhoz a kérdésekhez nyúlt hozzá, amelyekről az SED vezetése hallani sem akart. A keletnémet pártvezetés egyik legnagyobb politikai paradoxona így született meg: évtizedeken át azt tanította polgárainak, hogy a Szovjetunió példáját kell követni, majd amikor Moszkva változni kezdett, azt magyarázta, hogy az NDK-nak nincs szüksége ugyanezekre a reformokra.

Kurt Hager, az SED vezető ideológusa 1987-ben egy nyugatnémet interjúban híressé vált hasonlaltal próbálta érzékeltetni ezt. Ha a szomszéd újratapétázza a lakását, kérdezte, nekünk is le kell-e tépnünk a saját tapétánkat? A

mondat pontosan megmutatta, mennyire megfordult a régi viszony. A korábbi mintakövető állam immár saját rendszerének különállóságát hangsúlyozta.

A társadalom ezzel szemben egyre nagyobb érdeklődéssel figyelte Gorbacsovot. A peresztrojka és a glasznoszty azt bizonyította, hogy lehet változás a szocialista rendszeren belül. Szovjet folyóiratok és filmek olyan problémákról beszéltek, amelyek az NDK-ban továbbra is tabunak számítottak. Az SED vezetői lassan odáig jutottak, hogy éppen a Szovjetunióból érkező reformgondolatok terjedését próbálták fékezni.

A változás a szovjet katonai környezetben is érződött. 1989 márciusában egy potsdami szovjet hadosztály parancsnoka ellenzéki keletnémet festőt akart meghívni kiállítani saját garnizonjába, ráadásul Gorbacsovot és a peresztrojkat ünneplő mottóval. A kiállítást végül az SED helyi vezetésének nyomására mondták le. A jelenet szinte abszurd volt: a szovjet hadsereg bizonyos tisztjei nyitottabbnak tűntek, mint az a keletnémet párt, amelynek hatalmát évtizedeken át éppen a szovjet hadsereg biztosította.

1989-ben ennek történelmi jelentősége lett. Az NDK vezetői évtizedeken keresztül számíthattak arra, hogy ha társadalmi válság tör ki, Moszkva végső soron nem hagyja összeomlani a rendszert. Budapest 1956 és Prága 1968 ezt

a tapasztalatot erősítette. Gorbacsov azonban világossá tette, hogy a Szovjetunió nem kíván többé katonai erővel fenntartani kelet-európai kormányokat. Az NDK-ban állomásozó szovjet katonák 1989 őszén a laktanyákban maradtak. Ez a döntés talán fontosabb volt bármelyik gorbacsovi beszédnél: a lipcsei tüntetők számára azt jelentette, hogy 1953 nem fog megismétlődni, az SED számára pedig azt, hogy először fennállása óta saját társadalmával szemben egyedül maradt. A rendszer, amelyet Moszkva hatalma segített megszületni, akkor került végveszélybe, amikor Moszkva úgy döntött, többé nem fogja megmenteni.

23. Két Németország különös házassága

A Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatának egyik legkülönösebb sajátossága az volt, hogy hivatalosan két egymással versengő társadalmi rendszert képviseltek, miközben emberek millióit családi, kulturális és gazdasági szálak kötötték össze. A keletnémet vezetés a hatvanas évektől egyre erősebben hangsúlyozta, hogy két különálló német állam létezik, de saját polgárainak mindennapi tapasztalata folyamatosan emlékeztetett arra, hogy a másik oldalon ugyanazon nyelvet beszélő rokonok és honfitársak élnek.

A fal megépítése után az NDK kezdetben a különbséget hangsúlyozta. Ulbricht vezetése úgy vélte, hogy az állam stabilitásához világos politikai és társadalmi elhatárolódás szükséges. A Német Szövetségi Köztársaságot imperialista, revansista államként ábrázolták, amely a keletnémet rendszer felszámolására törekszik. Bonn sokáig valóban nem ismerte el az NDK-t önálló nemzetközi jogi államként.

A hatvanas évek végén azonban mindkét oldalon változni kezdett a politika. 1969-ben Willy Brandt lett Nyugat-Németország kancellárja. Korábban Nyugat-Berlin kormányzó polgármestereként közvetlenül megtapasztalta a város megosztását és a fal felépítését. Kancellárként

olyan keleti politikát indított, amely nem a megosztottság azonnali megszüntetését tekintette első lépésnek, hanem a meglévő valóság elfogadásából próbált változást elérni. A gondolatot Egon Bahr fogalmazta meg különösen tömören: változás közeledés révén.

Brandt politikája a Szovjetunióval és Lengyelországgal kötött szerződésekkel kezdődött, majd közvetlen tárgyalások indultak a két német állam között is. Ez alapvető váltást jelentett. Bonn immár nem abból indult ki, hogy az NDK-t diplomáciailag el kell szigetelni, hanem abból, hogy a kapcsolat rendezése könnyebbé teheti az emberek életét és hosszabb távon magát a német kérdést is.

A keletnémet vezetés számára ez egyszerre jelentett sikert és veszélyt. Siker volt, mert éppen azt érte el, amire két évtizede törekedett: Nyugat-Németország tárgyalópartnerként kezelte. Veszély volt, mert a kapcsolatok normalizálása több emberi találkozást, utazást és nyugati befolyást is jelentett.

1970 márciusában Erfurtban találkozott először Willy Brandt és Willi Stoph keletnémet miniszterelnök. A találkozó protokollja az államközi egyenlőséget volt hivatott hangsúlyozni, a pályaudvaron összegyűlt tömeg azonban saját politikai üzenetet fogalmazott meg. Emberek Brandt nevét kiabálták. A nyugatnémet kancellár

személye pillanatok alatt olyan lelkesedést váltott ki az NDK közepén, amelyet a keletnémet vezetők kellemetlen figyelmeztetésként értékelhettek.

A folyamatot már Honecker korszakában sikerült szerződéses alapokra helyezni. 1971-ben négyhatalmi megállapodás született Berlinről, majd a két német állam tranzit- és közlekedési megállapodásokat kötött. 1972 decemberében aláírták a kapcsolatokról szóló alapszerződést, a Grundlagenvertragot.

A megállapodás szerint a két állam normális, jószomszédi kapcsolatokat kívánt kialakítani az egyenjogúság alapján. Az NDK számára ez hatalmas diplomáciai áttörést jelentett. Szuverenitását és határait immár a Szövetségi Köztársaság is tényleges politikai realitásként fogadta el. Bonn ugyanakkor nem mondott le arról az elvről, hogy a német nemzet kérdése továbbra is nyitott. A szerződés például nem rendezte a német állampolgárság kérdését, így az NSZK továbbra is saját állampolgárként kezelhette az NDK-ból érkező németeket.

A szerződés után az NDK nemzetközi diplomáciai elszigeteltsége gyorsan megszűnt. Már 1972 végén és 1973 elején országok sora létesített vele diplomáciai kapcsolatot. 1973 szeptemberében mindkét német állam csatlakozott az ENSZ-hez. Az NDK külpolitikai céljainak egyik legfontosabbika teljesült: az ország nemzetközileg

elismert állam lett. Éppen ekkor kezdtek azonban egyre sűrűbbé válni azok a kapcsolatok, amelyek hosszabb távon gyengítették az elkülönülés politikáját.

A két Németország között különleges rendszer alakult ki. Nem hoztak létre hagyományos nagykövetségeket egymás fővárosában, hanem állandó képviselőket. Nyugatnémetek utazhattak az NDK-ba, családi látogatásokra nyílt több lehetőség, javult a tranzit Nyugat-Berlin és a Szövetségi Köztársaság között. A fal továbbra is állt, de egyre több szabályozott ajtó nyílt rajta.

A kapcsolat gazdasági oldala még összetettebb volt. A két német állam közötti kereskedelem különleges státuszt élvezett. A keletnémet vezetés számára a nyugatnémet piac rendkívül értékes volt, mert modern technológiához és kemény valutához juthatott. A Szövetségi Köztársaság pedig politikai eszközként is használta a gazdasági kapcsolatot: minden könnyítés, hitel vagy megállapodás újabb utazási, humanitárius vagy határpolitikai engedményekhez kapcsolódhatott.

Különös fejezet volt a politikai foglyok kivásárlása. A hatvanas évektől Nyugat-Németország pénz és áruszállítások ellenében politikai foglyok ezreinek szabadon bocsátását érte el. Az ügyletet egyik fél sem reklámozta teljes nyíltsággal. Bonn számára embermentő politikát jelentett, az NDK pedig kemény valutához és

árukhoz jutott. A rendszer erkölcsileg nehezen feloldható helyzetet teremtett: egy állam bebörtönözte politikai ellenfeleit, majd anyagi értéket kapott azért, hogy elengedje őket. Ugyanakkor emberek ezrei kerültek így ki a börtönből és jutottak Nyugatra.

Az NDK gazdasági problémáinak növekedésével a nyugatnémet kapcsolat értéke tovább nőtt. 1983-ban az ország pénzügyi helyzete annyira bizonytalanná vált, hogy egy nyugatnémet hitel különleges politikai jelentőséget kapott.

A közvetítő meglepő személy volt: Franz Josef Strauß bajor miniszterelnök, a CSU vezetője, aki évtizedeken át a kommunizmus egyik leghangosabb nyugatnémet ellenfeleként politizált. Strauß közreműködésével 1983 júniusában nyugatnémet bankok egymilliárd márkás hitelt nyújtottak az NDK-nak szövetségi garanciával. Egy évvel később további 950 millió márkás hitel következett.

A történet szinte tökéletesen kifejezte a német-német kapcsolat ellentmondását. A kapitalizmust történelmi ellenségének nevező szocialista állam egyik legkeményebb antikommunista nyugatnémet politikus közreműködésével jutott pénzügyi levegőhöz.

A hitelért cserébe a keletnémet vezetés különféle humanitárius és határpolitikai könnyítéseket tett. A

nyolcvanas évek közepére eltávolították a belnémet határon alkalmazott önműködő lőberendezéseket, több ember kapott kiutazási engedélyt, és sűrűbbé váltak a politikai kapcsolatok.

A keletnémet vezetés maga is érdekeltté vált az enyhülésben. A nyolcvanas évek elejének új hidegháborús feszültsége, a NATO és a Varsói Szerződés rakétatelepítései különösen veszélyesnek tűntek egy olyan ország számára, amely egy esetleges európai háború frontvonalában feküdt. Honecker ezért saját „észpolitikáját” hangsúlyozta, és bizonyos kérdésekben még Moszkvánál is erősebben támogatta a német-német kapcsolatok fenntartását. Tervezett 1984-es nyugatnémet látogatását végül jelentős részben szovjet nyomás miatt kellett lemondania.

A látogatásra végül 1987 szeptemberében került sor. Honecker az NDK vezetőjeként először utazott hivatalos látogatásra a Német Szövetségi Köztársaságba. Fogadta Helmut Kohl kancellár, katonai tiszteletadásban részesült, és nyugatnémet földön felvonták az NDK zászlaját. A keletnémet vezető számára ez egész pályafutásának egyik legfontosabb diplomáciai pillanata volt. Az az állam, amelyet két évtizeddel korábban Bonn még nem akart elismerni, most protokollárisan egyenrangú partnerként jelent meg.

Honecker még szülőföldjére, Saar-vidékre is ellátogatott. A személyes elem különös hangulatot adott az útnak: az NDK államfője abban a nyugatnémet régióban járt, ahonnan fiatal kommunistaként származott.

A diplomáciai siker azonban közben feloldotta a rendszer saját elhatárolási stratégiáját. A nyolcvanas évekre egyre több NDK-polgár utazhatott Nyugatra. 1986-ban már több mint félmillió, még nyugdíjkorhatár alatti keletnémet kapott lehetőséget nyugatnémet látogatásra, 1988-ban a szám tovább nőtt.

Ezek az utak politikailag kétélűek voltak. A rendszer azt remélte, hogy saját stabilitását bizonyítja: polgárait már nem kell minden esetben teljesen bezárni. A látogatók azonban saját szemükkel látták azt a világot, amelyről az állami propaganda évtizedeken át beszélt nekik. A tapasztalat gyakran nem igazolta a propagandát.

A nyugatnémet üzletek választéka, az utak, autók és lakások látványa, valamint a szabadabb közélet még azokban is kérdéseket ébreszthetett, akik korábban kevésbé érdeklődtek a politika iránt. A visszatérők egy részében éppen az utazás növelte az elégedetlenséget: a kapitalista nyomorról szóló hivatalos kép és a személyes élmény között túl nagy volt a távolság. Aki pedig nem kapott kiutazási engedélyt, azért haragudhatott, mert másoknak megadták.

A nyolcvanas évek végére tehát minden irányból ugyanaz a probléma jelent meg. Ha az NDK bezárta polgárait, nőtt a szabadság iránti elégedetlenség. Ha kiengedte őket, saját szemükkel láthatták a Nyugatot. Ha gazdaságilag elszigetelődött, pénzügyi válságba került. Ha együttműködött Bonn-nal, egyre függőbbé vált attól az államtól, amelynek társadalmi rendszerét hivatalosan meghaladni akarta. A fal még állt, de a két Németország már régen nem élt külön világban. 1989-ben éppen egy harmadik ország mutatta meg, milyen törekennyé vált az elválasztás.

24. Magyarország, az NDK különleges ablaka

Magyarország az NDK-polgárok számára évtizedeken át sajátos helyet foglalt el a szocialista Európában. A Balaton, Budapest, a magyar vendéglők, magánszállások és üzletek sok keletnémet számára a külföldi nyaralás természetes világához tartoztak. A kapcsolat azonban jóval fontosabb lett a turizmusnál. Magyarország idővel olyan közvetítő térként működött, ahol a megosztott Németország két fele találkozhatott egymással, 1989-ben pedig az NDK fennmaradását veszélyeztető menekülési útvonallá vált.

A Balaton jelentőségéről már szó esett. Keletnémet családok százezrei ismerték a tavat, kempingjeit és üdülőhelyeit. Magyarországon olyan fogyasztási választékkal és lazább társadalmi légkörrel találkozhattak, amely az NDK-ból érkezve feltűnő volt. A nyaralás politikai eseménynek ritkán tűnt, de mégis folyamatos összehasonlítást kínált.

A magyar gazdasági reformok másfajta szocializmust mutattak. Magánéttermek, kisebb vállalkozások és rugalmasabb piaci elemek léteztek, miközben az ország továbbra is a Varsói Szerződés és a KGST tagja maradt. A keletnémet turista számára ez közvetlen bizonyíték lehetett arra, hogy a szocializmuson belül is lehet másként szervezni a hétköznapiakat.

A Balaton különösen azért vált fontos találkozóhellyé, mert nyugatnémetek is tömegesen utaztak Magyarországra. Egy NDK-s család, amely nem kapott engedélyt arra, hogy Nyugat-Németországba látogasson, magyarországi nyaralás során találkozhatott nyugati rokonaival. A politikai határ egy harmadik országban átmenetileg kevésbé számított.

Az ilyen találkozások érzelmileg és társadalmilag is erősek lehettek. Testvérek, unokatestvérek vagy régi barátok ültek ugyanazon balatoni asztalnál, akik otthon két eltérő politikai rendszerben éltek. A nyugatnémet autó, ruha, pénz és utazási szabadság azonban minden magyarázat nélkül is érzékeltette a két életforma közötti különbséget.

1989-re Magyarország szerepe egészen új jelentést kapott. Az év elején még senki sem tudhatta biztosan, hogy néhány hónapon belül a berlini fal megnyílik. A keleti blokkban azonban már gyors változások zajlottak. Lengyelországban a kommunista kormány tárgyalni kezdett a Szolidaritással, a Szovjetunióban Gorbacsov reformjai folytatódtak, Magyarországon pedig a politikai vezetés egyre mélyebb gazdasági és politikai átalakulást készített elő.

1989. május 2-án Magyarország megkezdte az osztrák határ műszaki zárának lebontását. Az esemény első

pillantásra technikai intézkedésnek tűnhetett. A régi határzár elavult volt, fenntartása sokba került, és a magyar vezetés politikailag sem tekintette már nélkülözhetetlennek. A keletnémet állam szempontjából azonban azonnal láthatóvá vált a veszély: Magyarországon keresztül olyan út nyílhat Nyugat felé, amelyhez NDK-polgárok viszonylag könnyen eljuthatnak.

A fal 1961-es felépítése éppen azért stabilizálta az NDK-t, mert megszüntette a tömeges kivándorlás egyszerű útját. Huszonnyolc évvel később Magyarország ugyanazt a problémát hozta vissza más földrajzi helyszínen.

Az NDK-polgárok továbbra is viszonylag könnyen utazhattak Magyarországra. 1989 nyarán ezért egyre többen indultak dél felé úgy, hogy nem feltétlenül akartak visszatérni. A balatoni nyaralás és a menekülési terv közötti határ elmosódott. Valaki csomagjaival még turistának látszott, miközben már azt mérlegelte, hogyan juthat át Ausztriába.

A magyar hatóságok kezdetben nehéz helyzetbe kerültek. Magyarországnak szerződéses kötelezettségei voltak az NDK-val szemben, ugyanakkor a politikai változások és a nemzetközi menekültügyi normák egyre nehezebbé tették, hogy a menekülő keletnémeteket egyszerűen visszaküldjék.

A nyár folyamán egyre több NDK-polgár maradt Magyarországon. A budapesti nyugatnémet nagykövetség megtelt menekülni akaró keletnémetekkel, táborokat kellett létrehozni számukra, és a kérdés kétoldalú német ügyből európai diplomáciai válsággá vált. Hasonló helyzet alakult ki később Varsóban és Prágában is.

Az NDK vezetése tiltakozott, de egyre kevesebb eszköze maradt. Katonailag természetesen nem léphetett fel egy szövetséges állam területén, Moszkva pedig nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kényszerítse Magyarországot a régi rend helyreállítására.

1989. augusztus 19-én Sopron közelében megrendezték a páneurópai pikniket. A magyar-osztrák határon néhány órára jelképesen megnyitottak egy kaput. A rendezvény eredetileg politikai demonstrációnak és európai találkozóznak indult, de híre eljutott Magyarországon tartózkodó keletnémetekhez is. Több százan használták ki az alkalmat arra, hogy Ausztriába menjenek.

A jelenet már előrevetítette azt, ami néhány héttel később történt. A határőrök nem nyitottak tüzet. A menekülők átjutottak. A vasfüggöny, amely évtizedeken át egy egész politikai rendszert tartott össze, hirtelen nem tűnt többé áthatolhatatlannak.

Az igazi fordulat szeptemberben következett. A magyar kormány 1989. szeptember 10-én bejelentette, hogy másnaptól lehetővé teszi az országban tartózkodó, Nyugatra távozni kívánó NDK-polgárok kiutazását. A döntést az NDK kormányával nem egyeztették. Szeptember végéig több mint huszonötezer keletnémet jutott ezen az útvonalon a Szövetségi Köztársaságba.

Az NDK számára ez 1961 óta nem tapasztalt válságot jelentett. A fal még állt, de többé nem zárta le az országot. Ha valaki eljutott Magyarországra, immár legálisan továbbmehetett Ausztrián keresztül Nyugat-Németországba. A menekülők száma gyorsan növekedett, és távozásuk közvetlenül érintette a gazdaságot is. Üzemekből, kórházakból és szolgáltató intézményekből dolgozók tűntek el. A növekvő személyzethiány már olyan emberek mindennapi életét is rontotta, akik egyébként alig érdeklődtek a politikai viták iránt.

A magyar döntés pszichológiai következménye még ennél is nagyobb volt. Az NDK állam évtizedekig azt tanította, hogy a szocialista országok egységes politikai közösséget alkotnak. 1989-ben éppen egy baráti szocialista ország tagadta meg, hogy segítsen saját polgárainak bezárásában. A keletnémet vezetés már nem számíthatott arra, hogy szövetségesei automatikusan végrehajtják

akaratát.

A magyar határnyitás ráadásul két különböző reakciót indított el az NDK társadalmában. Az egyik csoport elment, a másik maradt, és egyre hangosabban követelte, hogy saját országában változzon meg a rendszer. Ez a kettősség vált 1989 őszének döntő erejévé. Az állam egyszerre vesztette el azokat, akik már nem hittek benne, és került szembe azokkal, akik még hittek abban, hogy az NDK megváltoztatható.

A magyarországi menekülési hullám ezért nem önmagában döntötte meg az SED hatalmát. Inkább megmutatta, hogy az állam egyik legfontosabb eszköze, a polgárok mozgásának ellenőrzése összeomlóban van. Amikor az ember ismét választhatott a maradás és a távozás között, az NDK-nak újra ugyanazzal a problémával kellett szembenéznie, mint 1961 előtt: miért maradjon valaki? A vezetés erre már nem tudott meggyőző választ adni.

Az ország történetében különös ív zárult be. A hatvanas és hetvenes években keletnémet családok azért mentek a Balatonhoz, hogy nyaraljanak, nyugati rokonaikkal találkozzanak és néhány hétre lazább világot éljenek meg. 1989 nyarán sokan ugyanoda utaztak, de már nem akartak hazatérni. A Balaton, amely hosszú ideig az NDK egyik kis szabadságának helyszíne volt, végül a rendszerből kivezető

egyik kapuvá vált. Magyarország pedig olyan szerepet kapott a német történelemben, amelyre néhány hónappal korábban aligha számított bárki. A fal fizikailag még Berlinben állt, politikailag azonban 1989 szeptemberére már súlyosan megrepedt.

HÁTTÉRGYÁR

VII. RÉSZ

A RENDSZER ÁRA

25. Hogyan tartották életben az országot?

Az NDK gazdasága az 1980-as évek végén kívülről még mindig működőképes állam képét mutatta. A gyárak termeltek, az emberek munkába jártak, a béreket és nyugdíjakat kifizették, új lakások épültek, az üzletekben volt kenyér, tej és alapvető élelmiszer. Az állam továbbra is finanszírozta az olcsó lakbéreket, a közlekedést, a gyermekintézményeket és számos fogyasztási cikk támogatását. Nem álltak le az erőművek, nem omlott össze a közigazgatás, és a világpiacon sem jelentették be, hogy az ország fizetéseképtelen. Mindez azonban egyre nagyobb erőfeszítést igényelt.

Honecker 1971-ben olyan társadalmi alku-t kötött, amelynek politikai előnyei gyorsan megmutatkoztak. Javult az életszínvonal, lakások százezrei épültek, a családpolitika bővült, a bérek és nyugdíjak emelkedtek, miközben az alapvető termékek árát mesterségesen alacsonyan tartották. A rendszer azt üzenete polgárainak, hogy a szocializmus legfontosabb előnye a biztonság. Nem kell félni a munkanélküliségtől, a lakbér nem emészt fel a fizetés nagy részét, az egészségügyért és az oktatásért nem kell közvetlenül fizetni, a gyermekvállalás pedig állami támogatást kap. Az alku politikailag sikeresebbnek bizonyult, mint gazdaságilag.

Az állam olyan kötelezettségeket vállalt, amelyeket később rendkívül nehéz lett volna visszavonni. 1953 emléke tovább élt a pártvezetésben. A munkások életkörülményeinek hirtelen romlása egyszer már politikai lázadáshoz vezetett, és az SED ezt a tapasztalatot nem akarta megismételni. A bérek csökkentése, a szociális juttatások visszavágása vagy az alapélelmiszerek árának jelentős emelése ezért évtizedekre politikai tabuvá vált.

A rendszer így olyan helyzetbe került, amelyben gazdasági gondjaira nem használhatta szabadon azokat az eszközöket, amelyekkel más államok időnként költségvetési válságra reagálnak. Ha drágult az energia, az állam nem háríthatta át teljesen a költséget a fogyasztóra. Ha egy vállalat veszteséges volt, politikailag nem volt könnyű bezárni és dolgozóit elbocsátani. Ha a lakások fenntartása egyre többbe került, a lakbérek jelentős emelése veszélyeztette volna a rendszer egyik legfontosabb társadalmi ígéretét.

A szocialista jóléti állam költsége ezért jóval szélesebb volt annál, amit hagyományosan szociális kiadásnak nevezünk. Hozzá tartozott a teljes foglalkoztatottság fenntartása, a merev munkahelyi biztonság, az alapvető fogyasztási javak és szolgáltatások árának támogatása, a lakásrendszer, a családpolitika és az a bérszerkezet is, amely politikai okokból viszonylag kis különbségeket

engedett. Ezek külön-külön társadalmi előnyt jelenthettek, együtt azonban egyre nagyobb terhet róttak egy olyan gazdaságra, amelynek termelékenységé messze elmaradt nyugatnémet versenytársától.

A problémát a hetvenes évek közepére már a vezetés legfelső szintjén is látták. Gerhard Schürer, az Állami Tervbizottság vezetője 1976-ban figyelmeztetett a növekvő nyugati eladósodásra, 1977 tavaszán pedig Günter Mittaggal együtt már akut fizetési nehézségekről tájékoztatta Honeckert. A rendszer tehát több mint egy évtizeddel saját megszűnése előtt tudta, hogy a nyugati devizakapcsolatok egyre veszélyesebb pályára kerülnek.

A válasz azonban nem a Honecker-féle társadalmi program radikális felülvizsgálata lett. Az SED továbbra is úgy gondolta, hogy a gazdasági teljesítmény növelésével lehet finanszírozni a szociális biztonságot. A pártvezetés új technológiai áttörést, magasabb exportot és nagyobb termelékenységet várt. A mikroelektronika ebből a szempontból szinte hitkérdéssé vált.

1977-ben a Politikai Bizottság gyorsított mikroelektronikai programot indított. Az NDK vezetése felismerte, hogy számítástechnika és félvezetők nélkül a modern ipar egyre gyorsabban leszakad. E felismerés helyes volt. A probléma a megvalósítás költségével és a technológiai távolsággal jelentkezett.

Hatalmas összegeket irányítottak a félvezetőiparba. Kutatóintézetek, gyárak és szakemberek próbálták utolérni azt a fejlődést, amely az Egyesült Államokban, Japánban és Nyugat-Európában rendkívül gyorsan haladt előre. Az NDK mérnökei komoly eredményeket értek el, de mire egy-egy chipet sikerült sorozatgyártásra alkalmassá tenni, a világpiacon gyakran már újabb generáció uralkodott.

1989-ben az NDK körülbelül kilencvenezer 256 kilobites chip előállítására volt képes. A jóval kisebb Ausztria ötvenmilliót gyártott ugyanebből a kategóriából, miközben Japán technológiailag már újabb szinten járt. Az NDK vezetése ennek ellenére látványos sikertörténetet próbált építeni a mikroelektronikából. 1988-ban Honecker egymillió bites chip prototípusát mutatta be Gorbacsovnak, mint a keletnémet technikai teljesítmény bizonyítékát. A technológiai kirakat és a sorozatgyártás tényleges lehetőségei között azonban óriási szakadék húzódott.

A nyolcvanas évek egyik legfurcsább gazdasági ellentmondása az volt, hogy milliárdok mentek mikroelektronikára, miközben hétköznapi termékekből, például szögekből, fehérneműből vagy déligyümölcsből időről időre hiány keletkezett. Ennek oka nem csak az volt, hogy az állam rossz helyre irányította a pénzt. A dilemma súlyosabb volt. Ha nem fejleszti a mikroelektronikát, az ipar technológiai lemaradása tovább gyorsul. Ha viszont

óriási összegeket fordít rá, más ágazatokból von el beruházási forrásokat. A tervgazdaság egyre inkább úgy működött, mint egy túl rövid takaró: ha az egyik részen feljebb húzták, máshol szabaddá vált valami.

A technológiai hátrány pótlásában a Stasi külföldi hírszerzése is szerepet kapott. A HVA Tudományos és Technikai Szektora nyugati vállalatokból próbált technológiai információkat megszerezni. Ügynökök dolgoztak többek között számítástechnikai és elektronikai cégek környezetében, a KoKo pedig olyan berendezéseket, terveket és alkatrészeket igyekezett beszerezni, amelyek exportját a nyugati embargószabályok korlátozták. A módszer rövidíthette a technológiai utat, de nem oldotta meg a rendszer alapvető problémáját. Egy ellopott tervrajzból vagy beszerzett mintadarabból még nem következett, hogy az NDK ipara képes ugyanolyan minőségben és mennyiségben sorozatban gyártani az adott terméket. Ehhez megfelelő géppark, alapanyagok, beszállítók, minőségbiztosítás és folyamatos innováció kellett.

Az energiaellátás hasonló problémát jelentett. Az NDK nagymértékben függött a szovjet olajtól. Amikor a Szovjetunió emelte az árakat és csökkentette a szállításokat, Kelet-Berlin számára minden hordó olaj keményebb gazdasági kérdéssé vált. A vezetés ezért már

1978-ban programot indított arra, hogy az ipar és energiatermelés egy részében olaj és gáz helyett ismét nagyobb mértékben hazai barnaszenet használjon. Az elképzelés devizát takarított meg, gazdasági és környezeti ára azonban magas volt.

Az ország gazdaságpolitikáját egyre inkább a devizaszerzés kényszere határozta meg. Az NDK-márka nem volt szabadon átváltható valuta. Nyugati gépet, számítógépet, kávéét vagy más világpiaci terméket nem lehetett egyszerűen keletnémet márkával megvásárolni. Dollárra, nyugatnémet márkára, svájci frankra vagy más konvertibilis devizára volt szükség. Kemény valutához elsősorban exporttal lehetett jutni.

Ez azonban sajátos csapdát teremtett. Ha egy jó minőségű keletnémet terméket Nyugatra exportáltak, devizát lehetett szerezni, ugyanakkor ugyanaz a termék hiányozhatott az otthoni üzletekből. A lakosság számára érthetetlennek tűnhetett, hogy az NDK jó gépeket, bútorokat, optikai eszközöket vagy más termékeket képes gyártani, miközben otthon nehéz hozzájuk jutni. A nyolcvanas évekre ráadásul egyre gyakrabban fordult elő, hogy az exportot gazdaságilag kedvezőtlen feltételekkel kellett növelni. A deviza annyira fontos lett, hogy az ország veszteséges üzleteket is vállalt, ha azok gyorsan konvertibilis pénzt hoztak.

Ebben a világban emelkedett különleges hatalmi pozícióba Alexander Schalck-Golodkowski. Kevés ember testesítette meg nála jobban az NDK késői gazdasági rendszerének ellentmondásait. Egyszerre volt állami külkereskedelmi vezető, SED-káder és a Stasi különleges szolgálatot teljesítő tisztje. A hagyományos minisztériumi rendszer keretein kívül működő gazdasági birodalmat irányított, amelynek feladata egy mondatban összefoglalható volt: szerezzen kemény valutát, lehetőleg minél többet.

A Kommerzielle Koordinierung, röviden KoKo 1966-ban jött létre. Kezdetben különböző devizaszerző tevékenységeket kellett összehangolnia, idővel azonban valóságos állam lett az állami külkereskedelmen belül. Schalck-Golodkowski különleges politikai kapcsolatokkal rendelkezett: gazdasági kérdésekben Günter Mittag, biztonsági ügyekben Erich Mielke, a német-német kapcsolatok egy részében pedig közvetlenül Honecker felé vezetett az út.

KoKo 1989-re több mint százötven kereskedelmi vállalatot, fedőcéget és más üzleti szervezetet fogott össze. Tevékenységei olyan sokfélék voltak, hogy nehéz lenne hagyományos külkereskedelmi vállalatként leírni. Története során több mint huszonötmilliárd valutamárkát szerzett. A módszerek között teljesen hagyományos

külkereskedelmi ügyletek éppúgy szerepeltek, mint politikailag és jogilag kényes tevékenységek. KoKo részt vett nyugati technológiák embargót megkerülő beszerzésében, fegyvereket exportált, nyugatnémet és nyugat-berlini különleges hulladék NDK-beli elhelyezésével szerzett valutát, művészeti és kulturális tárgyakat értékesített Nyugaton, közreműködött politikai foglyok nyugatnémet kivásárlásának pénzügyi lebonyolításában, turisztikai és tranzitügyletekben, valamint olyan konstrukciókban, amelyekkel az állam különböző magánvagyonokhoz és devizaforrásokhoz jutott.

A KoKo-birodalomhoz olyan cégek is tartoztak, amelyek hétköznapi vásárló számára láthatatlanok maradtak, más részei viszont közvetlenül érintették az NDK életét. A nyugati valuta megszerzésének egyik legismertebb eszköze az Intershop-hálózat volt, ahol olyan fogyasztási cikkeket árusítottak, amelyekre a lakosság erősen vágyott, de amelyekért az állam elsősorban konvertibilis pénzt akart kapni.

A rendszer így saját ideológiai ellentmondását üzleti modellé változtatta. A Nyugat fogyasztási kultúráját bírálta, közben ebből szerzett valutát. A politikai fogoly a hivatalos retorikában államellenes bűnöző volt, közben szabadon bocsátása devizabevételt hozhatott. A nyugati technológiát ideológiai ellenféltől kellett megszerezni,

közben nélküle egyre nehezebben működött a saját ipar. A kapitalizmust meghaladni kívánó rendszer egyre több pénzt keresett kapitalista piacokon.

A KoKo különleges helyzete természetesen a Stasi érdeklődését is kiváltotta. Egy ilyen hálózat állandó kapcsolatban állt nyugati üzletemberekkel, bankokkal, cégekkel és titkos technológiai beszerzési csatornákkal. Egyetlen alkalmazott szökése vagy információszivárgása hatalmas politikai és pénzügyi károkat okozhatott. 1983-ban ezért külön MfS-munkacsoportot hoztak létre a KoKo biztosítására. A hálózatban hivatásos állambiztonsági tisztek, különleges szolgálatot teljesítő tisztek és informátorok dolgoztak. A gazdaság és titkosszolgálat összefonódása itt olyan méreteket ért el, amelyeket a hagyományos minisztériumi struktúra már alig tudott ellenőrizni.

KoKo azonban valódi eredményeket is elért. Devizabevételei csökkentették a fizetési mérleg nyomását, finanszíroztak beruházásokat és rövid távon segítettek elkerülni pénzügyi válságokat. A probléma az volt, hogy a műveletek egy része a jövő terhére javította a jelent. Az NDK ekkor már olyan helyzetben volt, hogy 1982-től újabb adósságot is fel kellett vennie korábbi kötelezettségei finanszírozására. Ebbe a folyamatba illeszkedett az 1983-as nyugatnémet milliárdos hitel, majd az egy évvel

későbbi második hitel is.

A gazdaság ugyanakkor még képes volt átmenetileg csökkenteni nyugati adósságterhét. Ezért túl egyszerű úgy leírni a nyolcvanas évek végét, mintha az NDK már technikailag csődbe ment volna, és pusztán néhány hónap választotta volna el a fizetéseképtelenségtől. A gazdaságtörténeti kutatás ennél árnyaltabb képet rajzol.

A valódi probléma mélyebb volt. Az ország egyre nagyobb árat fizetett azért, hogy rövid távon fenntartsa fizetőképességét és szociális rendszerét. Nyugati piacokra olyan exportot is növelt, amely alig vagy veszteségesen hozott devizát. Beruházásokat halasztott el. Gépek és infrastruktúra öregedtek. A fogyasztási választékot korlátozta. A gazdaság számára fontos termékeket vitt külföldre azért, hogy pénzt szerezzen újabb importhoz. Mindeközben a vezetés politikailag képtelennek bizonyult arra, hogy nyíltan elmondja a társadalomnak, mekkora ára van ennek.

A tervgazdaság egyik utolsó válsága ezért információs válság is lett. A vezetés belső jelentésekből egyre pontosabban ismerte a problémákat, a nyilvánosság előtt azonban továbbra is sikerekről és növekedésről beszélt. Az emberek saját tapasztalatukból érezték, hogy valami nincs rendben. Hosszabbak lettek bizonyos várólisták, romlott egyes termékek minősége, épületek és utak felújítása

maradt el, alkatrészekből hiány támadt. Ezekből azonban senki sem láthatta pontosan az ország teljes pénzügyi helyzetét.

A rendszer tehát ugyanazt tette gazdasági problémáival, amit más területen politikai konfliktusaival: elrejtette őket a nyilvánosság elől, és megpróbálta adminisztratív eszközökkel kezelni azokat. A nyolcvanas évek végére azonban egyre kevesebb tartalék maradt. A társadalmi alku tovább működött, de finanszírozása egyre nehezebb lett. A KoKo újabb devizát szerzett, de ezzel nem változtatta meg a gazdaság szerkezetét. A Stasi technológiát lopott vagy szerzett meg, de nem tudta létrehozni azt az innovációs rendszert, amelyből az eredeti technológia megszületett. A külkereskedelem exportált, de időnként saját gazdasági racionalitása ellenében. Az ország még nem állt le, egyre nagyobb erővel kellett azonban futnia ahhoz, hogy ugyanott maradjon. Ennek a futásnak pedig nem csak pénzügyi ára volt.

26. Az ökológiai számla

Az NDK vezetése évtizedeken át úgy gondolkodott a gazdasági fejlődésről, ahogyan a huszadik század ipari államainak nagy része: a termelés növekedése önmagában a haladás egyik legfontosabb mércéje. Több villamos energia, több acél, több vegyipari termék és magasabb ipari kibocsátás a modernizáció bizonyítékának számított. A szocialista rendszer ehhez még politikai küldetést is kapcsolt. Az iparnak azt kellett igazolnia, hogy a tervgazdaság képes gyorsabb és társadalmilag igazságosabb fejlődést létrehozni, mint a kapitalizmus. A környezet ára ebben a gondolkodásban sokáig másodlagos maradt.

Kelet-Németország ipari hagyományai már az NDK megszületése előtt jelentős környezeti terhelést okoztak. A vegyipar, bányászat, energetika és nehézipar sűrűn lakott területeken működött, az új állam pedig éppen ezekre az ágazatokra építette gazdasági stratégiáját. Az ötvenes évek iparosítási politikája nem az ökológiai hatás mérséklését, hanem a termelés gyors növelését tekintette elsődlegesnek.

A barnaszén különösen fontos szerepet kapott. Az NDK kevés saját olajjal és földgázzal rendelkezett, barnaszénből viszont jelentős készletei voltak. Már az ötvenes évek energiapolitikájában központi helyet kapott a hazai szén, a

hetvenes évek végének deviza- és energiagondjai pedig újra megnövelték jelentőségét.

1978 februárjában a Politikai Bizottság programot fogadott el arra, hogy az energiatermelésben és a vegyiparban olajat és földgázt nagyobb mértékben hazai barnaszénrel váltsanak ki. A döntés gazdasági logikája világos volt. Minden tonna importált olajért fizetni kellett, a barnaszén viszont az ország területén rendelkezésre állt. Ha kevesebb szovjet olajat használtak fel belföldön, más módon hasznosíthatták, illetve kemény valutát takaríthattak meg.

Az energiapolitikai választás azonban hosszú távú következményekkel járt. A barnaszén kitermelése hatalmas külszíni bányákat igényelt. Földterületeket kellett feláldozni, települések kerülhettek bányászati tervek útjába, és az erőművek nagy mennyiségű szennyező anyagot bocsátottak ki. Az alacsonyabb minőségű szén elégetése az egyik legsúlyosabb környezeti teher lett az országban.

A probléma az 1980-as évekre azért vált különösen nehezzé, mert a gazdaság egyre kevesebb pénzt tudott korszerűsítésre fordítani. Egy új, hatékonyabb erőmű vagy környezetvédelmi berendezés komoly beruházást igényelt. Ugyanazokért az erőforrásokért versenyzett, amelyekre lakásépítéshez, mikroelektronikához, exportiparhoz és a

fogyasztási szint fenntartásához is szükség volt.

A környezetvédelmi beruházásnak ráadásul volt egy különleges hátránya a tervgazdasági döntéshozatalban: közvetlenül nem feltétlenül növelte a termelést. Ha egy gyár új szűrőberendezést kapott, attól nem készült feltétlenül több termék. Ha egy folyó szennyezését csökkentették, abból nem keletkezett azonnal exportálható áru. A környezetvédelmi kiadás társadalmi haszna hosszú távú volt, a terv viszont évről évre konkrét termelési számokat követelt. A rendszer ezért sokszor éppen azokat a beruházásokat halasztotta, amelyek nem javították azonnal a terv teljesítését.

A következményeket a lakosság saját érzékszerveivel tapasztalta. Az ipari körzetekben a levegő minősége, a füst, a por és a vegyipari szennyezés nem elvont környezetvédelmi vita volt. Az emberek ott éltek, gyerekeket neveltek és dolgoztak. A folyók és tavak állapota, az erdők károsodása vagy a bányászat terjeszkedése közvetlenül érintette hétköznapiikat.

Az állam számára azonban az ökológiai probléma politikai kérdéssé vált abban a pillanatban, amikor polgárai önállóan kezdtek beszélni róla. A környezetvédelem ugyanis nehezen illett az SED hagyományos ellenségképébe. Egy ember, aki tisztább levegőt vagy kevesebb folyószennyezést akart, nem volt

könnyen imperialista ügynökként bemutatatható. Egy fiatal, aki a barnaszén vagy az atomenergia kockázatairól akart vitát, még nem feltétlenül követelt többpártrendszert vagy szabad választást.

A probléma mégis gyorsan politikaivá válhatott. Ha valaki saját mérést készített, dokumentumot gyűjtött vagy szennyezésről írt, olyan információt hozott nyilvánosságra, amelynek kezelését az állam saját feladatának tekintette. Ha másokkal együtt csoportot alapított, már önálló társadalmi szerveződés jött létre. Ha kiadványt készítettek és terjesztettek, megjelent egy, az állami sajtótól független nyilvánosság.

A nyolcvanas években ezért a környezetvédelem az NDK ellenzéki kultúrájának egyik legfontosabb kapujává vált. Ebben döntő szerepet játszottak az egyházak. Az evangélikus egyházi közösségek viszonylagos intézményi védelmet tudtak biztosítani olyan fiataloknak, akik sehol máshol nem szervezhettek volna önálló béke- vagy környezetvédelmi csoportot. Gyülekezeti helyiségekben találkoztak, előadásokat szerveztek, információt cseréltek és kis példányszámú kiadványokat készítettek.

A nyolcvanas években már több száz egyházi béke- és környezetvédelmi csoport működött az NDK-ban. Aktivistáik olyan témákról készítettek anyagokat, amelyek a hivatalos nyilvánosságban nehezen jelentek meg:

atomenergiáról, uránbányászatról és környezetszennyezésről. Ezek az emberek kezdetben gyakran egyáltalán nem tekintették magukat hagyományos értelemben vett politikai ellenzéknek. A környezetről akartak beszélni, a rendszer működése tette őket politikaivá.

Ha az állam megfigyelte őket, ha kiadványukat elkobozta, ha találkozójukat akadályozta, hamar felmerült bennük egy új kérdés: miért nem lehet egy közös társadalmi problémáról szabadon beszélni? Így kötődött össze környezetvédelem és polgárjog.

Az ökológiai vita lassan a nyilvánosság kérdésévé vált. Ha az ember nem jut megbízható adatokhoz, hogyan ítélje meg saját környezetének állapotát? Ha a sajtó csak a termelési sikereket mutatja, ki beszél a gyár másik oldaláról? Ha a helyi lakosság észleli a problémát, miért nem szerveződhet annak megoldására az állami szervezetektől függetlenül? A vezetés számára ezek a kérdések veszélyesebbek voltak, mint maga a barnaszén.

A Stasi természetesen figyelte az új csoportokat. Az MfS szemében az önálló környezetvédelmi szerveződés könnyen kapcsolatba kerülhetett egyházi ellenzékkel, nyugati békemozgalmakkal vagy más rendszerkritikus hálózatokkal. Az állambiztonság ezért informátorokat próbált beépíteni, megfigyelte a találkozókat és igyekezett

feltérképezni a kapcsolataikat.

Az eredmény azonban egyre kevésbé volt az, amit a hatalom remélt. A nyolcvanas évek fiataljai már más társadalomban nőttek fel, mint szüleik. Nem élték át személyesen a háborút, az 1945-ös összeomlást vagy az NDK első építési korszakát. Az antifasizmus és az újjáépítés története számukra iskolai tananyag lett. Saját kérdéseiket a jelenből fogalmazták meg: miért szennyezett a környezet, miért nincs erről nyílt vita, miért kell egy független kiadványt titokban sokszorosítani, és miért figyel egy környezetvédő csoportot a titkosszolgálat? Az ilyen kérdésekre az SED hagyományos történelmi legitimációja egyre kevesebb választ adott.

A környezetvédelmi mozgalom jelentősége ezért messze meghaladta tagságának számát. Megmutatta, hogy létrejöhet társadalmi cselekvés a párt, az FDJ, a szakszervezet és a többi hivatalos tömegszervezet nélkül. Ezzel egy alapvető állami monopólium tört meg.

Az NDK rendszere évtizedeken át abból indult ki, hogy minden legitim társadalmi kezdeményezésnek valamely hivatalos szervezet keretei között kell működnie. A környezetvédők, békeaktivisták és egyházi csoportok azonban saját maguk választották témáikat, kapcsolataikat és nyelvüket. A rendszer előtt ekkor két út állt. Ha teljes erővel elnyomja őket, bizonyítja, hogy még egy

környezetvédelmi vita sem fér bele a szocialista nyilvánosságba. Ha hagyja működni őket, elfogadja, hogy létezhet az államtól független társadalmi tér. Mindkét lehetőség gyengítette az SED régi politikai modelljét.

A gazdaság ökológiai ára ezért végül politikai következménnyé változott. A barnaszén, a vegyipar és az előregedő ipari létesítmények nem döntötték meg az NDK-t, és a környezeti válság önmagában nem magyarázza 1989-et. Újabb területet hozott azonban létre, ahol az emberek saját tapasztalata és az állam hivatalos önképe eltért egymástól. Ami még fontosabb: összehozott olyan embereket, akik megtanultak az államtól függetlenül találkozni, információt gyűjteni, szöveget írni, sokszorosítani és terjeszteni. Ezek a készségek néhány évvel később már jóval nagyobb dolgokra is használhatók voltak. A templomi helyiségekben idővel már nemcsak a levegőről és a folyókról beszéltek, hanem békéről, emberi jogokról, kivándorlásról és politikai szabadságról is.

VIII. RÉSZ

AKIK NEM AKARTAK HALLGATNI

27. Egyház a szocialista államban

Az NDK politikai rendszerének egyik legkülönösebb szereplője az egyház volt. Az SED szinte minden nagyobb társadalmi szervezetet be tudott illeszteni saját hatalmi rendszerébe. A szakszervezet, az ifjúsági szervezet, a nőszövetség, a blokkpártok és számos más intézmény formálisan önálló maradt, valójában azonban elfogadta a párt vezető szerepét. Az egyházakkal ugyanez sohasem sikerült teljesen.

Ennek történelmi okai is voltak. A protestantizmus Németország keleti területein mély társadalmi gyökerekkel rendelkezett, intézményei jóval régebbiek voltak az NDK-nál, kapcsolatai pedig túlnyúltak az új állam határain. A templom, a gyülekezet, a lelkész és az egyházi szeretetszolgálat olyan szervezeti hálózatot alkotott, amelyet nem a szocialista állam teremtett, ezért nem is rendelkezett fölötté olyan természetes ellenőrzéssel, mint saját intézményei fölött.

A kommunista ideológia ugyanakkor hosszú távon a vallás visszaszorulásával számolt. A marxista gondolkodás szerint a vallás történelmileg meghatározott társadalmi jelenség, amelynek jelentősége a szocialista társadalom fejlődésével fokozatosan megszűnik. Az SED vezetőinek egy része ezért nem feltétlenül tartotta szükségesnek az egyház azonnali felszámolását. Úgy vélhették, elegendő

eltávolítani a vallást az oktatásból, a politikai életből és a fiatalok neveléséből; az új társadalom majd elvégzi a többi.

Ulbricht ennél időnként jóval harciasabb politikát folytatott. Az ötvenes évek elején az állam különösen a protestáns Junge Gemeinde, a Fiatal Gyülekezet ellen lépett fel. A rendszer a keresztény ifjúsági csoportokban olyan konkurenciát látott, amely veszélyezteti az FDJ kizárólagos szerepét a fiatalok szervezésében. Ulbricht propagandája a Junge Gemeindét nyugati befolyás alatt álló szervezetként, sőt ügynökközpontként és háborús uszítás fedőszervezeteként támadta.

A konfliktus különösen súlyossá vált azok számára, akiknek tanulmányi vagy szakmai pályája függött az államtól. Keresztény fiatalok hátrányba kerülhettek továbbtanulásnál, politikai nyomás érhetette őket, és a rendszer megpróbálta rávenni az új generációt arra, hogy vallási közösség helyett a szocialista ifjúsági szervezetekhez kötődjen.

Az ifjúsági avatás, a Jugendweihe elterjesztése ugyancsak ennek a hosszú kulturális versenynek volt része. A világi szertartás nem csak új családi ünnepet teremtett, hanem alternatívát kínált a protestáns konfirmációval szemben. Az állam ezzel olyan területre lépett, amelyet korábban nagyrészt az egyház foglalt el: a

fiatal ember felnőtté válásának rítusába.

A vallás mégsem tűnt el. A gyülekezetek tovább működtek, lelkészek prédikáltak, keresztteltek, temettek és konfirmáltak. Az egyházi intézmények idősek, betegek és fogyatékkal élők ellátásában is fontos szerepet vállaltak. A rendszernek ezért olyan intézményt kellett eltűrnie, amelyet ideológiailag túlhaladottnak tekintett, társadalmilag azonban nem tudott nélkülözni.

A berlini fal megépítése után a viszony lassan változni kezdett. Az állam immár biztonságosabbnak érezte saját helyzetét, és bizonyos területeken pragmatikusabb kompromisszumokat engedhetett meg. 1964-ben például létrehozták a fegyver nélküli katonai szolgálat különleges formáját. Az úgynevezett építőkatonák, németül Bausoldaten egyenruhában teljesítettek szolgálatot, de elvileg nem kaptak fegyveres kiképzést. Ez az NDK-t különlegessé tette a Varsói Szerződés államai között, és elsősorban azoknak a keresztény fiataloknak jelentett lehetőséget, akik lelkiismereti okból nem akartak fegyvert fogni.

A kompromisszum azonban önmagában is mutatta a rendszer korlátait. Az NDK nem ismerte el a nyugati értelemben vett teljes polgári szolgálatot, és az építőkatonákat később szakmai vagy tanulmányi hátrány is érthette. Az állam tehát engedett, de közben jelezte: a

katonai kötelességből való teljes kivonulást nem tekinti magánlelkiismereti ügynek.

1969-ben újabb fontos változás történt. Az NDK területén működő protestáns egyházak létrehozták a Német Demokratikus Köztársaság Evangélikus Egyházainak Szövetségét. A szervezeti különválás a nyugatnémet evangélikus egyháztól az SED számára politikai sikernek tűnhetett. A pártvezetésben olyan értelmezés is született, hogy az egyház ezzel végre elfogadta a szocialista államot. A valóság árnyaltabb volt.

Az új egyházi szövetség továbbra is hangsúlyozta az egész német protestantizmus különleges közösségét. A nyugati kapcsolatok nem szakadtak meg, és pénzügyi szempontból különösen jelentősek maradtak. A nyugatnémet evangélikus egyház támogatása egyházi intézmények, diakóniai létesítmények, óvodák és más szervezetek működéséhez járult hozzá. A keletnémet állam ezt részben azért is tűrte, mert a nyugati támogatás kemény valutát jelentett.

A kapcsolat sajátos kölcsönös függést teremtett. Az SED politikailag gyanakodott az egyház nyugati kapcsolataira, gazdaságilag azonban hasznot húzott belőlük. Az egyház viszont olyan intézményi és pénzügyi háttérhez jutott, amely segítette megőrizni autonómiáját. Ebből nőtt ki az a formula, amely a hetvenes években az egyház és az állam

kapcsolatának kulcsszava lett: Kirche im Sozialismus, vagyis egyház a szocializmusban.

A kifejezés szándékosan volt többértelmű. Nem azt jelentette, hogy az evangélikus egyház szocialista egyházzá válik. Egyes lelkészek és hívek egyszerű földrajzi tényként értették: az egyház egy szocialista államban él, ezért ott kell megtalálnia szolgálatának lehetőségét. Mások reformálható szocializmusban reménykedtek. Megint mások számára a formula olyan taktikai kompromisszumot jelentett, amely lehetővé tette az intézményi fennmaradást anélkül, hogy az egyháznak azonosulnia kellett volna az SED ideológiájával. Éppen ez a homályosság tette használhatóvá.

A leglátványosabb fordulat 1978. március 6-án következett, amikor Erich Honecker hivatalosan fogadta Albrecht Schönherr püspököt és az evangélikus egyház vezetőinek küldöttségét. A Neues Deutschland másnap első oldalon számolt be az eseményről. Néhány évvel korábban egy ilyen találkozó aligha lett volna elképzelhető.

A kézfogás mindkét oldalon vitát keltett. Az SED régi keményvonalasai közül egyesek túlzott engedékenységnek tekinthették, hogy a párt főtitkára ilyen magas szinten tárgyal egyházi vezetőkkel. Keresztények között viszont az a kérdés merült fel, vajon az egyház nem alkalmazkodik-e túlságosan a diktatúrához.

Utólag azonban jól látható a kompromisszum történelmi jelentősége. Az egyház vezetése intézményi jelenlétet próbált biztosítani olyan rendszerben, amely elvileg saját társadalmi fölöslegessé válásával számolt. Ehhez tárgyalnia kellett az állammal, és bizonyos politikai nyelvet is el kellett fogadnia. Cserébe megmaradtak templomai, gyülekezetei, képzési helyei, sajtólehetőségei és olyan közösségi terei, amelyek fölött az SED nem rendelkezett teljes ellenőrzéssel.

A nyolcvanas években ennek váratlan következménye lett. Az egyház nem azért vált az ellenzék menedékévé, mert vezetői mind ellenzékiek lettek. Sőt, az egyházi vezetés gyakran éppen attól tartott, hogy radikális politikai csoportok veszélyeztetik nehezen kialkudott intézményi helyzetét. Lelkészek és püspökök között jelentős különbségek voltak abban, meddig kell elmenni az állam bíralatában. Mégis az egyházi épület lett az egyik kevés hely, ahol államtól függetlenül lehetett embereket összehívni, és ez önmagában politikai jelentőségű volt.

A béke kérdése különösen fontossá vált. A NATO és a Varsói Szerződés rakétatelepítési vitája, a nukleáris háborútól való félelem és az NDK militarizált ifjúsági kultúrája keresztény fiatalok körében önálló békemozgalmat indított el. A „Kardokból ekevasat” jelszó bibliai eredetű volt, és különösen erős szimbólummá vált.

A békeaktivisták ezzel nem feltétlenül a nyugati katonai politika mellett foglaltak állást. Éppen az volt az állam problémája, hogy saját oldal katonai logikáját is megkérdőjelezték.

Ha az NDK valóban békeállam, miért kell ennyire militarizálni a társadalmat? Miért kell honvédelmi nevelés az iskolában? Miért ér hátrány valakit azért, mert lelkiismereti okból elutasítja a fegyvert? Az ilyen kérdések nem illettek bele a hivatalos békepropagandába.

Az egyházi közegben a békemozgalom hamar összekapcsolódott más ügyekkel. Környezetvédők, emberi jogi csoportok, alternatív fiatalok és kivándorlást fontolgató emberek egyaránt megjelentek gyülekezeti helyiségekben. A templom olyan találkozóhellyé vált, amelybe olyanok is beléptek, akik egyébként nem voltak vallásosak. Ez új feszültséget teremtett magán az egyházon belül.

A rendszer szemében egyre gyanúsabb lett, hogy templomi helyiségekben olyan emberek gyűlnek össze, akiket politikailag veszélyesnek tekint. Az egyházi vezetők viszont időnként úgy érezhették, hogy olyan mozgalmakat kell megvédeniük az állammal szemben, amelyek teológiai vagy intézményi értelemben távol állnak tőlük. A kompromisszumos „egyház a szocializmusban” formula így fokozatosan új jelentést kapott. Az egyház valóban a

szocializmusban élt, de éppen azért, mert nem vált teljesen a szocialista állam részévé, olyan helyet tudott biztosítani azoknak is, akik annak működését vitatták.

1987 novemberében az állam megpróbálta megmutatni, hogy továbbra is ő határozza meg a határokat. Berlin Prenzlauer Berg kerületében, a Zionskirche épületeiben működött egy úgynevezett Környezetvédelmi Könyvtár, az Umwelt-Bibliothek. Aktivistái környezetvédelmi és politikai anyagokat gyűjtöttek, előadásokat szerveztek és saját kiadványokat készítettek.

1987. november 24-ének éjszakáján államügyészek és Stasi-tisztek törtek be az egyházi helyiségekbe. A titkosszolgálat azt remélte, hogy tetten éri az aktivistákat egy illegális ellenzéki lap előállítása közben. Az akció rosszul sikerült. A keresett kiadvány helyett olyan egyházi környezetvédelmi lapot találtak, amelynek előállítása az egyházi keretek között jogszerű volt. Hét embert letartóztattak, de a hatósági fellépés azonnal szolidaritási hullámmá váltott ki. Emberek százai gyűltek a templomhoz, gyertyás virrasztás kezdődött, és Nyugat-Németországban, valamint külföldön is ismertté vált az ügy. Néhány napon belül valamennyi őrizetbe vett aktivistát szabadon kellett engedni.

Az eset történelmi jelentősége messze túlmutatott egy sikertelen házkutatáson. Megmutatta, hogy a Stasi nyílt

fellépése már nem feltétlenül félelmet teremt, hanem mozgósíthat is. Az emberek összegyűltek, követelték a letartóztatottak szabadon engedését, kapcsolatot teremtettek egymással, és azt tapasztalták, hogy a hatalom visszavonulhat. A templom ebben a helyzetben már valóban politikai védőtér lett. Nem azért, mert minden pap forradalmat akart, hanem mert a diktatúrában szinte ez maradt az egyetlen intézmény, amelynek ajtaján belépve olyan emberek is találkozhattak egymással, akiknek a pártállam nem adott saját helyiséget. Az SED évtizedeken át abban reménykedett, hogy a vallás lassan eltűnik. 1989 őszén azonban éppen a templomok kapui előtt kezdtek gyülekezni azok a tömegek, amelyek végül az SED hatalmát tüntették el.

28. Másként gondolkodni

Az NDK-ban sohasem létezett legális politikai ellenzék. A rendszer elmélete szerint nem is lehetett rá szükség. Ha az SED a munkásosztály történelmi érdekeit képviseli, és ha a szocialista társadalom alapvető osztályellentétei megszűntek, akkor a párttal szembeni szervezett politikai fellépés nem legitim alternatíva, hanem valamilyen ellenséges érdek kifejezése.

Ez a gondolkodás az ötvenes években különösen kemény formát öltött. A politikai ellenfeleket gyakran nyugati ügynöknek, diverzánsnak vagy fasiszta maradványnak minősítették. A párt számára nem létezett olyan kategória, hogy valaki jóhiszeműen támogat társadalmi egyenlőséget és szocializmust, közben pedig ellenzi az SED diktatúráját. Pedig éppen ilyen emberek újra és újra megjelentek.

Robert Havemann életútja különösen jól mutatta ezt az ellentmondást. Tudós, kommunista és náciellenes ellenálló volt, akit Hitler rendszerében halálra is ítélték. A háború után Kelet-Berlinben élt, és kezdetben maga is hitt abban, hogy az NDK egy antifasiszta, igazságosabb társadalom kiindulópontja lehet. Később azonban egyre élesebben bírálta a rendszer dogmatizmusát és politikai szabadságghiányát. Nem kapitalista restaurációt akart, hanem demokratikusabb szocializmust. Éppen ez tette

különösen kellemetlenné az SED számára. Nehezebb volt fasisztának minősíteni egy kommunista antifasisztát, aki saját eszméire hivatkozva bírálta a pártot.

Havemannt eltávolították egyetemi pozíciójából, publikálási lehetőségeit korlátozták, később pedig éveken át szigorú megfigyelés alatt élt. Lakóháza körül a Stasi olyan ellenőrzési rendszert alakított ki, amely már szinte jelképezte a rendszer bizonytalanságát: egy beteg, idős tudós véleményétől egy egész biztonsági apparátus tartott.

Wolf Biermann története szorosan összekapcsolódott Havemannéval. Biermann fiatalon, kommunista meggyőződésből költözött Nyugat-Németországból az NDK-ba. Apját zsidó kommunistaként a nácik meggyilkolták, így Biermann számára az antifasiszta Kelet-Németország gondolata személyes jelentőséggel is bírt.

Énekesként és költőként azonban hamar konfliktusba került az állammal. Dalai éppen azért voltak veszélyesek, mert nem kívülről támadták a szocializmust. A rendszer saját nyelvét, ígéreteit és erkölcsi állításait fordították vissza a hatalom ellen. 1976-os állampolgárságtól való megfosztása ezért jóval nagyobb válságot váltott ki annál, amire az SED számított. Írók és művészek tiltakoztak, Havemann nyugati újságíróknak adott nyilatkozatban védte Biermann jogát arra, hogy NDK-polgárként saját

kormányát bírálja. Már a döntés estéjén tiltakozó feliratok jelentek meg Berlinben, és a művészeti közegekben az ügy azonnal a rendszer és saját kritikus hívei közötti törés szimbólumává vált.

A Biermann-ügy után az ellenzéki világ azonban továbbra is kicsi maradt. Ez lényeges. A hetvenes-nyolcvanas évek NDK-ját nem szabad úgy elképzelni, mint országot, ahol milliós földalatti politikai mozgalom várta az alkalmat a hatalom megdöntésére. A szervezett ellenzék tagjai néhány százan, tágabb környezetükkel együtt legfeljebb néhány ezren lehettek. A lakosság nagy része alkalmazkodott, magánéletet épített, vagy ha végképp elvesztette hitét az országban, inkább elmenni próbált.

Éppen ezért fontos különbséget tenni az ellenzék és a kivándorlási mozgalom között. Aki Ausreiseantragot, kivándorlási kérelmet nyújtott be, azt mondta: ebben az országban nem akarok tovább élni. Az ellenzéki inkább azt mondta: ebben az országban akarok élni, de másképpen. A két magatartás között természetesen volt átjárás, de politikai logikájuk eltért.

A kivándorlási kérelem önmagában nem jelentett ellenzéki tevékenységet. Sok kérelmező nem politikai mozgalmat akart létrehozni, hanem családi, szakmai, személyes vagy szabadságjogi okból egyszerűen távozni

kívánt. Ezt találóan ellenállásnak kivonulással is nevezhetjük. Az SED számára azonban a jelenség egyre veszélyesebbé vált.

Az 1975-ös Helsink-i Záróokmány után növekedni kezdett azok száma, akik az emberi jogokra és családegyesítésre hivatkozva kértek kivándorlási engedélyt. A nyolcvanas évek közepére évente már tízezrek hagyták el ilyen módon az országot, miközben feldolgozatlan kérelmek tömege halmozódott fel. Az 1984-es nagyobb engedélyezési hullám és az 1989-es válság között több mint 120 ezer kérelem várt elbírálásra. Ez már nem néhány politikai különc problémája volt: a kivándorlási vágy a társadalom közepébe ért.

Orvos, mérnök, szakmunkás, fiatal házaspár vagy hétköznapi alkalmazott egyaránt arra a következtetésre juthatott, hogy jövőjét inkább Nyugaton képzele el. A hatalom sajátos módon időnként maga is használta ezt a lehetőséget. Egy kellemetlen kritikust egyszerűbb lehetett kiengedni Nyugatra, mint évekig börtönben tartani. A rendszer ezzel biztonsági szelepet nyitott: azok, akik a legerősebben elégedetlenek voltak, távozhattak, és így nem erősítették tovább a belső ellenzékét.

Az ellenzékiek egy része ezért kifejezetten rossz szemmel nézte a kivándorlási mozgalmat. Ők meg akarták változtatni az NDK-t, nem kiűriteni. A kivándorolni akaró

számára viszont könnyen üres erkölcsi felszólításnak tűnhetett, hogy maradjon egy olyan országban, amelynek rendszerét már nem akarja elfogadni. A nyolcvanas évek második felében a két világ mégis egyre inkább találkozott.

Egyházi gyűléseken, békerendezvényeken és tiltakozó akciókon együtt jelentek meg olyanok, akik maradni és változtatni akartak, valamint olyanok, akik kiutazási engedélyt követeltek. Az állam mindkét csoportot problémaként kezelte, miközben céljaik eltértek.

Az ellenzéki csoportok közül 1985-ben létrejött Béke és Emberi Jogok Kezdeményezése különösen jelentős lett. Már a neve is új politikai nyelvet jelzett. A béke fogalma még kapcsolódhatott a rendszer hivatalos retorikájához, az emberi jogok azonban közvetlenül felvetették az állam és polgár viszonyát.

Bärbel Bohley a korszak egyik legismertebb ellenzéki alakjává vált. Képzőművészként indult, majd béke- és női kezdeményezésekben vett részt. Werner Fischer, Ralf Hirsch, Wolfgang és Lotte Templin, Freya Klier, Stephan Krawczyk és mások különböző háttérből érkeztek, de hasonló problémával találkoztak: hogyan lehet politikai nyilvánosságot teremteni olyan országban, ahol független sajtó, párt és egyesület nem létezhet?

A megoldás kis csoportok, magánkapcsolatok és egyházi terek hálózata lett. Írógéppel, indigóval, majd egyszerű sokszorosító berendezésekkel készültek szövegek. Egy kiadvány néhány száz példánya jelentéktelennek tűnhet egy milliós példányszámú állami sajtó mellett, politikai súlya azonban éppen függetlenségéből fakadt.

A rendszer számára már maga a saját nyilvánosság létrehozása is veszélyes volt. Ha valaki kritizálta egy újságcikkben a rossz lakáshelyzetet, azt a párt még kezelhette konstruktív kritikaként. Ha azonban ugyanerről engedély nélkül készített saját lapot, már az állam információs monopóliumát kérdőjelezte meg.

Az 1987-es Umwelt-Bibliothek elleni rajtaütés azért lett fontos próbatétel, mert az ellenzék megtapasztalta saját erejét. A Stasi behatolt az egyházi helyiségbe, letartóztatott embereket, majd a tiltakozás és nemzetközi figyelem hatására kénytelen volt meghátrálni.

1988 januárjában újabb konfliktus következett. A hivatalos Liebkecht-Luxemburg-émlékmeneten ellenzékiek és kivándorolni akarók saját feliratokkal akartak megjelenni. A helyzet különösen ironikus volt, hiszen Rosa Luxemburg egyik híres szabadságról szóló gondolatára hivatkoztak egy olyan állami rendezvényen, amely Luxemburgot saját kommunista hagyományának részeként ünnepelte.

A biztonsági szervek előzetesen mintegy 160 embert vettek őrizetbe. Köztük volt Stephan Krawczyk és több más ellenzéki aktivista. Néhány nappal később Bärbel Bohleyt, Werner Fischert, Ralf Hirsch-t, Lotte és Wolfgang Templint, valamint Freya Kliert is letartóztatták. A hatalom súlyos büntetőeljárásokkal próbálta elszigetelni az ellenzéki magot. Az eredmény ismét nem az lett, amit az állam várt.

Egyházi közösségekben tiltakozó rendezvényeket és segélyakciókat szerveztek, nyugatnémet és nemzetközi média figyelte az ügyet. A Stasi egyre nehezebb helyzetben találta magát. Az ötvenes években egy kis ellenzéki csoportot viszonylag könnyen szét lehetett verni letartóztatásokkal. A nyolcvanas évek végén egy letartóztatásból rövid idő alatt egyházi tiltakozás, nyugati televíziós hír és nemzetközi diplomáciai ügy lehetett. A represszió politikai ára megnőtt, a társadalom félelme közben lassan csökkent.

Ez a változás kezdetben alig volt mérhető. Az ellenzék továbbra is kicsi maradt, a Stasi továbbra is figyelte csoportjait, és a legtöbb NDK-polgár még 1988-ban sem vett részt rendszerellenes tevékenységben. A döntő változást 1989 hozta. A magyarországi menekülési út megnyílása, a lengyel változások és Gorbacsov reformjai egyszerre tették láthatóvá, hogy a kelet-európai

rendszerek nem változatlanok.

Az NDK-ban ekkor azok is szerveződni kezdtek, akik korábban nem tartoztak a szűk ellenzéki körökhöz. 1989 szeptemberében létrejött az Új Fórum. Az új mozgalom jelentőségét neve is kifejezte. Nem klasszikus pártként indult, hanem nyilvános társadalmi vitateret akart létrehozni. Felhívása olyan kommunikációt követelt állam és társadalom között, amely addig hiányzott. Bärbel Bohley és társai olyan platformot próbáltak teremteni, amelyhez sokkal szélesebb kör csatlakozhatott, mint a korábbi ellenzéki csoportokhoz.

A hatóságok először megtagadták a szervezet nyilvántartásba vételét. Ezzel akaratlanul is bizonyították a mozgalom egyik alapvető állítását. Az NDK alkotmánya papíron különféle jogokat ismert el, a gyakorlatban azonban egy független politikai szervezet pusztán létrejötte is elfogadhatatlannak számított.

Az Új Fórum ennek ellenére terjedt. Október közepére már mintegy huszonötezren csatlakoztak hozzá. Mellette megjelent a Demokrácia Most, a Demokratikus Ébredés, újraalakult a szociáldemokrata politikai szerveződés, és más csoportok is létrejöttek. A korábban néhány száz emberre korlátozódó ellenzéki kultúra néhány hét alatt tömeges politikai mozgalom alapjává vált.

Ez volt az a pillanat, amikor az SED egyik legfontosabb monopóliuma megszűnt. Már nem ő döntötte el egyedül, milyen politikai szervezet létezhet az országban. A társadalom saját szervezeteket hozott létre. A belső ellenzék és a kivándorlási mozgalom ekkor ugyanannak a válságnak két oldalává vált. Az egyik csoport az országból akart kilépni, a másik a politikai rendszerből. Az SED mindkettőt elveszíthette.

1989 nyarán még úgy tűnt, a menekülők jelentik a nagyobb veszélyt. Ősszel azonban egyre inkább azok lettek döntőek, akik maradtak. Nem azt kiáltották, hogy engedjete ki bennünket, hanem azt, hogy hallgassatok meg. Néhány hét múlva pedig már szabad választást, szabad sajtót, jogállamot és azt követelték, hogy az állam többé ne dönthessen helyettük arról, milyen életet élhetnek. Az NDK vezetése negyven éven át megtanulta, hogyan tartson ellenőrzés alatt kis ellenzéki csoportokat. Arra azonban nem volt terve, mit tegyen, ha az ellenzék egyszer csak társadalommá válik.

IX. RÉSZ

1989

29. Az év, amikor elfogyott a félelem

1989 elején aligha lehetett biztosan megjósolni, hogy a Német Demokratikus Köztársaság néhány hónapon belül elveszíti politikai rendszerét, megnyitja határait, és alig több mint egy év múlva maga az állam is megszűnik. A bajok régóta láthatók voltak. A gazdaság egyre nehezebben tartotta fenn korábbi ígéreteit, a Szovjetunióban Gorbacsov reformokat indított, Lengyelországban a hatalom tárgyalta a Szolidaritással, Magyarországon pedig a politikai rendszer gyorsan változott. Az NDK vezetése mégis úgy viselkedett, mintha mindez alapvetően más országok problémája lenne.

Erich Honecker környezete továbbra is arra épített, hogy az NDK stabil. Az ország rendelkezett erős hadsereggel, rendőrséggel, határőrséggel és a keleti blokk egyik legnagyobb állambiztonsági apparátusával. Az SED-nek több mint kétfélmillió tagja volt, a társadalom nagy részét hivatalos szervezetek fogták át, a nyílt ellenzék pedig még mindig kicsi maradt. A rendszer fennállásának negyvenedik évfordulójára készült, és vezetői azt várták, hogy az ünnepek ismét demonstrálják erejét.

A felszín alatt azonban egyre több olyan folyamat találkozott, amelyet az állam már nem tudott külön kezelni. Az egyik a gazdasági elégedetlenség volt, a másik a szabadságjogok hiánya, a harmadik a kivándorlás, a

negyedik pedig az a felismerés, hogy a szocialista tábor többi országa már nem ugyanazt az utat követi.

Májusban a helyhatósági választások különösen fontos tapasztalatot adtak az ellenzéknek. A hivatalos eredmény ismét szinte teljes támogatottságot mutatott: a jelöltekre leadott igen szavazatok arányát 98 százalék fölöttinek jelentették. Ez korábban megszokott szám lett volna. 1989-ben azonban ellenzéki csoportok és egyházi aktivisták több szavazóhelyiségben jelen voltak a nyilvános szavazatszámlálásnál, saját adatokat jegyeztek fel, majd összevetették azokat a hivatalos eredménnyel.

A különbségek világossá tették, hogy a választási rendszer nemcsak politikailag volt irányított, hanem az eredményeket is manipulálták. Az állam elvesztette azt a kényelmes lehetőséget, hogy minden kritikára azt válaszolja: nincs bizonyíték. Most polgárok saját szemükkel figyelték meg a rendszert, számokat írtak fel és hasonlítottak össze. Ez apró lépésnek tűnhetett, de fontos politikai tanulás zajlott. Az emberek rájöttek, hogy közösen olyan információt tudnak előállítani, amelyet az állam nem ellenőriz.

Néhány héttel később Kínában történt esemény mutatta meg, milyen választ adhat egy kommunista vezetés a tömeges demokratikus tiltakozásra. 1989 júniusában a kínai hadsereg erőszakkal számolta fel a pekingi

Tienanmen téren és környékén kibontakozott tiltakozó mozgalmat. Az NDK vezetése nem távolodott el Pekingtől, hanem politikailag támogatta a kínai vezetés fellépését. Egon Krenz később Kínába is ellátogatott. Az üzenetet a keletnémet ellenzék pontosan értette.

A kínai példa azt mutatta, hogy a hatalom súlyos válságban kész lehet fegyvert használni saját társadalma ellen. Amikor később Lipcsében és Berlinben egyre nagyobb tömegek gyűltek össze, a Tienanmen tér emléke ott volt a tüntetők és a biztonsági szervek gondolkodásában is.

Közben nyáron megnyílt a másik front: a kivándorlás. Magyarországon megkezdődött az osztrák határzár lebontása, majd egyre több NDK-állampolgár maradt az országban azzal a reménnyel, hogy Nyugatra juthat. Mások a nyugatnémet nagykövetségekre menekültek Budapesten, Prágában és Varsóban. Szeptemberben Magyarország engedélyezte a távozást Ausztria felé, és néhány hét alatt több tízezer ember hagyta el az NDK-t ezen az útvonalon.

Prágában egészen különös helyzet alakult ki. A nyugatnémet nagykövetség épületébe és kertjébe emberek ezrei zsúfolódtak. Az NDK vezetése végül hozzájárult ahhoz, hogy a menekültek a Szövetségi Köztársaságba távozzanak, de ragaszkodott ahhoz, hogy az őket szállító

különvonatok keletnémet területen haladjanak keresztül. A döntés a szuverenitás demonstrációjának készült, és újabb válságot okozott.

Amikor híre ment, hogy a prágai menekülteket szállító vonatok az NDK területén mennek át, mások is megpróbáltak feljutni rájuk. Drezdában a pályaudvar környékén súlyos összecsapások alakultak ki. Emberek ezrei próbálták elérni a szerelvényeket, rendőrök és biztonsági erők pedig igyekeztek megakadályozni őket.

A rendszer ekkor már saját politikájának következményeivel küzdött. Ha kiengedte az embereket, újabbak akartak utánuk menni. Ha lezárta az utat, növelte az elégedetlenséget. Ha a menekülőket árulónak nevezte, minden családban akadhatott valaki, akinek rokona, munkatársa vagy gyermeke éppen közöttük volt.

Az elvándorlás közben a hétköznapi életet is érintette. Munkahelyeken, kórházakban, szolgáltatásokban és iskolákban jelentek meg személyzeti hiányok. Valaki egyik héten még együtt dolgozott kollégájával, a következő héten pedig azt hallotta, hogy az illető Magyarországon vagy Prágában maradt. A politikai válság így azok életébe is belépett, akik egyébként nem jártak ellenzéki összejövetelekre.

A kivándorlás azonban váratlanul megerősítette a maradók politikai mozgalmát. A „Ki akarunk menni!” mellett egyre erősebben hangzott fel egy másik állítás: „Itt maradunk.” Azok, akik ezt mondták, nem akarták átengedni az országot a pártvezetésnek. Úgy gondolták, az NDK-nak nem feltétlenül kell megszűnnie, de olyan állammá kell válnia, amelyben szabadon lehet beszélni, választani és szerveződni.

Szeptemberben létrejött az Új Fórum, a Demokrácia Most és több más új kezdeményezés. Megalakult egy önálló szociáldemokrata párt szervezésére létrehozott csoport is. A hatóságok még megpróbálták úgy kezelni őket, ahogyan korábban minden engedély nélküli szerveződést: megtagadták bejegyzésüket, államellenesnek minősítették őket, tagjaikat pedig megfigyelték. Csakhogy az események gyorsabban haladtak a Stasinál.

Lipcsében hétfő esténként békeimák után egyre többen mentek az utcára. Szeptember 11-én tömeges letartóztatások történtek, de a rendőri fellépés már nem riasztotta el tartósan az embereket. Egy héttel később újra eljöttek, majd még többen. Minden egyes tüntetés egy különös társadalmi kísérlet lett: hány ember mer kimenni, mit tesz a rendőrség, elvisznek-e mindenkit, és lesznek-e mások is?

A diktatúra egyik legerősebb eszköze az elszigeteltség érzése. Az ember könnyen azt hiheti, hogy mindenki más alkalmazkodik, csak ő elégedetlen. A tömegtüntetés ezt az érzést egyetlen este alatt megfordítja. A résztvevő körülnéz, és azt látja: több ezren gondolják ugyanezt.

Október elején a rendszer még egyszer megpróbálta visszaszerezni a kezdeményezést. 1989. október 7-én az NDK fennállásának negyvenedik évfordulóját ünnepelte. Kelet-Berlinben katonai és állami ceremóniák, ünnepi rendezvények, díszvendégek és reprezentáció mutatta azt az országot, amelyet az SED látni szeretett volna. A legfontosabb külföldi vendég Mihail Gorbacsov volt.

Jelenléte különös helyzetet teremtett. A Szovjetunió évtizedeken át az NDK politikai rendszerének legfontosabb támasza volt. Most a szovjet vezető azok számára vált reményfigurává, akik reformot követeltek a keletnémet pártvezetéstől. Az utcán Gorbacsov nevét skandálni már önmagában is burkolt bírálatot jelentett Honeckerrel szemben.

A hivatalos jubileum és az utcák valósága egyre élesebben vált el egymástól. Kelet-Berlinben és más városokban tüntetések kezdődtek. A biztonsági szervek gumibottal és más kényszerítő eszközökkel léptek fel, emberek ezreit vették őrizetbe, sok letartóztatottat megalázó bánásmód ért. Drezdában már az előző

napokban is súlyos összecsapások történtek.

Az NDK negyvenedik születésnapján tehát egyszerre zajlott két ország története. Az egyikben magas rangú vendégek ünnepelték egy stabil szocialista állam négy évtizedes fennállását, a másikban rendőrök verték azokat a polgárokat, akik alapvető politikai változást követeltek. Két nappal később következett az a pillanat, amikor el kellett dőlnie, melyik NDK erősebb.

1989. október 9-én Lipcse napok óta feszült volt. Az előző hetek tüntetései után mindenki számított arra, hogy újra nagy tömeg jelenik meg. A hatalom jelentős biztonsági erőket vont össze. Rendőrök, Stasi-egységek, párthoz kötődő harci alakulatok és más fegyveres szervek készültek arra, hogy szükség esetén beavatkozzanak.

A demonstrálók sem tudhatták, mi fog történni. A Tienanmen tér alig négy hónappal korábban történt, az október 7-i kelet-berlini erőszak két nappal volt mögöttük. A hatalomnak fegyvere volt, a tüntetőknek nem. Mégis eljöttek.

Körülbelül hetvenezer ember vonult végig Lipcse belvárosának körútján. A tömeg nagysága már önmagában megváltoztatta az erőviszonyokat. Nem száz vagy ezer ellenzékit kellett volna őrizetbe venni. Egy egész város jelentős része volt az utcán.

A döntés pillanatában a pártvezetés és a helyi hatalmi szervek bizonytalanná váltak. A fegyveres erők nem indítottak általános támadást a tömeg ellen. Ez lett 1989 egyik valódi fordulópontja, éppen azért, ami nem történt meg. Nem dördültek el a fegyverek, nem jelentek meg szovjet harckocsik, és nem kezdődött tömeges vérontás.

A tüntetők hazamentek, és másnap mindenki tudta, hogy megtörtént valami, ami addig elképzelhetetlennek látszott: hetvenezer ember nyíltan szembeszállt a rendszerrel, és a rendszer nem tudta őket szétverni. A félelem egyirányúsága megszűnt. Korábban az állampolgár félt a hatalomtól, most a hatalom is félni kezdett attól, mi történik, ha erőszakot alkalmaz.

A Stasi helyzete különösen tanulságos volt. Évtizedeken át arra készült, hogy minden politikai veszélyt idejében felismerjen. Pontos információi voltak ellenzéki személyekről, csoportokról, kapcsolati hálókról és hangulati változásokról. Még letartóztatási listákat is folyamatosan karbantartott arra az esetre, ha a vezetés nagyszabású akciót rendel el. Most azonban nem információ hiányzott, hanem politikai döntés.

A titkosszolgálat önállóan nem indíthatott államcsínyt saját társadalma ellen. Az SED pajzsának és kardjának nevezte, de a kardot a pártnak kellett volna kézbe vennie. A párt vezetése viszont egyre kevésbé tudta, mit akar. Az

állambiztonsági tisztek évtizedeken át a keménység kultúrájában nőttek fel, de amikor a döntő pillanat érkezett, politikai vezetőik már nem vállalták a tömeges megtorlást. A Stasi ökölbe szorított kézzel maradt, de nem ütött.

A döntés mögött több körülmény találkozott. Az SED-ben már nem létezett korábbi egység. Gorbacsov Szovjetuniója nem ígért katonai segítséget. A nyugati média azonnal közvetítette volna egy vérfürdő következményeit. A rendőrség és biztonsági apparátus saját tagjai között is növekedett a bizonytalanság. És ott állt előttük hetvenezer ember.

Október 9. után a tömeg gyorsabban nőtt, mint ahogyan a párt alkalmazkodni tudott. Október 16-án Lipcsében már körülbelül 120 ezren tüntettek. Az SED vezetésében világossá vált, hogy valamilyen személyi áldozatra szükség van. Október 18-án Erich Honecker távozott.

A férfi, aki 1971 óta vezette az SED-t, és egész politikai pályáját a keletnémet állam felépítésére tette fel, néhány mondatos hivatalos közleménnyel eltűnt a hatalom csúcsáról. Egészségi állapota valóban rossz volt, de távozását nem betegsége, hanem politikai válsága döntötte el. Utódja Egon Krenz lett.

Krenz számára a választás első pillantásra logikusnak tűnhetett. Fiatalabb volt a Politikai Bizottság idős vezetőinél, hosszú ideje a párt egyik lehetséges utódjelöltjének számított, és az ifjúságpolitikától a biztonsági kérdésekig sok területen tapasztalatot szerzett. Csakhogy nem új ember volt. Az SED ugyanannak a rendszernek egyik régi vezetőjét tette meg reformernek.

Krenz fordulatot és megújulást ígért. A társadalom azonban már nem elégedett meg személycserével. Néhány hónappal korábban talán jelentős eseménynek számított volna, ha az idős Honecker helyére fiatalabb pártvezető kerül. 1989 októberének második felében azonban az emberek már független szervezeteket, szabad sajtót és választásokat követeltek.

A társadalom néhány hét alatt gyorsabban tanulta a politikát, mint amilyen gyorsan az állam új szabályokat tudott alkotni. November 4-én Kelet-Berlinben következett az addigi legnagyobb demonstráció. Az Alexanderplatzra több százezer ember vonult. A rendezvényhez művészek és kulturális szereplők is kapcsolódtak, színpadáról írók, színészek, ellenzékiek és a régi rendszerhez tartozó személyek egyaránt megszólaltak. Stefan Heym, Christa Wolf és Christoph Hein neve is ott volt a felszólalók között.

A követelések már nem néhány apró reformról szóltak. Sajtószabadságot, utazási szabadságot, vélemény- és

gyülekezési szabadságot, valamint szabad választásokat követeltek. Az állam egyik központi terén olyan politikai program hangzott el nyilvánosan, amely néhány hónappal korábban súlyos államellenes tevékenységnek minősülhetett volna.

Az Alexanderplatz után már maga az SED kezdett szétesni. November 8-án átalakították a Politbürót. A régi vezetőgárda több meghatározó alakja távozott, köztük Kurt Hager, Willi Stoph és Erich Mielke. Hans Modrow bekerült a vezetésbe, majd néhány nappal később kormányfő lett. A párt még mindig úgy próbált viselkedni, mintha ő irányítaná az átalakulást. Valójában már csak reagált az eseményekre.

Az emberek közben továbbra is elhagyták az országot. A kivándorlás megfékezésére az új vezetésnek valamilyen utazási reformot kellett kidolgoznia. A kérdés már nem az volt, engednek-e könnyebben külföldre embereket, hanem hogyan lehet úgy megnyitni az utazást, hogy közben az állam megőrizze ellenőrzését a folyamat fölött. 1989. november 9-én este úgy tűnt, találtak erre egy adminisztratív megoldást. Néhány órával később kiderült, hogy éppen ezzel veszítették el végleg az ellenőrzést.

30. 1989. november 9. - A fal kinyílik

A berlini fal huszonnyolc éven keresztül azt az elvet testesítette meg, hogy az NDK állama végső soron eldöntheti, polgára elhagyhatja-e az országot. Lehetett lakást, munkát vagy fogyasztási cikket hiányolni, lehetett nyugati televíziót nézni, lehetett politikai viccet mesélni; a rendszer legkeményebb határa ott húzódott, amikor valaki azt mondta: elmegyek. 1961. augusztus 13-án az állam ennek megakadályozására lezárta Berlint. 1989. november 9-én az egész rendszer egyik legfontosabb intézménye néhány óra alatt működésképtelenné vált.

Az új SED-vezetés utazási szabályozással próbálta kezelni a menekülési hullámot. Addigra már nyilvánvaló volt, hogy a régi módszer tarthatatlan. Magyarországon keresztül tízezrek távoztak, a csehszlovák útvonalon újabb menekülthullám alakult ki, és az NDK-ban maradók is mind erősebben követelték az utazás szabadságát. A vezetés ezért új szabályokat készített elő.

November 9-én este Günter Schabowski, az SED vezetésének tagja nemzetközi sajtótájékoztatót tartott Kelet-Berlinben. Az ülés végén a kiutazási rendelkezések megváltozásáról beszélt. A közlésből a jelen lévő újságírók és a televíziónézők azt értették meg, hogy az NDK-polgárok immár közvetlenül a határátkelőhelyeken is kérhetik a kiutazást, és az intézkedés lényegében azonnal

életbe lép.

A rendszer számára ez adminisztratív szabályozásnak készült, a televízió számára hír lett, az emberek számára pedig engedély. Az információ rendkívüli sebességgel terjedt. A nyugatnémet televízió beszámolt róla, keletnémet családok telefonáltak egymásnak, emberek indultak a berlini határátkelők felé.

A határőrök olyan helyzetben találták magukat, amelyre nem készítették fel őket. Évtizedeken keresztül részletes parancsok szabályozták, ki mehet át, milyen irattal, milyen engedéllyel és milyen körülmények között. Az egész határrendszer arra épült, hogy a szolgálatot teljesítő ember pontosan ismeri a szabályt, és szükség esetén kényszerrel is betartatja. Most tömegek érkeztek, akik azt mondták: a televízióban bejelentették, hogy át lehet menni.

A határőrök azonban nem kaptak olyan egyértelmű, végrehajtható utasítást, amely megfelelt volna annak, amit a nyilvánosság már kész tényként kezelt. Az állam kommunikációja gyorsabb lett saját parancsnoki rendszerénél. Ez önmagában szinte tökéletes jelképe volt az NDK 1989-es összeomlásának.

Az információ már nem fentről lefelé, ellenőrzött módon terjedt. A televízió közölte, a polgár megjelent, a helyi tiszt

telefonált a felettesének, a felettes újabb utasítást próbált kérni, miközben odakint a tömeg tovább nőtt. A rendszer minden szintje a fölötte lévő szintre várt, a legfelső szint pedig már nem volt képes olyan parancsot adni, amelynek következményeit vállalni tudta volna.

A határátkelőknél ezért ugyanaz a dilemma jelent meg, mint egy hónappal korábban Lipcsében: erőszakot alkalmazni vagy engedni. A két lehetőség közötti különbség most még nagyobb volt. Ha a határőrök a televízióban bejelentett könnyítés után fegyverrel tartják vissza az embereket, vérontás következhet. Ha átengedik őket, a fal politikai funkciója megszűnik.

A helyi parancsnokok előtt álló döntést több évtized politikája tette szinte megoldhatatlanná. Ők nem azért álltak ott, hogy történelmet csináljanak, hanem szolgálatot teljesítettek. A tömeg viszont egyre nőtt. Végül megnyíltak az átkelők.

A Stasi útlevél-ellenőrző egységei, amelyek évtizedeken át a rendszer egyik legfontosabb határőrzési eszközét jelentették, ezen az estén már nem tudták megállítani az eseményeket. Keletnémetek ezrei indultak Nyugat-Berlinbe.

Az első órákban sokan még aligha tudták, pontosan mi történik. Az új utazási rendszer kezdete? Átmeneti

intézkedés? Visszazárhatják holnap a határt? Szabad lesz visszajönni? A fal történetét ma ismerő ember hajlamos 1989. november 9-ét úgy látni, mintha mindenki azonnal tudta volna, hogy az NDK véget ér. Aznap este ezt senki sem tudhatta. A többség számára az első élmény sokkal konkrétabb volt: át lehet menni.

Valaki életében először sétálhatott át Nyugat-Berlinbe azon a határon, amelyet addig fegyveresek őriztek. Családok találkoztak, ismeretlenek ölelték meg egymást, autók dudáltak, a nyugat-berlini vendéglők és kocsmák megteltek. A fal tetejére is emberek másztak. Az a betonépítmény, amelynek megközelítése korábban halálos kockázatot jelenthetett, néhány órán belül ünnepi díszletté változott.

A jelenetek az egész világot bejárták. A berlini fal addig is a hidegháború egyik legismertebb képe volt. Most saját megsemmisülésének képei váltak ugyanilyen erőssé.

A történelmi irónia nehezen kerülhető meg. 1961-ben a fal azért épült fel, mert az NDK vezetése nem tudta megakadályozni polgárainak tömeges távozását. 1989-ben azért vált tarthatatlanná, mert ugyanez a probléma más útvonalon visszatért, és közben a társadalom már magát az utazási tilalom politikai jogosságát sem fogadta el. Huszonnyolc év alatt a fal technikailag egyre tökéletesebb lett, politikailag viszont értelmét veszítette.

A nyitás közvetlen hatása szinte azonnal megváltoztatta az NDK válságának természetét. November 9. előtt még reális politikai kérdés volt, hogy reformálható-e a keletnémet állam. Az Új Fórum és az ellenzéki mozgalmak jelentős része demokratikus, önálló NDK-ban gondolkodott. Sokan egy harmadik utat képzeltek el: olyan szocialista vagy szociális berendezkedést, amely megszabadul az SED diktatúrájától, de nem válik egyszerűen a Német Szövetségi Köztársaság részévé.

A fal megnyitása után az erőviszony megváltozott. Keletnémetek milliói látogathattak el Nyugat-Berlinbe és Nyugat-Németországba. A két rendszer közötti különbséget többé nem televízió, rokonok elbeszélése vagy balatoni találkozás közvetítette. Személyes élménnyé vált.

Az üzletek választéka, az infrastruktúra, a városok állapota, az autók, a szolgáltatások és a nyugati márka értéke közvetlen tapasztalat lett. Ez sok ember számára örömet, mások számára megrázkódtatást jelentett. Negyven év hivatalos propaganda után a két gazdaság különbségét már nem lehetett megfelelő statisztikával vagy ideológiai magyarázattal relativizálni. A közvetlen összehasonlítás erősen hozzájárult ahhoz, hogy gyorsan gyengült az önálló, megreformált NDK gondolatának társadalmi támogatottsága, miközben nőtt a német egyesítés iránti igény.

A november 9-i este ezért nem csak határnyitás volt, megváltoztatta a forradalom célját is. A szeptemberi és októberi tüntetések egyik legfontosabb jelszava azt fejezte ki, hogy a polgárok saját államukban követelnek politikai jogokat. A következő hónapokban egyre többen már azt kérdezték, miért kellene egyáltalán két német államnak fennmaradnia.

A párt hatalma közben tovább omlott. November 13-án Hans Modrow lett az NDK kormányfője. Ugyanezen a napon Erich Mielke felszólalt a Népi Kamarában. Az évtizedeken át rettegett állambiztonsági miniszter beszéde saját apparátusán belül is megrendítő hatást váltott ki. A férfi, aki hosszú időn át a rendszer egyik leghatalmasabb embere volt, most zavartan próbálta bizonygatni kapcsolatát az emberekkel. Az állambiztonság alkalmazottai számára ez több volt kínos parlamenti szereplésnél: a régi világ összeomlásának képe volt.

Október végén és novemberben már tüntetők vonultak Stasi-épületek elé, és egyre nyíltabban követelték az intézmény felszámolását. Mielke utasítást adott bizonyos iratok eltávolítására vagy megsemmisítésére. A titkosszolgálat, amely egész története során mások dokumentumait gyűjtötte, most saját dokumentumaitól kezdett félni. Az állam vezetése átnevezéssel és átszervezéssel próbálta menteni az apparátus egy részét, a

társadalom azonban már nem hitt abban, hogy elég másik táblát tenni az épületre.

December 1-jén a Népi Kamara törölte az alkotmányból az SED vezető szerepét. A mondat, amely évtizedeken át a politikai rendszer jogi magját jelentette, eltűnt. Néhány héttel korábban még az SED választotta meg, ki vezeti az országot, most már saját alkotmányos monopóliumát sem tudta megvédeni.

Decemberre a párt vezetése is szétesett. Egon Krenz alig ötven nap után távozott. A korábbi állampárt rendkívüli kongresszuson próbált új identitást találni, miközben tagságának tömegei léptek ki, a pártvagyon kérdése botrányokat okozott, és egyre többen követelték a régi hatalmi struktúrák felszámolását.

Az NDK azonban még létezett. Volt kormánya, minisztériuma, hadserege, rendőrsége, pénze, vállalatai és nemzetközi jogi státusza. November 9. után ezért nem az állam szűnt meg azonnal, hanem az a rendszer, amelyben addig működött. A fal megnyitásának éjszakáján az SED elvesztette azt a jogot, amelyre 1961 óta egész politikai stabilitása épült: hogy saját polgárainak megmondja, meddig terjedhet a világuk. A határt megnyitották. A következő kérdés már az volt, mit kezdjen szabadságával az az ország, amelynek egész állami rendje a szabadság korlátozására épült. És még nehezebb kérdés következett:

ha az NDK polgára immár szabadon választhatott, vajon egy demokratikus NDK-t választ majd, vagy Németországot?

HÁTTÉRGYÁR

X. RÉSZ

AZ ORSZÁG ELTŰNIK

31. Mentsük meg az NDK-t - vagy szüntessük meg?

1989. november 9. után az NDK története különös, addig ismeretlen szakaszba lépett. A pártállami rendszer összeomlott, az ország azonban tovább létezett. Működött a kormány, érvényesek voltak törvényei, saját pénze, hadserege, rendőrsége és közigazgatása volt, külképviseleteket tartott fenn, és nemzetközi jogi értelemben ugyanolyan állam maradt, mint néhány héttel korábban. Ami eltűnt, az az SED magától értetődőnek tekintett joga volt arra, hogy egyedül döntse el, mi történjen vele.

Ezzel olyan kérdés nyílt meg, amelyet a forradalom első hónapjaiban egyáltalán nem mindenki válaszolt meg ugyanúgy. Az ellenzéki mozgalmak jelentős része nem azért küzdött évekig, hogy az NDK-t felszámolja. Szabadabb, demokratikusabb, emberibb országot akart. Sok polgárjogi aktivista számára éppen az jelentette volna 1989 győzelmét, ha végre létrejön az az NDK, amelyet az állam negyven éven át csak saját nevében ígért: valóban demokratikus köztársaság.

Ez a gondolat néhány hétig teljesen reálisnak tűnt. Az SED elveszítette vezető szerepét, független pártok és mozgalmak jöttek létre, a sajtó gyorsan szabadabbá vált, és mind több korábbi politikai tabu omlott össze. A

társadalom előtt elméletileg több út állt. Elképzelhető volt egy demokratikus, szociálisan erős és külpolitikailag önállóbb NDK; létrejöhetett a két német állam valamilyen konföderációja; vagy elindulhatott az ország a teljes német egység felé.

Hans Modrow novemberben átvette a kormány vezetését, és megpróbálta stabilizálni az államot. November 17-i kormánynyilatkozatában szerződéses közösséget javasolt a Szövetségi Köztársaságnak, vagyis olyan szoros német-német együttműködést, amely még nem jelentette volna az NDK megszűnését. Decemberben Helmut Kohl és Modrow Drezdában már erről tárgyalt, 1990. február 1-jén pedig Modrow maga is előállt egy egységes Németországhoz vezető koncepcióval. Néhány hónap alatt tehát még az a kormányfő is az egységről kezdett beszélni, aki eredetileg egy megújított NDK fennmaradásában reménykedett.

A változás gyorsasága azonban nem csak a két kormány döntéseiből fakadt. Az utcai jelszavak sokkal érzékletesebben mutatták meg a társadalmi hangulat fordulatát. 1989 őszén a „Wir sind das Volk” – „Mi vagyunk a nép” – elsősorban az SED ellen irányult. Azt jelentette: nem a pártvezetés beszélhet a nép nevében, mert a nép maga van itt az utcán. A fal megnyitása után egyre gyakrabban hangzott fel a „Wir sind ein Volk” – „Egy nép

vagyunk” –, és vele együtt az 1949-es NDK-himnusz egyik régi sora: „Deutschland, einig Vaterland”, Németország, egységes haza. A jelszóváltozás pontosan jelezte, hogy a társadalom egyre nagyobb része már nem egy másik NDK-t, hanem a gyors német egységet kívánta.

A két folyamat mégsem egyik napról a másikra váltotta egymást. 1989 decemberében és 1990 januárjában továbbra is erős volt az a meggyőződés, hogy a forradalom demokratikus vívmányait előbb az NDK-ban kell intézményesíteni. Ennek legfontosabb fóruma a Központi Kerekasztal lett.

A Kerekasztal decemberben olyan politikai helyzetet teremtett, amelyre az ország történetében nem volt példa. Egy asztalhoz ültek a régi pártok és szervezetek képviselői, valamint azok az új mozgalmak és pártok, amelyeket az állam néhány hónappal korábban még illegálisnak tekintett. Ott volt az SED, a korábbi blokkpártok és szakszervezeti szervezetek mellett az Új Fórum, a Demokrácia Most, a Demokratikus Ébredés, a Béke és Emberi Jogok Kezdeményezése, a szociáldemokraták, a Zöld Liga, a Zöld Párt, a Független Nőszövetség és az Egyesült Baloldal is.

A Kerekasztal nem választott parlament volt, mégis olyan politikai tekintélyre tett szert, amelyet a régi Népi Kamara már nem birtokolt. Az országban különös kettős

hatalom jött létre. Formálisan továbbra is működött a kormány és a parlament, politikailag azonban egyre kevésbé lehetett fontos döntést hozni azoknak a csoportoknak a beleegyezése nélkül, amelyek a forradalom során szerezték legitimitásukat.

A testület egyik első célja egy demokratikus alkotmány kidolgozása lett. A terv mögött az a gondolat állt, hogy az NDK ne csupán lebontsa a diktatúra intézményeit, hanem saját demokratikus államiságát is új alapokra helyezze. Az alkotmánytervezet végül 1990 tavaszára elkészült, gyakorlati jelentősége azonban gyorsan elveszett. Mire a dokumentum megszületett, a politikai fejlődés már a Német Szövetségi Köztársaság alaptörvénye 23. cikkelye alapján történő csatlakozás irányába haladt.

A Kerekasztal másik központi követelése a Stasi felszámolása volt. Novemberben a Modrow-kormány még megpróbálta úgy átalakítani az állambiztonságot, hogy annak bizonyos funkciói megmaradjanak. A Ministerium für Staatssicherheit helyét az Amt für Nationale Sicherheit, a Nemzetbiztonsági Hivatal vette át. Az új név azonban alig győzött meg valakit. A társadalom számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy nem átnevezést akar, hanem az egész apparátus megszüntetését.

A bizalmatlanságot erősítette, hogy a Stasi maga is megkezdte iratainak megsemmisítését. Az apparátus

vezetői pontosan tudták, milyen dokumentumok találhatóak archívumaikban: informátorok nevei, megfigyelési jelentések, telefonlehallgatások, operatív tervek, letartóztatások, külföldi műveletek és olyan ügyek iratai, amelyek később politikai vagy büntetőjogi felelősség kérdését vethették fel. Az akták ezért nem papírhalmazt, hanem a diktatúra intézményi emlékezetét jelentették.

Amikor hírek érkeztek az iratok pusztításáról, a civil társadalom saját kezébe vette megőrzésüket. 1989 decemberének elején spontán polgári bizottságok jelentek meg állambiztonsági hivataloknál, több körzeti és járási épületet ellenőrzésük alá vontak, helyenként rendőrök és ügyészek segítségével lezárták az irattárakat. A forradalom sajátos második hulláma kezdődött: októberben az utcákat foglalták el a polgárok, decemberben az állam titkos irattárait.

December 7-én a Központi Kerekasztal követelte az új Nemzetbiztonsági Hivatal feloszlását, december 14-én pedig a Modrow-kormány végül engedett. A háttérben azonban még ezután is születtek tervek kisebb utódszervezetek létrehozására. A külföldi hírszerzés külön szolgálatként folytatta volna működését, a belső biztonság számára pedig nyugatnémet mintájú alkotmányvédelmi hivatalt terveztek. A társadalmi nyomás azonban 1990 januárjára ezt is lehetetlenné tette.

1990. január 15-én az állambiztonság kelet-berlini központja, a Normannenstraße hatalmas épületegyüttese is civil ellenőrzés alá került. Polgári bizottság, ügyészség és rendőrség együtt kezdte biztosítani az objektumot, este pedig feldühödött tömeg hatolt be az épületek egy részébe. Ezzel gyakorlatilag szertefoszlott az a széles körben élő félelem, hogy a több tízezer egykori Stasi-alkalmazott még képes lehet valamiféle ellenpuccsra.

A jelenet szimbolikus erejét nehéz túlbecsülni. Néhány hónappal korábban átlagos NDK-polgár számára elképzelhetetlen lett volna engedély nélkül belépni a Stasi központjába. Most civilek jártak azokban a folyosókban, ahonnan évtizedeken át más emberek életét ellenőrizték. Az intézmény, amelynek ereje jelentős részben láthatatlanságán alapult, egyszerre tárggyá vált: helyiségei, dossziéi, iratszekrényei és alkalmazottai voltak, amelyeket immár a társadalom ellenőrzött.

Az iratok megmentése a forradalom egyik legfontosabb, hosszú távú eredménye lett. A kérdés azonban 1990 nyarán újra konfliktust okozott. A szabadon választott Népi Kamarában széles támogatást kapott az az elképzelés, hogy az embereknek joguk legyen megismerni a róluk gyűjtött adatokat, és a Stasi múltját politikailag, történetileg és jogilag is fel kell tárni. Az erre kidolgozott törvényt 1990. augusztus 24-én szinte egyhangúlag

fogadták el.

Amikor később felmerült, hogy az egyesítési szerződésben ezek a szabályok mégsem maradnak teljes egészében érvényben, újabb tiltakozás kezdődött. A polgárjogi aktivisták és a Népi Kamara képviselőinek fellépése végül elérte, hogy a Stasi-iratok megőrzésének és hozzáférésének alapelvei bekerüljenek az egység jogi rendezésébe. Ebből nőtt ki az 1991-ben elfogadott Stasi-iratokról szóló törvény és az a különleges rendszer, amelyben az egykori megfigyelték betekintheztek saját dossziéjukba.

Ez még a jövő története volt. 1989–1990 fordulóján azonban mindenekelőtt a jelen sürgetett. Az NDK gazdasága egyre bizonytalanabb helyzetben működött. A fal megnyitása után a zárt gazdasági rendszer hirtelen közvetlenül találkozott a nyugatnémet gazdasággal. A kivándorlás sem állt le: továbbra is sok keletnémet telepedett át a Szövetségi Köztársaságba. Ez már Bonn számára is komoly problémát jelentett, mert lakást, munkát és szociális ellátást kellett biztosítani az érkezőknek.

A politikai kérdés ezért egyre gyorsabban gazdasági kérdéssé vált. 1990 januárjában már működött közös német-német gazdasági bizottság, február elején pedig Helmut Kohl közvetlenül felvetette a gyors pénzügyi és

gazdasági unió lehetőségét. Február 13-án Modrow és Kohl szakértői bizottság létrehozásáról állapodott meg egy valutaunió és gazdasági közösség előkészítésére.

A nyugatnémet márka ekkor már politikai jelszó lett. A keletnémetek jelentős része nem kívánt éveket várni arra, hogy saját gazdasága lassú reformokkal felzárkózzon. A fal túloldalán létezett egy stabil valuta és egy működő gazdasági rendszer. Ha a két ország amúgy is közeledik egymáshoz, egyre többen tették fel a kérdést: miért kellene megtartani az NDK márkáját?

A pénz a politikai szabadságnál sokkal kézzelfoghatóbb volt. Egy demokratikus alkotmány fontosságát mindenki érthette, de az ember mindennapi életét azonnal érintette, hogy fizetését milyen pénzben kapja, megtakarítása mennyit ér, és továbbra is marad-e különbség egy kelet- és egy nyugatnémet munkás vásárlóereje között.

A német egység támogatottsága ezért nem csak nemzeti érzelmekből nőtt. A gazdasági várakozások legalább ilyen fontosak voltak. Sokan azt remélték, hogy az egyesítés gyorsan elhozza a nyugatnémet életszínvonalat, a stabil valutát, a modern infrastruktúrát és azt a fogyasztói világot, amelyet november 9. óta már személyesen is láthattak.

A harmadik út híveinek ezzel egyre nehezebb lett versenyezniük. Egy demokratikus, szociálisan igazságos, sajátos NDK képe szellemileg vonzó lehetett, gazdasági modellje azonban bizonytalan maradt. Milyen pénze lenne? Hogyan finanszírozná szociális rendszerét? Milyen viszonyban állna az Európai Közösséggel? Ki finanszírozná a vállalatok modernizációját? Ezekre nem volt gyors és egyszerű válasz.

A német egység támogatói ezzel szemben egy már létező államot és gazdasági rendszert kínáltak. A forradalom egyik tragikus iróniája ezért az lett, hogy azok a polgárjogi csoportok, amelyek a diktatúra megdöntésében kulcsszerepet játszottak, alig néhány hónappal később politikailag háttérbe szorultak. Ők nyitották meg az utat a szabad választás felé, de a szabad választó nem feltétlenül azt az utat választotta, amelyet ők elképzelték.

1990. március 18-án először derülhetett ki valóban, mit akar az NDK lakosságának többsége. Negyven éven át az állam rendezett választásokat, amelyek eredménye már előre ismert volt. Most először senki sem tudta biztosan, ki fog győzni.

32. Az első szabad választás

1990. március 18-án az NDK polgárai olyan dolgot tehettek, amelyet államuk fennállása alatt még soha: valóban választhattak. Nem kellett előre összeállított egységlistát összehajtaniuk és bedobniuk az urnába, hanem egymással versengő pártok, programok és Németország jövőjéről szóló különböző elképzelések között dönthettek.

A részvétel 93,4 százalékos volt. Ez önmagában jelezte, milyen jelentőséget tulajdonítottak az emberek a szavazásnak. A korábbi Zettel falten, vagyis puszta szavazólap-hajtogatás gyakorlata helyett a választó valóban keresztet tett valamelyik politikai erő neve mellé.

A kampány közben szinte német össznépi választássá vált. Nyugatnémet pártok, politikusok és kampányszervezetek közvetlenül részt vettek a keleti testvérpártok támogatásában. Helmut Kohl hatalmas tömegeket vonzó rendezvényeken jelent meg, az SPD nyugatnémet vezetői szintén aktívan kampányoltak, a CSU pedig a Német Szociális Uniót támogatta. A politikai határ gyorsabban tűnt el, mint az államhatár.

A választás előtt sok közvélemény-kutatás az SPD előnyét jelezte. A szociáldemokrata párt történelmi névvel tért vissza arra a területre, ahol 1946-ban a szovjet

megszállási övezetben kényszerrel egyesítették a kommunistákkal. Úgy tűnhetett, hogy a diktatúra lezárása után éppen a régi német munkáspárt lesz a természetes győztes.

A kereszténydemokrata oldal azonban gyorsan megerősödött. Az NDK régi CDU-ja ugyan négy évtizeden át blokkpártként együttműködött az SED-vel, 1989 végén új vezetést választott, és Lothar de Maizière irányításával világosan a német egység felé fordult. Februárban a CDU, a Demokratikus Ébredés és a Német Szociális Unió létrehozta az Allianz für Deutschland, a Szövetség Németországért nevű választási koalíciót. A konstrukciót erőteljesen segítette Helmut Kohl keletnémet népszerűsége.

A kampányt a Stasi múltja is megzavarta. A Demokratikus Ébredés vezetője, Wolfgang Schnur évek óta ismert ügyvédje volt lelkiismereti okból katonai szolgálatot megtagadóknak és ellenzékieknek. A polgárjogi közegből érkezett, ezért hiteles összekötőnek tűnt az ellenzék és a konzervatív német egységpolitika között. Néhány nappal a választás előtt azonban nyilvánosságra került, hogy hosszú ideig együttműködött a Stasival. Politikai pályája azonnal összeomlott.

Az ügy különösen fájdalmasan mutatta meg, milyen mélyen épült be a Stasi a társadalom egyes köreibe. Egy

olyan emberről derült ki az együttműködés, aki éppen azok jogi képviselőjeként szerzett tekintélyt, akiket az állambiztonság üldözött. A régi rendszer aktái így már az első demokratikus kampányt is közvetlenül alakították.

A botrány azonban nem fordította meg a választás eredményét. A CDU 40,8 százalékot szerzett, és messze a legerősebb párt lett. Az SPD 21,9 százalékkal csak a második helyen végzett, a Gregor Gysi vezette PDS – az egykori SED utódpártja – pedig 16,4 százalékot kapott. A forradalom polgárjogi szervezeteiből létrejött Bündnis 90 mindössze 2,9 százalékot ért el.

A választás üzenete nehezen volt félreérthető. Az NDK lakosságának többsége nem hosszú átmenetet, nem külön keletnémet utat és nem éveken át tartó alkotmányozási kísérletet választott. A győztes politikai erők gyors gazdasági és politikai egyesítést ígértek.

Ez nem jelenti azt, hogy minden CDU-szavazó ugyanazt gondolta az NDK múltjáról vagy a szocializmusról. Sokkal valószínűbb, hogy különböző remények találkoztak egyetlen szavazatban. Valaki nemzeti egységet akart, más nyugatnémet márkát, harmadik biztosabb gazdasági jövőt, negyedik egyszerűen azt kívánta, hogy az átmenet bizonytalansága minél gyorsabban véget érjen.

A polgárjogi mozgalmak gyenge eredménye különösen keserű lehetett azok számára, akik 1989 őszén saját szabadságukat kockáztatták. A békeimák, a hétfői tüntetések, az Új Fórum és az egyházi csoportok nélkül aligha lett volna márciusi szabad választás. Most mégis azok a szervezetek kapták a legkevesebb voksot, amelyek a forradalom első szakaszának erkölcsi motorjai voltak. Ebben azonban nincs történelmi ellentmondás. A demokrácia lényege éppen az volt, hogy a választók többé nem kötelesek követni azokat sem, akik a demokráciáért küzdöttek. A forradalom megteremtette a választás lehetőségét, a választók pedig éltek vele.

Április 12-én Lothar de Maizière miniszterelnök vezetésével széles koalíciós kormány alakult. Az új vezetés feladata sajátos volt: nem az NDK hosszú távú állami rendszerének megszilárdítására kapott mandátumot, hanem arra, hogy tárgyalások útján előkészítse annak megszűnését. Ettől kezdve az idő felgyorsult.

A legfontosabb első lépés a gazdasági, pénzügyi és szociális unió lett. A kérdés közvetlenül érintette minden állampolgár életét. Mit ér majd az NDK-márka? Milyen pénzben fizetik a béreket és nyugdíjakat? Mi történik a megtakarításokkal? Mi lesz az árakkal, a lakbérekkel és a vállalatokkal?

A döntések mögött súlyos gazdasági probléma állt. A két német gazdaság termelékenységé, technológiai szintje és árszerkezete jelentősen különbözött egymástól. Az NDK vállalatainak költségeit és béreit addig egy zárt tervgazdasági rendszerben számolták. Ha ugyanezeket egyik napról a másikra nyugatnémet márkában kell fizetni, vállalatok tömege válhat versenyképtelenné. Politikailag azonban szinte lehetetlen lett volna a keletnémet lakosságnak azt mondani, hogy a nyugatnémet márkára még éveket kell várnia.

A társadalmi várakozás rendkívül erős volt. A választás eredménye is ezt jelezte. A gyors valutaváltás nem csak gazdaságpolitikai döntés, hanem a német egység hitelességének próbája lett.

Május 18-án aláírták a gazdasági, valuta- és szociális unióról szóló államszerződést. A megállapodás értelmében a béreket, fizetéseket, nyugdíjakat, lakbéreket és több más rendszeres jövedelmet 1:1 arányban váltották át. A megtakarítások esetében életkortól függő összeghatárokig szintén 1:1-es átváltást alkalmaztak, az e fölötti összegek nagy része 2:1 arányban alakult át.

1990. július 1-jén az NDK-márka megszűnt önálló fizetőeszköz lenni. A Deutsche Mark megjelent az egész keletnémet gazdaságban. Az esemény sok ember számára a politikai egyesítésnél is erősebb hétköznapi fordulatot

jelentett. Ugyanaz a pénz került a pénztárcába Drezdában, Hamburgban, Lipcsében és Münchenben. A két Németország gazdasági határa lényegében három hónappal az állami egység előtt eltűnt.

A pillanatot hatalmas remény kísérte. Az NDK-üzletek gyorsan megteltek nyugati termékekkel. Az évtizedes hiány egyik napról a másikra megszűnni látszott. Az ember már nem arra várt, érkezik-e banán vagy jobb minőségű fogyasztási cikk. Ha volt pénze, megvehetette.

A szabadságnak azonban gazdasági ára is gyorsan láthatóvá vált. A keletnémet vállalatok ugyanabban a pillanatban elvesztették régi védett piacuk jelentős részét. A vásárlók, akik addig jobb híján NDK-terméket vettek, hirtelen nyugati áruk között választhattak. A kelet-európai KGST-piacok közben maguk is válságban voltak, és egyre inkább konvertibilis valutában akartak kereskedni. Sok állami vállalat egyszerre veszítette el hazai és keleti piacainak biztonságát.

A vállalatok átalakítására már a Modrow-kormány alatt létrehozták a Treuhandanstaltot, a vagyonkezelő intézményt. 1990. március 1-jén döntöttek arról, hogy az állami kombinátokat tőketársaságokká alakítják, és a népi tulajdont külön szervezet kezeli. Az eredeti gondolat még inkább az állami vagyon megőrzését és új formába rendezését szolgálta, az egyesítés felgyorsulásával

azonban a Treuhand feladata alapvetően megváltozott: több ezer vállalat privatizációját, átszervezését vagy bezárását kellett kezelnie. Júliusra mintegy nyolcezer VEB került a szervezet látókörébe.

Ennek társadalmi következményei majd csak később váltak teljesen láthatóvá. 1990 nyarán még az egység politikai folyamata haladt előre. A német kérdés azonban sohasem volt kizárólag német ügy.

A második világháború négy győztes nagyhatalma továbbra is különleges jogokkal rendelkezett Németország és Berlin nemzetközi státusza fölött. Az Egyesült Államok, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország beleegyezése nélkül az egységes német állam nem nyerhette vissza teljes külpolitikai szuverenitását.

Ezért indultak el a két német állam és a négy győztes hatalom úgynevezett kettő plusz négy tárgyalásai. A külügyminiszteri folyamat 1990. május 5-én kezdődött Bonnban. A legnehezebb kérdések között szerepelt Németország határainak végleges elfogadása, a szovjet csapatok kivonása, az egységes Németország katonai státusza és mindenekelőtt NATO-tagsága.

Moszkva álláspontja nélkül az egyesítés nem haladhatott volna ilyen gyorsan. A Szovjetunió még több százezer katonát állomásoztatott az NDK-ban. Egy olyan

egységes Németország, amely teljes egészében a NATO tagja lesz, néhány évvel korábban elképzelhetetlen lett volna a szovjet vezetés számára.

Gorbacsov politikája azonban alapvetően megváltoztatta a helyzetet. A Szovjetunió belső gazdasági válsággal küzdött, külpolitikájában pedig a hidegháborús konfrontáció lezárását kereste. 1990 júliusában Kohl moszkvai, majd kaukázusi tárgyalásain Gorbacsov végül elfogadta, hogy az egyesített Németország maga dönthesse szövetségi hovatartozásáról, vagyis NATO-tag maradhasson. Ezzel az egység külpolitikai útja is szabaddá vált.

Az NDK belpolitikájában közben egyre kevésbé az volt a kérdés, lesz-e egyesítés, hanem az, mikor. A de Maizière-kormány koalíciója nyáron egyre nehezebben tartotta össze magát. A gazdasági átalakulás feszültségei, az egyesítés üteme és számos részletkérdés politikai vitákat okozott. A korábban őszre vagy akár az év végére tervezett menetrend egyre gyorsabb lett.

1990. augusztus 23-án a Népi Kamara történelmi döntést hozott. 294 képviselő szavazatával, 62 ellenében és hat tartózkodással úgy határozott, hogy az NDK 1990. október 3-án csatlakozik a Német Szövetségi Köztársasághoz az alaptörvény 23. cikkelye alapján.

A döntés jogi formája sokat elárult a folyamat természetéről. Nem két állam olvadt össze úgy, hogy teljesen új Németországot és új alkotmányt hozzon létre. Az NDK lépett be a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányos rendjébe. Az újra létrehozott keletnémet tartományok a Szövetségi Köztársaság tartományai lettek, a nyugatnémet alaptörvény pedig rájuk is kiterjedt.

Ez az út gyorsabb és jogilag egyszerűbb volt, mint egy új össznémet alkotmányozási folyamat. Politikai jelentése azonban vitákat váltott ki. A polgárjogi mozgalmak egy része úgy érezte, hogy az 1989-es forradalom önálló demokratikus tapasztalata kevés teret kap az új állami szerkezetben. A választás eredménye és a Népi Kamara döntése viszont egyértelmű demokratikus felhatalmazást adott a gyors csatlakozásnak.

Augusztus 31-én aláírták az Egyesítési Szerződést. Negyvenöt cikkben kellett szabályozni azt a rendkívüli feladatot, hogyan szűnjön meg egy teljes állam, és miként illeszkedjen társadalma, közigazgatása, gazdasága és jogrendszere egy másik államba. Szabályozni kellett az állami vagyont és adósságot, a munkajogot, szociális rendszert, kultúrát, tudományt, oktatást és közigazgatást. Mögötte ezernyi hétköznapi kérdés húzódott: mi lesz egy tanár állásával, egy vállalat tulajdonával, egy egyetemi diplomával, egy nyugdíjjal vagy egy lakásbérleti

szerződéssel?

A szeptemberben lezárt kettő plusz négy tárgyalások pedig az egységes Németország teljes nemzetközi szuverenitásának feltételeit rendezték. A hidegháború egyik legfontosabb európai kérdése ezzel békésen oldódott meg.

1990. október 2-án az NDK utolsó teljes napját élte. Nem történt államcsíny, nem vonultak tankok Berlin utcáira, és nem zajlott fegyveres harc egy megszűnő rendszer hívei és ellenfelei között. Minisztériumok dolgoztak az utolsó ügyeken, emberek munkába mentek, üzletek kinyitottak, vonatok közlekedtek. Egy állam, amely negyvenegy évvel korábban a hidegháború egyik legélesebb konfliktusából született, adminisztratív úton készült saját megszűnésére.

Éjfélkor a Német Demokratikus Köztársaság megszűnt létezni. 1990. október 3-án Brandenburg, Mecklenburg-Elő-Pomeránia, Szászország, Szász-Anhalt és Thüringia a Német Szövetségi Köztársaság tartománya lett, Kelet- és Nyugat-Berlin pedig ismét egyetlen várost alkotott. Negyvenegy év története ért véget.

Az állam megszűnése azonban nem jelentette azt, hogy az emberek múltja is eltűnt. Egy gyár munkása október 2-án NDK-polgárként feküdt le, és október 3-án német

szövetségi állampolgárként ébredt. Lakása ugyanott állt, kollégái többnyire ugyanazok voltak, családi fényképei, iskolai emlékei, munkahelyi tapasztalatai és egész addigi élete nem változott meg éjfélnél. A politikai rendszer egyetlen jogi aktussal eltűnhetett, az életút nem. A következő években éppen ebből született az új Németország egyik legnehezebb kérdése: mi történik emberek millióival, ha egyik napról a másikra nemcsak politikai rendszerük, hanem egész addigi társadalmi világuk is történelmi múlttá válik?

XI. RÉSZ

AZ NDK MÁSODIK ÉLETE

33. Mi történt az emberekkel?

1990. október 3-án megszűnt az NDK, de a keletnémetek életének talán legmélyebb átalakulása csak ezután kezdődött. A politikai fordulat meglepően békés volt. Nem kellett polgárháborút lezárni, nem maradtak egymással szemben álló hadseregek, a régi állam közigazgatása pedig egyik napról a másikra bekerült a Német Szövetségi Köztársaság jogrendjébe. Gazdasági és társadalmi értelemben azonban olyan gyors változás indult el, amelyhez kevés európai társadalom tapasztalata hasonlítható.

Az ember ugyanabban a lakásban ébredt október 3-án, amelyben előző este lefeküdt, de körülötte szinte minden intézmény új szabályok szerint kezdett működni. A vállalat, ahol húsz éve dolgozott, többé nem népi tulajdonú üzem volt. A főnökének meg kellett tanulnia a piacgazdaság szabályait, a könyvelőnek új számviteli rendszert, a jogásznak más törvényeket. Egy tanárnak rövid idő alatt meg kellett értenie, milyen helye lesz az új oktatási rendszerben, egy tisztviselőnek pedig azt, vajon korábbi munkaköre egyáltalán fennmarad-e.

A legdrámaibb változás a munka világában következett be. Az NDK egyik legerősebb társadalmi ígérete éppen a teljes foglalkoztatottság volt. Generációk nőttek fel úgy, hogy az állás elvesztése nem tartozott hétköznapi

félelmeik közé. Lehetett rossz a munkahely, lehetett konfliktus a vezetővel, lehetett valaki elégedetlen a fizetésével, de a munkanélküliség tömeges társadalmi tapasztalata évtizedek óta hiányzott. Az egyesítés után néhány hónap alatt ez a biztonság omlott össze.

A keletnémet gazdaságot nem egyetlen tényező döntötte romba. Az NDK vállalatainak jelentős része elavult gépekkel dolgozott, alacsonyabb termelékenységgel működött, és olyan KGST-piacokra termelt, amelyek maguk is összeomlóban voltak. A valutaunió közben egyik napról a másikra kemény nyugatnémet márkában fejezte ki béreiket és költségeiket. Azok a termékek, amelyek keletnémet márkában még exportképesnek látszottak, D-márkában gyakran túl drágává váltak. Belföldön pedig a fogyasztók szinte azonnal nyugati áruk felé fordultak. Az egykori NDK ipari termelése rövid idő alatt drámaian visszaesett, a munkaerőpiaci sokk pedig néhány év alatt milliók életét forgatta fel.

Ennek a folyamatnak a középpontjába a Treuhandanstalt került. Az intézményt még az NDK utolsó hónapjaiban eredetileg azért hozták létre, hogy megőrizze a népi vagyont, és rendezze az állami vállalatok tulajdonának kérdését. Még olyan elképzelés is létezett, hogy az állami vagyonból valamilyen formában maguk az

NDK-polgárok részesedjenek. A gyors egyesítés és a valutaunió azonban alapvetően átírta a feladatot: a Treuhandból rövid idő alatt a világ egyik legnagyobb privatizációs ügynöksége lett. Mintegy 8500 vállalat, hozzávetőleg négy millió alkalmazottal és tízezernyi telephellyel került felügyelete alá.

A feladat méretét nehéz túlbecsülni. Nem néhány veszteséges gyár privatizációjáról volt szó, hanem szinte egy teljes állami ipar tulajdonformájának átalakításáról. Egyes vállalatokat darabokra bontottak, másokat eladtak, összevontak vagy bezártak. A Treuhand 1994 végi megszűnéséig több mint nyolcezer céget értékesített vagy reprivatizált, és több mint 3700-at felszámolt. Az eredetileg hozzá tartozó vállalatok mintegy 4,1 millió munkahelyéből 1994 végére körülbelül 1,5 millió maradt a privatizált cégeknél.

Ezek a számok két, egymással máig vitatkozó történet alapjául szolgálnak. Az egyik szerint a Treuhandnak lényegében nem volt más választása: olyan vállalatokat kellett piacgazdaságba átvezetnie, amelyek jelentős része technológiailag elmaradott, túlzottan nagy létszámú és a KGST összeomlása után piac nélkül maradt. A másik értelmezés szerint a privatizáció sebessége, a nyugatnémet vállalatok erőfölénye és a bezárások sok esetben olyan keletnémet termelési kapacitást is

megsemmisítettek, amelyet több idővel és nagyobb beruházással meg lehetett volna őrizni. A történeti kutatás ma inkább e két magyarázat találkozását hangsúlyozza: a tervgazdaság öröksége valódi, súlyos probléma volt, de az átmenet választott módja és rendkívüli sebessége önállóan is növelte a társadalmi költségeket.

A keletnémet ember azonban ritkán ilyen makrogazdasági fogalmakban élte meg az átalakulást. Számára a változás sokszor azt jelentette, hogy a gyár, ahol apja is dolgozott, bezár. Az üzem nem csak fizetést adott. Brigád, sportegyesület, kultúrház, üdülő, bölcsőde, baráti kör és helyi identitás kapcsolódott hozzá. Egy vállalat eltűnésével ezért egyszerre több társadalmi kapcsolat szakadhatott szét.

A régi NDK munkahelyi társadalma gazdasági értelemben sokszor pazarló volt, emberi szempontból azonban stabil közösségeket tartott fenn. Amikor a munkahely megszűnt, nemcsak az állás veszett el, hanem az az intézményi közeg is, amelyben az ember évtizedeken át saját társadalmi helyét értelmezte.

Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok a negyvenes-ötvenes éveikben járó dolgozók, akiknek szakmai tapasztalata szorosan kötődött a keletnémet iparhoz. Egy huszonéves tanulhatott új szakmát, Nyugatra költözhetett vagy új vállalkozásba kezdhetett. Egy ötvenöt

éves esztergályos, üzemvezető vagy agrármérnök számára sokkal nehezebb volt újrakezdeni. Egész szakmai önbecsülése kérdőjeleződhetett meg attól, hogy azt hallotta: amit harminc évig végzett, a piac szabályai szerint már nem gazdaságos.

Ez az élmény azért is volt különösen fájdalmas, mert az egyesítés előtti hónapok várakozásai egészen mások voltak. A nyugatnémet márka és a piacgazdaság sok ember fejében elsősorban magasabb életszínvonalat, modernebb üzleteket és utazási szabadságot jelentett. Kevesen látták előre, milyen radikális szerkezeti átalakulással jár majd, amikor a két teljesen eltérően működő gazdaság szinte egyik napról a másikra kerül közös pénzügyi térbe.

A nők számára különösen erős kulturális sokkot jelenthetett a változás. Az NDK-ban természetes társadalmi norma volt a női munkavállalás, és 1991-ben a keleti tartományokban a nők foglalkoztatási aránya még jelentősen meghaladta a nyugatit. A kilencvenes évek átalakulása során ez visszaesett, és csak az ezredforduló utáni években tért vissza korábbi szintjére. Hosszabb távon különös fordulat következett: 2024-re a női foglalkoztatási ráta Kelet- és Nyugat-Németországban egyaránt körülbelül 74 százalék lett. Egy olyan társadalmi minta, amely 1990-ben még jellegzetesen keletnémetnek számított, idővel részben össznémet normává vált.

A keletnémet nők számára azonban az első években ez kevés vigaszt jelentett. Sokuk éppen akkor veszítette el munkáját és társadalmi pozícióját, amikor egész addigi életében azt tanulta, hogy gazdasági önállósága az emancipáció alapja. Az új rendszer politikai szabadságot hozott, közben sok nő olyan függőségi helyzeteket tapasztalt meg, amelyekről azt hitte, a történelem már meghaladta őket.

A társadalmi átalakulást személyi elitcsere is kísérte. Ez részben elkerülhetetlen volt. Az SED magas rangú funkcionáriusai, állambiztonsági tisztek és politikailag kompromittálódott vezetők nem folytathatták automatikusan korábbi pályájukat. A nyugatnémet jogrend, közigazgatás, bankrendszer és piacgazdaság működtetéséhez ráadásul olyan tudás kellett, amellyel sok keletnémet szakember még nem rendelkezett.

Mégis különös társadalmi tapasztalat született abból, hogy nyugatnémetek tömegei érkeztek vezető pozíciókba keleti egyetemekre, bíróságokra, vállalatokhoz, közigazgatási szervekhez és médiába. Sok keletnémet úgy élhette meg, hogy felszabadította saját országát, majd rövid időn belül mások mondják meg neki, hogyan kell irányítani azt. A politikai diktatúra valóban eltűnt, a társadalmi presztízs hierarchiájában azonban a nyugati szakértelem szinte automatikusan magasabb értéket

kapott. Ennek öröksége máig látható: a keletnémet származású vezetők aránya a legmagasabb szövetségi hatóságok felső vezetési szintjein továbbra is alacsonyabb népességi arányuknál.

Az egyesítés történetének ezért két egymás mellett létező igazsága van. Az egyik szerint keletnémetek milliói nyerték vissza politikai szabadságukat, utazási jogukat, demokratikus választási lehetőségüket és olyan fogyasztási és szakmai lehetőségeket, amelyek korábban elérhetetlenek voltak. A másik szerint ugyanezek közül sokan rövid idő alatt elveszítették munkahelyüket, szakmai státuszukat, közösségeiket és azt az érzést, hogy saját életük tapasztalata számít valamit.

A kettő nem zárja ki egymást. Lehet valaki boldog azért, hogy megszűnt a fal, és dühös azért, hogy bezárt a gyára. Lehet hálás a politikai szabadságért, és megalázónak érezni, ahogyan munkahelyét privatizálták. Lehet úgy gondolni, hogy az NDK diktatúra volt, és közben azt is, hogy saját munkája, családja és fiatalsága értékes élet volt benne. Ezekből az egymásnak látszólag ellentmondó érzésekből nőtt ki az a jelenség, amelyet néhány évvel később már egész Németország egyetlen szóval ismert: Ostalgie.

34. Ostalgie - mire emlékeznek az emberek?

Az Ostalgie szó játékos összevonás: az Ost, vagyis Kelet és a Nostalgie találkozása. Első pillantásra egyszerűen a megszűnt NDK iránti nosztalgiát jelenti. A fogalom azonban könnyen félrevezet, mert azt sugallja, hogy aki szeretettel emlékszik egy Trabantjára, régi nyaralására vagy keletnémet édességre, az egyben vissza is kívánja az SED rendszerét. Az emberi emlékezet nem így működik.

Aki 1965-ben született az NDK-ban, 1990-ben huszonöt éves volt. Gyermekkora, iskolai barátai, első szerelme, családi ünnepei, kedvenc zenéi, első munkahelye és nyaralásai mind abban az államban történtek. Ha később azt mondja, hogy bizonyos dolgokra örömmel emlékszik, nem feltétlenül a Stasira, a falra vagy Honeckerre gondol. Saját életére emlékezik. Ez a különbség az Ostalgie megértésének kulcsa.

A Druschba-gázvezeték építésén dolgozó egykori keletnémet fiatalok évtizedekkel később is találkoztak, egyesületeket működtettek és saját „Trassen-Ostalgie”-jukat ápolták. Nem az SED Politikai Bizottság ülései iránt nosztalgiáztak, hanem fiatalságuk nagy kalandjára, az ukrainai munkára, barátságokra és arra az érzésre, hogy életük egy fontos vállalkozás részévé vált.

Hasonlóképpen tértek vissza az egyesítés után régi NDK-termékek. Az Ampelmännchen, a kis kalapos keletnémet gyalogos-jelzőlámpa figurája identitásjelképpé vált. A Rotkäppchen pezsgő, a Spreewald uborka, bizonyos édességek, mosószeres és más termékek újra piacra kerültek, miután az egyesítés első időszakában szinte eltűntek a nyugati márkák mögött.

A fogyasztási nosztalgia különös elégtételt is adott. 1990-ben sok keletnémet terméket szinte egyik napról a másikra értéktelennek minősített a piac. Az emberek nyugati árukat akartak, a kereskedelem pedig gyorsan kiszorította a régi márkákat. Néhány évvel később ezek visszatérése azt jelezte, hogy nem minden keletnémet dolog volt automatikusan rossz csak azért, mert az NDK-ban készült. Az Ostalgie tehát részben kulturális önvédelem lett.

Az egyesítés utáni közbeszéd hosszú ideig elsősorban a diktatúra intézményein keresztül beszélt az NDK-ról. Ez érthető volt. Megnyíltak a Stasi-iratok, napvilágra kerültek megfigyelések, besúgások és politikai üldözések, a diktatúra áldozatai pedig végre nyilvánosan beszélhettek tapasztalataikról.

Ennek azonban volt egy nem szándékolt következménye. Sok olyan ember, aki nem volt sem ellenzéki, sem magas rangú pártfunkcionárius, egy idő

után úgy érezhette, saját élete eltűnik a két fő történet között. Az új Németország nyilvános emlékezetében mintha csak két szerep maradt volna: üldöző és üldözött.

A Stasi-akták megnyitása jogosan helyezte a diktatúra elnyomó oldalát az emlékezés középpontjába, ugyanakkor a társadalom nagy része saját múltjában sokkal több alkalmazkodást, kompromisszumot, hétköznapi elfogadást és egyszerű életet talált. E tapasztalat és a nyilvánosság sokszor fekete-fehér ítélete közötti feszültség táplálhatta az Ostalgie egy részét és azt az érzést is, hogy olyanok ítélik meg az NDK lakóit, akik maguk sohasem éltek ott.

Ez nem jelenti azt, hogy minden nosztalgia ártatlan. Az emlékezet válogat. A fiatalságra visszatekintő ember hajlamos elfelejteni, mennyire bosszantotta a hiány, milyen nehéz volt utazási engedélyhez jutni, vagy mennyire természetesnek tekintette egykor a politikai alkalmazkodást. Egy régi lakótelepi közösség melegségének emléke könnyen háttérbe tolhatja azt a kérdést, miért nem lehetett szabadon megválasztani az ország vezetőit. A diktatúra megszépítése ezért valóban létező veszély.

Ugyanilyen hiba lenne azonban azt mondani: mivel az NDK diktatúra volt, semmi sem lehetett benne szerethető. Egy politikai rendszer erkölcsi értékelése és egy ember saját élettörténetének értékelése két külön kérdés. A

keletnémet nagymama süteménye, a balatoni nyaralás, a barátság, a szerelem, az iskolaudvar vagy egy jól sikerült DEFA-film nem vált diktatórikussá attól, hogy egy diktatúra állami keretei között létezett.

Az NDK legfontosabb emlékezeti konfliktusa talán éppen ebből fakadt. Az államot jogosan lehet elítélni, de az ott leélt életet nem lehet vele együtt elítélni. Ez a különbség az egyesítés után sokáig nem kapott elegendő figyelmet. Az Ostalgie kulturális népszerűsége ezért részben azt üzenete: ne mondjátok meg nekünk kívülről, milyen volt az egész életünk.

A jelenség legérdekesebb formájában nem azt állította, hogy az NDK jobb volt a demokratikus Németországnál. Inkább azt, hogy egy megszűnt ország hétköznapijai is megérdemlik az emlékezést. Az Ampelmännchen ezért több lehet közlekedési figuránál, a Trabant több lehet rossz autónál, a Rotkäppchen több lehet pezsgőnél. Ezek a tárgyak egy egész eltűnt élettér apró emlékei. Az állam megszűnt, az emberek azonban továbbra is szükségét érezték annak, hogy megmutassák: ők már előtte is léteztek.

35. Két Németország több mint harmincöt évvel az egyesítés után

Németország 1990. október 3. óta egyetlen állam. Azóta egy teljes nemzedék nőtt fel, amelynek a berlini fal ugyanolyan történelmi emlék, mint szülei számára a második világháború volt. Berlin ismét főváros lett, autópályák, vasutak és kommunikációs hálózatok kötötték össze a korábban kettévágott országot, és jogilag értelmét veszítette az NDK-polgár és NSZK-polgár megkülönböztetés. Mégsem tűnt el minden kelet-nyugati különbség.

A legegyszerűbben a gazdasági adatok mutatják ezt. A keleti tartományok az egyesítés óta hatalmas felzárkózást értek el, de a bérkülönbség továbbra is mérhető. A Szövetségi Statisztikai Hivatal 2025-re vonatkozó adatai szerint a teljes munkaidőben dolgozók medián éves bruttó keresete a keleti tartományokban – Berlin nélkül – mintegy 46 ezer euró, Nyugat-Németországban több mint 55 ezer euró volt. A különbség sokkal kisebb a kilencvenes évek elejénél, de több mint három és fél évtizeddel az egyesítés után sem tűnt el.

A vagyonkülönbség még nagyobb. A Bundesbank 2023-as háztartási felmérése szerint a keleti tartományok háztartásainak átlagos nettó vagyona körülbelül 170 ezer euró, a nyugatiaké közel 365 ezer euró volt. A medián,

amely kevésbé torzul a nagyon gazdag háztartások miatt, még látványosabb eltérést mutatott: keleten nagyjából 35 900, nyugaton 143 200 eurót. Ebben fontos szerepet játszik a lakástulajdon eltérő aránya és az a történelmi tény, hogy a keletnémet családoknak jóval kevesebb lehetőségük volt generációkon át magánvagyonot felhalmozni és örökíteni.

Ez talán az egyik legmélyebb, leglassabban eltűnő örökség. A jövedelem egyetlen ember munkájából évről évre változhat, a vagyon azonban nemzedékeken át épül. Egy nyugatnémet család már 1955-ben vásárolhatott házat, részvényt vagy vállalkozást, amelyet később gyermekei örököltek. Egy NDK-család számára ilyen vagyonfelhalmozási lehetőség sokkal szűkebb volt. 1990-ben ezért a két társadalom nem ugyanazon startvonalról indult, és ezt a különbséget a piacgazdaság önmagában nem tudta néhány évtized alatt eltüntetni.

A demográfiai örökség szintén erős. 1990 és 2024 között a keleti tartományok – Berlin nélkül – lakossága mintegy 16 százalékkal, körülbelül 15 millióról 12,4 millióra csökkent, miközben Nyugat-Németország népessége tíz százalékkal nőtt. A keleti régiókból különösen a kilencvenes és kétezres években sok fiatal költözött nyugatra, és a kivándorlók között magas volt a fiatal nők aránya. Ennek hatása máig érződik egyes

térségek korösszetételében, születésszámában és munkaerőpiacán.

A különbségeket azonban nem szabad úgy kezelni, mintha Kelet-Németország egyetlen homogén, elmaradott térség lenne. Lipcse, Drezda, Jéna és más városi központok jelentős gazdasági és kulturális fejlődésen mentek keresztül. Szászország új ipari beruházásokat vonzott, a mikroelektronika éppen azon a területen épült újra modern formában, ahol az NDK korábban hatalmas erőforrásokat áldozott rá. Más régiók viszont népességvesztéssel, kevés nagyvállalati központtal és gyengébb helyi gazdasági szerkezettel küzdenek. A keleti probléma ezért sokszor legalább annyira város-vidék, centrum-periféria és gazdagabb-szegényebb térségek közötti különbség, mint egyszerűen kelet-nyugati választóvonal.

Ugyanez igaz a társadalmi attitűdökre. Könnyű minden politikai vagy társadalmi különbséget az NDK örökségéből levezetni. Ez azonban gyakran túl egyszerű magyarázat. Friss német társadalmi felmérések a változásokhoz való általános viszonyban alig találnak tiszta kelet-nyugati különbséget. Sokkal inkább az számít, hogy valakinek milyen a jövedelme, iskolázottsága és személyes tapasztalata a korábbi átalakulásokkal. Akinek élete során a nagy változások inkább veszteséget jelentettek, általában

óvatosabb az újabb reformokkal szemben, függetlenül attól, melyik országrészben él.

Ez különösen fontos az NDK történetének utóélete szempontjából. A kilencvenes években egy keletnémet ember néhány év alatt élhette át politikai rendszerének összeomlását, pénzének megszűnését, munkahelye átalakulását vagy elvesztését, a tulajdonviszonyok teljes átrendeződését és azt, hogy saját szakmai világának szabályai érvénytelenné válnak. A változás pozitív eredményeket is hozott, de maga az átalakulás intenzitása olyan tapasztalat, amely hosszú időre meghatározhatja azt, hogyan viszonyul valaki újabb társadalmi reformokhoz.

Az elitek összetétele is tovább hordozza az egyesítés történetét. Az NDK vezető rétegének jelentős részét 1990 után indokoltan lecserélték, de a helyükre sok területen nyugatnémet szakemberek érkeztek. Ez a folyamat rövid távon megoldotta a szakemberhiányt, hosszabb távon viszont olyan hálózatokat alakított ki, amelyekben keletnémetek nehezebben jutottak a legmagasabb pozíciókba. A szövetségi kormány ezért ma is külön programokkal próbálja növelni jelenlétüket a vezető állami tisztségekben.

Mindezek mellett a két Németország társadalma számos területen látványosan közeledett egymáshoz. A nők munkavállalási aránya, amely 1991-ben jelentősen

magasabb volt keleten, mára lényegében kiegyenlítődött. Az életkörülmények, infrastruktúra és fogyasztás különbsége összehasonlíthatatlanul kisebb annál, amit 1990-ben bárki saját szemével láthatott. A fiatalabb generációk hétköznapi életében az egykori államhatár egyre kevésbé személyes tapasztalat.

Az NDK öröksége ezért nem úgy él tovább, mint egy változatlan politikai kultúra, amely automatikusan öröklődik szülőről gyermekekre. Inkább egymásra rakódó történelmi tapasztalatok formájában: a diktatúráé, a szociális biztonságé, 1989 felszabadító élményéé, az 1990 utáni gazdasági sokké, az elvándorlásé, a felzárkózásé és annak érzéséé, hogy a felzárkózás még nem minden területen fejeződött be.

Ezért lenne hiba minden mai keletnémet politikai jelenséget Honeckerrel vagy a Stasival magyarázni. Harmincöt év demokratikus tapasztalata már hosszabb idő, mint amennyit az NDK legtöbb felnőtt polgára ténylegesen eltöltött a Honecker-rendszerben. A keletnémet társadalom 2026-ban már nem az NDK társadalma, de az NDK története része annak, ahogyan saját múltjáról gondolkodik. A különbség lényeges: a történelem hatással van az emberre, de nem ítéli arra, hogy örökké megismételje.

EPILOGUS - A FAL HELYE

Berlinben ma különös feladat megkeresni azt, ami valaha szinte áthatolhatatlanul kettévágta a várost. Aki 1988-ban a Brandenburgi kapu közelében állt, olyan határrendszert látott, amelynek létezése magától értetődőnek tűnt. Betonfalak, őrtornyok, ellenőrzött sávok és fegyveresek választották el egymástól ugyanannak a városnak két felét. A fal huszonnyolc év alatt a hidegháború egyik legstabilabb tárgyává vált. Nem kellett szeretni ahhoz, hogy az ember úgy gondolja: valószínűleg még sokáig itt lesz.

Ma számos helyen egy keskeny jelzés mutatja a járdán, hol húzódott. A Potsdamer Platz környékén irodák, szállodák, üzletek és turisták tömege között fut az egykori határ. A Bornholmer Straßén, ahol 1989. november 9-én az első nagy berlini átkelő megnyílt, emlékhely idézi fel az éjszakát. A Bernauer Straßén megőrzött falszakasz, őrtorony és dokumentációs központ segít megérteni, hogyan működött valaha az a rendszer, amelynek más részeit néhány hónappal a megnyitás után egyszerűen szétszedték.

A fal fizikai eltűnése talán éppen azért különös, mert politikai emlékezete ennyire erős maradt. Az NDK-ról két nagyon egyszerű történetet lehet elmondani. Az első

szerint szürke diktatúra volt, amelyet az SED, a Stasi és a berlini fal tartott fenn. Emberek nem utazhattak szabadon, választásokon nem dönthettek vezetőikről, a rendszer pedig politikai ellenfeleit üldözte és saját társadalmát megfigyelte. Mindez igaz.

A második történet szerint az NDK olyan ország volt, ahol mindenkinek jutott munka, olcsó volt a lakás, kiterjedt gyermekellátás működött, a nők gazdaságilag önállóbbak voltak, és a hétköznapi élet biztonságosabbnak, közösségibbnek érződött. Ennek is vannak igaz elemei. A két történet akkor válik hamissá, amikor valamelyik kizárja a másikat.

Az NDK diktatúra volt, de polgárainak élete nem volt negyven év diktatúra. Az ember nem minden reggel Honeckerre gondolt, amikor felébredt. Elvitte a gyereket az óvodába, munkába ment, bosszankodott egy hiányzó alkatrészen, ebédelt a kollégáival, esetleg este nyugatnémet televíziót nézett. Nyáron a Balti-tengerhez vagy a Balatonhoz utazott, Trabantját javította, kertjében dolgozott, szerelmes lett, elvált, gyermeke született, könyvet olvasott vagy rockzenét hallgatott.

Az állam azonban bármikor megjelenhetett ebben a hétköznapi életben: egy egyetemi felvételnél, egy kiutazási kérelemnél, egy kritikus mondat után, egy levél felbontásakor vagy egy barát jelentésében. Mindenekelőtt

pedig ott állt a határon.

Talán ezért a fal az NDK legpontosabb jelképe. Nem azért, mert az ország egész története a falról szólt, hanem azért, mert megmutatta azt a pontot, ahol az állam végső soron kimondta: vannak döntések, amelyeket polgárai helyett ő hoz meg. Az ember választhatott szakmát bizonyos keretek között, építhetett családot, vehetett Trabantot, járhatott színházba, nyaralhatott és kialakíthatott magának tágas magánvilágot. Egy dolgot azonban az állam nem akart megengedni: hogy szabadon eldöntse, marad-e.

1989-ben ezért nem a fal betonjának minősége változott meg, hanem az emberek viszonya hozzá. Amikor egyre többen mondták ki, hogy nem fogadják el többé az állam jogát életük ilyen mértékű meghatározására, a határőrség, a Stasi és az SED apparátusa még létezett. Papíron a rendszer továbbra is hatalmas erővel rendelkezett. Csakhogy erejének jelentős része addig működött, amíg az emberek elhitték, hogy nincs más lehetőség. 1989 őszén ez a hit fogyott el.

Ezért a Német Demokratikus Köztársaság története nem csak egy diktatúra története, hanem egy társadalmi kísérleté is. Annak kísérletéé, hogy Németország keleti felén olyan társadalmat hozzanak létre, amely szakít a kapitalizmussal, a régi társadalmi elitekkel és a német

történelem legsötétebb örökségével. Ez a kísérlet valódi társadalmi változásokat hozott: nők millióinak gazdasági önállóságát, munkás- és parasztcsaládok gyermekeinek felemelkedési lehetőségét, széles gyermekellátást és olyan szociális biztonságot, amelyre később sokan nem véletlenül emlékeztek.

A kísérlet mégis kudarcot vallott, mert vezetői nem hitték el, hogy az emberek maguk is dönthetnek arról, milyen társadalomban akarnak élni. A rendszer mindvégig attól tartott, hogy a szabadság veszélyezteti a szocializmust. Végül éppen a szabadság hiánya tette tarthatatlanná.

A berlini fal ma azért különösen erős történelmi hely, mert egyszerre emlékeztet valamire, ami rendkívül szilárdnak látszott, és arra, milyen gyorsan eltűnhet egy politikai rend, amikor elveszíti társadalma beleegyezését. A betonfal szinte teljesen eltűnt, a város összenőtt, az ország újraegyesült. Az egykori NDK-ban leélt életek azonban nem tűntek el, és nem is kell eltűnniük. Egy ország megszűnhet, a múlt nem szűnik meg vele.

FÜGGELÉKEK

1. AZ NDK KRONOLÓGIÁJA, 1945-1990

1945. május 7-8. – Németország feltétel nélkül kapitulál. Európában véget ér a második világháború.

1945. június 9. – Megalakul a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció, az SMAD, amely a szovjet megszállási övezetet irányítja.

1945. június 11. – A Német Kommunista Párt, a KPD Moszkvából hazatért vezetői közzéteszik felhívásukat egy antifasiszta-demokratikus rendszer létrehozására.

1945. június 15. – Újjászerveződik az SPD a szovjet megszállási övezetben.

1945 nyara-ősze – Megkezdődnek az ipari leszerelések és jóvátételi szállítások a Szovjetunióba. Földreform indul, nagybirtokokat sajátítanak ki.

1946. április 21-22. – A szovjet megszállási övezetben egyesítik a KPD-t és az SPD-t. Megalakul a Német Szocialista Egységpárt, az SED.

1946. október – Tartományi választások. Az eredmények megmutatják, hogy az SED szabad politikai versenyben korántsem rendelkezik elsőprő többséggel.

1947-1948 – Növekszik az SED ellenőrzése a többi párt, a közigazgatás és a társadalmi szervezetek fölött. Felgyorsul az államosítás.

1948. június – A nyugati megszállási övezetekben pénzreformot hajtanak végre. Berlin körül kiéleződik a négyhatalmi konfliktus.

1948. június-1949. május – Berlini blokádnak. A nyugati hatalmak léghíddal látják el Nyugat-Berlint.

1949. május 23. – Megalakul a Német Szövetségi Köztársaság.

1949. október 7. - Kikiáltják a Német Demokratikus Köztársaságot. Wilhelm Pieck köztársasági elnök, Otto Grotewohl miniszterelnök lesz.

1950. február 8. - Létrehozzák az Állambiztonsági Minisztériumot, az MfS-t, közismert nevén a Stasit.

1950-es évek eleje - Erősödik a politikai represszió, felgyorsul az igazságszolgáltatás, oktatás és közigazgatás szovjet típusú átalakítása.

1952. július - Az SED második pártkonferenciája meghirdeti a szocializmus tervszerű felépítését. Felgyorsul a kollektivizálás, az államosítás és a nehézipari fejlesztés.

1952 - Felszámolják a hagyományos tartományi rendszert, helyette tizennégy körzetet hoznak létre.

1953. március 5. - Meghal Sztálin. Moszkvában hatalmi átrendeződés kezdődik.

1953. június 16. - Kelet-berlini építómunkások tiltakozása kezdődik a megemelt munkanormák ellen.

1953. június 17. - A tiltakozás országos felkeléssé szélesedik. Több száz településen történnek sztrájkok és demonstrációk. Szovjet csapatok leverik a felkelést.

1955. május - Az NDK belép a Varsói Szerződésbe.

1955 - Jelentősen növekszik az NDK formális állami szuverenitása, bár a szovjet politikai és katonai függés megmarad.

1956. január - Létrejön a Nemzeti Néphadsereg, az NVA.

1950-es évek második fele - Folytatódik az elvándorlás Nyugat-Németországba. Berlin marad a legkönnyebben használható menekülési útvonal.

1958-1960 - Ulbricht gazdasági programja a nyugatnémet fogyasztási színvonal gyors utolérését ígéri.

1960 – Felgyorsul és lényegében lezárul a mezőgazdaság kollektivizálásának nagy hulláma.

1961. június 15. – Walter Ulbricht sajtótájékoztatón kijelenti, hogy senkinek sincs szándékában falat építeni.

1961. augusztus 13. – Lezárják Kelet- és Nyugat-Berlin határát. Megkezdődik a berlini fal kiépítése.

1962. augusztus 17. – Peter Fechter menekülési kísérlet közben halálos lövést kap, és a falnál elvérzik.

1963 – Megkezdődik Ulbricht Új Gazdasági Rendszerének reformkísérlete, amely korlátozott vállalati önállóságot és gazdasági ösztönzőket próbál bevezetni.

1964 – Bevezetik a fegyver nélküli katonai szolgálat, az építőkatonák intézményét.

1965. december – Az SED Központi Bizottságának 11. plénuma kulturális visszarendeződést indít. Filmeket tiltanak be, művészeket és nyugati zenei hatásokat támadnak.

1968. augusztus – A Varsói Szerződés katonai intervencióval véget vet a prágai tavasznak. Az NDK politikailag erősen támogatja a beavatkozást, de reguláris NVA-harcolóegységek végül nem lépik át a csehszlovák határt.

1969 – Létrejön az NDK Evangélikus Egyházainak Szövetsége.

1970. március 19. – Willy Brandt nyugatnémet kancellár és Willi Stoph NDK-miniszterelnök találkozik Erfurtban.

1971. május – Erich Honecker átveszi az SED vezetését Walter Ulbrichttől.

1971-1972 – Honecker meghirdeti a gazdaság- és szociálpolitika egységét. Lakásépítés, családpolitikai támogatások és fogyasztási ígéretek kerülnek előtérbe.

1972. december 21. – Az NDK és az NSZK aláírja az alapszerződést, a Grundlagenvertragot.

1973. július-augusztus - Kelet-Berlinben rendezik a Világifjúsági és Diáktalálkozót, amely a megszokottnál nyitottabb kulturális légkört hoz a fővárosba.

1973. szeptember 18. - Az NDK és az NSZK az ENSZ tagja lesz.

1975. augusztus 1. - Az NDK is aláírja a Helsinkii Záróokmányt. Az emberi jogokra és kapcsolattartásra vonatkozó rendelkezések később fontos hivatkozási alapot adnak a rendszer kritikájához.

1976. november - Wolf Biermannt egy nyugatnémet koncert után megfosztják NDK-állampolgárságától. Írók és művészek nyilvánosan tiltakoznak.

1977 - Kávéválság. Az importköltségek miatt a vezetés rosszabb minőségű kávékeverékekkel próbál takarékoskodni, ami széles körű elégedetlenséget vált ki.

1978. március 6. - Honecker és Albrecht Schönherr püspök találkozója fontos állomás az állam és a protestáns egyház viszonyának rendezésében.

1970-es évek vége-1980-as évek - A mikroelektronika fejlesztése egyre nagyobb gazdaságpolitikai prioritást kap.

1981. december - Lengyelországban hadiállapotot vezetnek be. Az esemény az NDK vezetését is emlékezteti a kelet-európai politikai válság lehetőségére.

1983. június - Nyugatnémet közvetítéssel egymilliárd D-márkás hitelt kap az NDK. Franz Josef Strauß fontos szerepet játszik az ügyletben.

1984 - Újabb, közel egymilliárd D-márkás nyugati hitel következik.

1985. március - Mihail Gorbacsov lesz a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára.

1987. szeptember – Erich Honecker hivatalos látogatást tesz a Német Szövetségi Köztársaságban.

1987. november 24. – A Stasi rajtaüt a berlini Umwelt-Bibliothek, a Környezetvédelmi Könyvtár helyiségein. A letartóztatások széles szolidaritási hullámot váltanak ki.

1988. január – A Liebknecht-Luxemburg-megemlékezés körül ellenzékieket és kivándorlást követelő aktivistákat tartóztatnak le.

1989. május 2. – Magyarország megkezdi az osztrák határon álló műszaki zár lebontását.

1989. május 7. – NDK-beli helyhatósági választások. Ellenzéki megfigyelők dokumentálják az eredmények manipulálását.

1989 nyara – NDK-polgárok ezrei maradnak Magyarországon, illetve keresnek menedéket nyugatnémet külképviseleteken.

1989. augusztus 19. – Páneurópai piknik Sopron közelében. Több száz NDK-állampolgár jut át Ausztriába.

1989. szeptember 4. – Lipcsében a békeima után kibontakozik az első olyan hétfői demonstráció, amelyből az őszi tömegmozgalom kinő.

1989. szeptember 9. – Megalakul az Új Fórum kezdeményezése.

1989. szeptember 10-11. – A magyar kormány megnyitja a nyugati határt a távozni kívánó NDK-polgárok előtt.

1989. október 7. – Az NDK fennállásának negyvenedik évfordulója. Gorbacsov Kelet-Berlinben, közben tüntetések és rendőri fellépés zajlik.

1989. október 9. – Lipcsében mintegy 70 ezer ember tüntet. A biztonsági erők nem oszlatják fel a tömeget.

1989. október 16. – Lipcsében már mintegy 120 ezren vonulnak utcára.

1989. október 18. – Honecker távozik az SED éléről. Egon Krenz lesz utódja.

1989. november 4. – Több százezres tüntetés az Alexanderplatzon. Szabad választást, sajtó-, gyülekezési és véleményszabadságot követelnek.

1989. november 9. – Günter Schabowski sajtótájékoztatója után tömegek jelennek meg a berlini határátkelőknél. Este megnyílik a fal.

1989. november 13. – Hans Modrow lesz az NDK miniszterelnöke.

1989. december 1. – A Népi Kamara törli az alkotmányból az SED vezető szerepét.

1989. december 7. – Megkezdí munkáját a Központi Kerekasztal.

1989. december – Polgári bizottságok veszik ellenőrzés alá a Stasi több vidéki épületét és irattárát.

1990. január 15. – Civil tömeg és polgári bizottságok ellenőrzés alá vonják a Stasi kelet-berlini központjának jelentős részét.

1990. március 18. – Az NDK történetének első és egyetlen teljesen szabad Népi Kamara-választása. A gyors német egységet támogató CDU és szövetségesei győznek.

1990. április 12. – Lothar de Maizière vezetésével új kormány alakul.

1990. május 18. – Az NDK és az NSZK aláírja a gazdasági, valuta- és szociális unióról szóló szerződést.

1990. július 1. – Az NDK-ban bevezetik a nyugatnémet márkát.

1990. augusztus 23. – A Népi Kamara úgy dönt, hogy az NDK október 3-án csatlakozik a Német Szövetségi Köztársasághoz.

1990. augusztus 31. – Aláírják az Egyesítési Szerződést.

1990. szeptember 12. – Moszkvában aláírják a kettő plusz négy szerződést. Rendezi az egyesített Németország nemzetközi státuszát.

1990. október 3. – Megszűnik a Német Demokratikus Köztársaság. Öt új keleti tartomány csatlakozik a Német Szövetségi Köztársasághoz, Berlin pedig ismét egységes város lesz.

2. KI KICSODA AZ NDK TÖRTÉNETÉBEN?

Walter Ulbricht (1893-1973)

Német kommunista politikus, a Moszkvából 1945-ben hazatérő kommunista vezetők legfontosabb alakja. Meghatározó szerepe volt az SED és az NDK politikai rendszerének kialakításában. 1950-től az SED főtitkára, majd első titkára. Nevéhez kötődik az ötvenes évek sztálinista államépítése, az 1953-as válság, a berlini fal felépítése és a hatvanas évek korlátozott gazdasági reformkísérlete.

Erich Honecker (1912-1994)

Kommunista ifjúsági vezetőként a náci diktatúra idején börtönben ült. 1971-ben váltotta Ulbrichtet az SED élén. Rendszere a szociális biztonság és politikai engedelmesség hallgatólagos alkujára épült. A nyolcvanas években elutasította Gorbacsov reformjait. 1989. október 18-án eltávolították a hatalomból.

Wilhelm Pieck (1876-1960)

Régi német kommunista politikus, 1949 és 1960 között az NDK egyetlen köztársasági elnöke. Tisztsége reprezentatívabb volt annál a valódi politikai hatalomnál, amely fokozatosan Ulbricht körül összpontosult.

Otto Grotewohl (1894-1964)

Eredetileg szociáldemokrata politikus. 1946-ban a keleti SPD egyik vezetőjeként részt vett a KPD és SPD

egyesítésében. 1949-től haláláig az NDK miniszterelnöke.

Erich Mielke (1907-2000)

1957 és 1989 között az Állambiztonsági Minisztérium vezetője. Több mint három évtized alatt építette fel a Stasit az NDK egyik legnagyobb és legfontosabb intézményévé. A rendszer politikai ellenfeleinek felderítését, megfigyelését és üldözését tekintette feladatának.

Markus Wolf (1923-2006)

1952-től három évtizeden keresztül az NDK külföldi hírszerzésének meghatározó vezetője. A Hauptverwaltung Aufklärung irányítójaként rendkívül sikeres nyugatnémet ügynökhálózatot épített ki. Friedrich Wolf író fia, Konrad Wolf filmrendező testvére.

Alexander Schalck-Golodkowski (1932-2015)

Az NDK keményvalutát szerző gazdasági hálózatának, a Kommerzielle Koordinierungnak vezetője. Egyszerre kapcsolódott a külkereskedelemhez, az SED csúcsvezetéséhez és a Stasihoz. A KoKo technológiaimporttal, devizaügyletekkel, nyugati kereskedelemmel és számos különleges üzlettel próbálta javítani az NDK fizetési helyzetét.

Günter Mittag (1926-1994)

Az SED legfontosabb gazdaságpolitikai vezetőinek egyike. A Honecker-korszak gazdasági döntéseinek központi szereplője, különösen a hetvenes és nyolcvanas

években.

Egon Krenz (1937-)

Hosszú ideig Honecker egyik lehetséges utódjának számított. 1989. október 18-án átvette az SED vezetését, de már nem tudta megállítani a rendszer összeomlását. Néhány hétig volt az NDK legfontosabb politikusa.

Günter Schabowski (1929-2015)

SED-politikus, a kelet-berlini pártszervezet vezetője, majd a Politikai Bizottság tagja. 1989. november 9-i sajtótájékoztatóján bizonytalanul ismertette az új utazási szabályokat. Szavai közvetlenül hozzájárultak ahhoz, hogy még aznap este megnyíljanak a berlini határátkelők.

Hans Modrow (1928-2023)

Az SED reformszárnyához sorolt drezdai politikus. 1989 novemberétől 1990 áprilisáig az NDK miniszterelnöke. Kormánya a diktatúrából a demokratikus rendszerbe vezető átmenet első szakaszát irányította.

Lothar de Maizière (1940-)

Keletnémet kereszténydemokrata politikus, az 1990. márciusi szabad választás után az NDK utolsó miniszterelnöke. Kormánya tárgyalta végig a valutauniót és a német egyesítéshez vezető folyamat döntő részét.

Margot Honecker (1927-2016)

Erich Honecker felesége, 1963 és 1989 között oktatási miniszter. Jelentős befolyása volt az NDK

iskolarendszerének ideológiai és szervezeti kialakítására.

Gerhard Schürer (1921-2010)

Az Állami Tervbizottság hosszú ideig hivatalban lévő elnöke. Többször figyelmeztette a vezetést az NDK gazdaságának növekvő problémáira. Nevéhez kapcsolódik az 1989 októberében készített gazdasági helyzetelemzés is.

Robert Havemann (1910-1982)

Vegyész, kommunista és náciellenes ellenálló. Kezdetben támogatta az NDK-t, később demokratikus szocialista reformokat követelt. Egyetemi állását elveszítette, publikációs lehetőségeit korlátozták, és hosszú időn át Stasi-megfigyelés alatt állt.

Wolf Biermann (1936-)

Hamburgból kommunista meggyőződésből költözött az NDK-ba. Dalszerzőként és költőként egyre élesebben bírálta a rendszert. 1976-ban egy kölni koncert után megfosztották NDK-állampolgárságától; az ügy az értelmiség és az SED közötti egyik legfontosabb törést idézte elő.

Christa Wolf (1929-2011)

Az NDK egyik legjelentősebb írónője. A szocializmus eszméjével hosszú ideig azonosult, de műveiben és közéleti szerepléseiben egyre kritikusabban vizsgálta az állam és az egyén kapcsolatát. 1976-ban tiltakozott Biermann

kiutasítása ellen.

Stefan Heym (1913-2001)

Zsidó származású antifasiszta író, a náci korszakban emigrált, amerikai katonaként tért vissza Európába. Később az NDK-ban telepedett le. Szocialista meggyőződése mellett egyre élesebben bírálta az SED-rendszert.

Heiner Müller (1929-1995)

Drámaíró és rendező, az NDK és a 20. századi német színház egyik legfontosabb alkotója. Művei gyakran a hatalom, történelem és politikai utópiák kudarcával foglalkoztak.

Konrad Wolf (1925-1982)

Filmrendező, kommunista emigráns család gyermeke. A Vörös Hadsereg katonájaként tért vissza Németországba. Az NDK filmművészetének egyik meghatározó alkotója, többek között az Ich war neunzehn és a Solo Sunny rendezője.

Bärbel Bohley (1945-2010)

Képzőművész és polgárjogi aktivista. A nyolcvanas évek béke- és nőmozgalmainak fontos alakja, majd 1989-ben az Új Fórum egyik alapítója. Az NDK békés forradalmának legismertebb szereplői közé tartozott.

Friedrich Schorlemmer (1944-2024)

Protestáns teológus, az NDK egyházi béke- és ellenzéki mozgalmainak fontos alakja. 1989-ben a demokratikus átalakulás egyik ismert szószólója lett.

Albrecht Schönherr (1911-2009)

Protestáns püspök, az NDK Evangélikus Egyházainak Szövetsége egyik meghatározó vezetője. Az 1978-as Honecker-találkozón az egyház és állam közötti hosszabb távú modus vivendi kialakításában játszott szerepet.

Rudolf Bahro (1935-1997)

Marxista gondolkodó és rendszerkritikus. Die Alternative című munkájában a kelet-európai szocialista rendszer alapvető reformját követelte. Letartóztatták, majd Nyugat-Németországba távozott.

Joachim Gauck (1940-)

Rostocki evangélikus lelkész, 1989-ben az ellenzéki mozgalmak résztvevője. Az egyesítés után az egykori Stasi-iratokat kezelő szövetségi intézmény első vezetője, később Németország szövetségi elnöke.

Peter Fechter (1944-1962)

Tizennyolc éves kelet-berlini fiatal, akit menekülés közben lőttek meg a berlini falnál. Halála a fal kegyetlenségének egyik legismertebb jelképe lett.

Katarina Witt (1965-)

Műkorcsolyázó, kétszeres olimpiai bajnok, az NDK egyik legnagyobb nemzetközi sportsztárja. Sikereiért különleges

kedvezményeket kapott, ugyanakkor a Stasi részletes megfigyelés alatt tartotta.

Sigmund Jähn (1937-2019)

1978-ban az első német, aki eljutott a világűrbe. Szovjet űrhajón végrehajtott repülése az NDK tudományos és politikai presztízsének egyik nagy eseménye lett.

Willy Brandt (1913-1992)

Nyugatnémet szociáldemokrata politikus, 1969 és 1974 között kancellár. Ostpolitikja alapvetően megváltoztatta a két Németország viszonyát, és hozzájárult az 1972-es alapszerződéshez.

Egon Bahr (1922-2015)

Brandt közeli munkatársa, az Ostpolitik egyik legfontosabb stratégája. A változás közeledés révén gondolatával a német-német kapcsolatok rendezésének egyik szellemi atyja.

Franz Josef Strauß (1915-1988)

Bajor konzervatív politikus, a kommunizmus kemény ellenfele. Politikai pályájának különös epizódja volt közvetítő szerepe az NDK 1983-as nyugatnémet hitelében.

Helmut Kohl (1930-2017)

1982-től nyugatnémet kancellár. 1989-1990-ben a gyors német egység legfontosabb politikai képviselője. Az 1990. márciusi keletnémet választási kampányban személyes népszerűsége is jelentős szerepet játszott.

Mihail Gorbacsov (1931-2022)

1985-től a Szovjetunió vezetője. Peresztrojka- és glasznosztypolitikája közvetlen kihívást jelentett Honecker számára. Döntő történelmi jelentőségű volt, hogy 1989-ben nem alkalmazott szovjet katonai erőt az NDK rendszerének megmentésére.

3. NDK-KISLEXIKON

Antifasiszta védősánc - Antifaschistischer Schutzwall

Az NDK hivatalos propagandakifejezése a berlini falra. A megnevezés azt sugallta, hogy a fal a Nyugatról érkező veszély ellen védi az országot, miközben tényleges elsődleges funkciója az NDK-ból való elvándorlás megakadályozása volt.

Ausreiseantrag

Hivatalos kérelem az NDK végleges elhagyásának engedélyezésére. A nyolcvanas évekre tömegjelenséggé vált, és a rendszer egyik legsúlyosabb társadalmi problémáját jelezte.

Bausoldat - építőkatona

Fegyver nélküli katonai szolgálatot teljesítő NVA-katona. Az intézményt 1964-ben hozták létre főként lelkiismereti okból fegyvert fogni nem kívánó fiatalok számára.

Blockpartei - blokkpárt

Az SED mellett működő, formálisan önálló politikai pártok gyűjtőneve. Ilyen volt többek között a CDU és az LDPD. A Nemzeti Fronton belül nem kínáltak valódi kormányzati alternatívát az SED-vel szemben.

Datsche

Hétvégi ház vagy kisebb nyaraló, rendszerint kerti telekkel. Az NDK magánéleti kultúrájának fontos része,

sok család számára a saját kis szabadság terét jelentette.

DBD

Demokratische Bauernpartei Deutschlands – Németország Demokratikus Parasztpártja. Az NDK blokkpártjainak egyike.

DEFA

Deutsche Film-Aktiengesellschaft. Az NDK állami filmgyártó vállalata. Propagandafilmelek mellett jelentős művészi értékű játékfilmek és gyermekfilmek is készültek műhelyeiben.

Delikat

Magasabb árú, jobb minőségű vagy ritkább élelmiszereket kínáló üzlethálózat az NDK-ban.

DFD

Demokratischer Frauenbund Deutschlands – Német Demokratikus Nőszövetség. Az NDK hivatalos női tömegszervezete.

Exquisit

Jobb minőségű és divatosabb ruházati cikkeket kínáló állami üzlethálózat. Árai lényegesen meghaladták a hagyományos üzletekét.

FDGB

Freier Deutscher Gewerkschaftsbund – Szabad Német Szakszervezeti Szövetség. Az NDK hivatalos szakszervezeti

központja. Nem független munkavállalói érdekképviselőként működött, hanem a pártállami rendszer része volt. Üdülők és szociális juttatások elosztásában fontos szerepet játszott.

FDJ

Freie Deutsche Jugend – Szabad Német Ifjúság. Az NDK hivatalos ifjúsági szervezete. A politikai nevelés mellett táborokat, kulturális és szabadidős rendezvényeket is szervezett.

FKK

Freikörperkultur – naturizmus, szó szerint szabad testkultúra. Különösen a Balti-tenger partján vált rendkívül népszerűvé.

Forum-Scheck

Az NDK-ban az Intershopokban használható, kemény valutából beváltott fizetőeszköz.

Grundlagenvertrag

Az NDK és az NSZK 1972-ben kötött alapszerződése, amely rendezte a két állam közötti kapcsolat alapelveit, és utat nyitott az NDK szélesebb nemzetközi elismeréséhez.

Grenztruppen

Az NDK határőrcsapatai. Feladatuk a külső államhatár, mindenekelőtt a nyugatnémet határ és Berlin lezárt határszakaszainak őrzése volt.

GST

Gesellschaft für Sport und Technik – Sport- és Technikai Társaság. Sport- és technikai foglalkozások mellett a fiatalok katonai előképzésének egyik intézménye.

Häftlingsfreikauf

Politikai foglyok kivásárlása. Nyugat-Németország pénzért vagy áruszállításokért cserébe politikai foglyok ezreinek szabadon bocsátását érte el az NDK-tól.

HVA

Hauptverwaltung Aufklärung – a Stasi külföldi hírszerzésének főigazgatósága. Hosszú időn át Markus Wolf irányította.

IM

Inoffizieller Mitarbeiter – nem hivatalos munkatárs. A Stasi informátorainak legáltalánosabb megnevezése. Az IM-ek motivációja az ideológiai meggyőződéstől a személyes előnyön át a nyomásig és zsarolásig terjedhetett.

Intershop

Kemény valutáért nyugati vagy különösen keresett termékeket kínáló üzlethálózat. Gazdaságilag fontos devizaforrás, társadalmilag a nyugati pénzhez hozzáférők és nem hozzáférők közötti különbség látványos jelképe.

Jugendweihe - ifjúsági avatás

Világi ifjúsági avatási ünnepség tizennégy évesek számára. Az állam a keresztény konfirmáció

alternatívájaként támogatta, idővel azonban sok család számára ideológiai tartalmától részben független családi rítussá vált.

KGST

Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, németül RGW. A szocialista országok gazdasági együttműködési szervezete. Az NDK külkereskedelmének jelentős része a KGST-országokkal zajlott.

Kirche im Sozialismus

Egyház a szocializmusban. Az NDK protestáns egyházainak hetvenes évektől használt, tudatosan többértelmű formulája. Nem jelentett teljes politikai azonosulást az SED-állammal.

KoKo

Kommerzielle Koordinierung – Kereskedelmi Koordináció. Alexander Schalck-Golodkowski vezetésével működő különleges külkereskedelmi és devizaszerző rendszer, amely külkereskedelmi, gazdasági és titkosszolgálati struktúrákat kapcsolt össze.

Kombinat

Nagy állami vállalatcsoport, amely több, egymással termelési kapcsolatban álló üzemet fogott össze központi irányítás alatt.

LPG

Landwirtschaftliche Produktionsgenossenschaft – mezőgazdasági termelőszövetkezet. A kollektivizált keletnémet mezőgazdaság alapvető szervezeti formája.

MfS

Ministerium für Staatssicherheit – Állambiztonsági Minisztérium. Közismert nevén Stasi.

Montagsdemonstrationen - hétfői tüntetések

Az 1989 őszén Lipcséből kiinduló, majd több városra áttérjedő tömegdemonstrációk, amelyek döntő szerepet játszottak az SED-rendszer összeomlásában.

Nationale Front - Nemzeti Front

Az SED, a blokkpártok és tömegszervezetek politikai ernyőszervezete. A választásokon közös listát állított, így a többpártrendszer formája mögött nem létezett valódi politikai verseny.

NDPD

National-Demokratische Partei Deutschlands. Az 1948-ban létrehozott blokkpárt többek között egykori Wehrmacht-tisztek és volt NSDAP-tagok társadalmi integrálását szolgálta.

Neues Forum - Új Fórum

1989 szeptemberében létrejött polgárjogi mozgalom. Nem hagyományos pártként indult, hanem nyílt társadalmi párbeszéd fórumát akarta megteremteni.

NÖS

Neues Ökonomisches System – Új Gazdasági Rendszer. Ulbricht 1960-as évekbeli gazdasági reformkísérlete, amely korlátozottan nagyobb vállalati önállóságot és gazdasági ösztönzőket alkalmazott.

NVA

Nationale Volksarmee – Nemzeti Néphadsereg. Az NDK 1956-ban létrehozott fegyveres ereje.

OPK

Operative Personenkontrolle – operatív személyi ellenőrzés. A Stasi egyik eljárási formája olyan személyek titkos vizsgálatára, akiknek politikai vagy biztonsági megbízhatóságát ellenőrizni akarták.

OV

Operativer Vorgang – operatív ügy. A Stasi komolyabb titkos eljárása egy ellenzékinek vagy veszélyesnek minősített személy vagy csoport felderítésére és kezelésére.

Plattenbau – panelépítés

Előre gyártott betonelemekből épített lakóház. A Honecker-korszak tömeges lakásépítési programjának jellegzetes formája. Ma gyakran szürke szocialista építészetként jelenik meg az emlékezetben, az első beköltözők számára azonban sokszor modern, fürdőszobás, központi fűtéses lakást jelentett.

Politbüro – Politikai Bizottság

Az SED legszűkebb politikai vezető testülete. A Népi Kamara és a kormány formális intézményei mögött itt születtek az ország legfontosabb politikai döntései.

Republikflucht

Az NDK-ból való engedély nélküli távozás, illegális kivándorlás hivatalos-politikai megnevezése.

SBZ

Sowjetische Besatzungszone - szovjet megszállási övezet. Németország 1945 után szovjet ellenőrzés alatt álló része, amelyből 1949-ben létrejött az NDK.

SED

Sozialistische Einheitspartei Deutschlands - Német Szocialista Egységpárt. 1946-ban a keleti KPD és SPD egyesítésével jött létre, és az NDK fennállása alatt a politikai hatalom központja volt.

SMAD

Sowjetische Militäradministration in Deutschland - Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció. 1945 és 1949 között a szovjet megszállási övezet legfontosabb hatalmi szerve.

Stasi

A Staatssicherheit köznyelvi rövidítése. Általában az Állambiztonsági Minisztérium és teljes apparátusa megnevezésére használják.

Treuhandanstalt

Az NDK utolsó hónapjaiban létrehozott vagyonkezelő intézmény, amely az egyesítés után az egykori állami vállalatok privatizációjának és átalakításának központi szervezete lett.

VEB

Volkseigener Betrieb – népi tulajdonú vállalat. Az állami tulajdonú ipari és más gazdasági vállalatok alapvető jogi-szervezeti formája.

Volkskammer - Népi Kamara

Az NDK parlamentje. Az SED-rendszerben valódi politikai döntési autonómiával alig rendelkezett. 1990 márciusa után viszont a szabadon megválasztott Népi Kamara döntött a német egyesítés legfontosabb kérdéseiről.

Westpaket - nyugati csomag

Nyugat-Németországból keletnémet családoknak küldött csomag, gyakran kávéval, édességgel, ruhával és más keresett termékekkel.

Zersetzung - bomlasztás

A Stasi titkos pszichológiai szétziláló módszereinek gyűjtőneve. Célja az ellenzékinek minősített ember vagy csoport társadalmi kapcsolatainak, szakmai életének, hitelességének és pszichológiai stabilitásának megbontása volt anélkül, hogy feltétlenül nyílt börtönbüntetést alkalmaztak volna.

ZK

Zentralkomitee – Központi Bizottság. Az SED legfontosabb nagyobb vezető testülete két pártkongresszus között.

HÁTTÉRGYÁR

4. FELHASZNÁLT ÉS AJÁNLOTT IRODALOM

Der Spiegel Geschichte, 2015/3: Die DDR – Leben im sozialistischen Deutschland. SPIEGEL-Verlag, Hamburg, 2015.

Hermann Weber: Die DDR 1945–1990. Oldenbourg, München, 5., aktualizált kiadás, 2012.

Stefan Wolle: Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989. Ch. Links Verlag, Berlin.

Mary Fulbrook: The People's State. East German Society from Hitler to Honecker. Yale University Press.

Jens Gieseke: The History of the Stasi. East Germany's Secret Police, 1945–1990. Berghahn Books, 2014.

André Steiner (szerk.): Überholen ohne einzuholen. Die DDR-Wirtschaft als Fußnote der deutschen Geschichte? Ch. Links Verlag, Berlin, 2006.

Siegfried Suckut, Ehrhart Neubert, Walter Süß, Roger Engelmann, Bernd Eisenfeld, Jens Gieseke (szerk.): Anatomie der Staatssicherheit. Geschichte, Struktur und Methoden – MfS-Handbuch.

Mary Fulbrook (szerk.): Power and Society in the GDR, 1961–1979. The "Normalisation of Rule"? Berghahn Books, New York-Oxford, 2009.

Andrew Port: Die rätselhafte Stabilität der DDR. Arbeit und Alltag im sozialistischen Deutschland. Berlin, 2007.

Jan Palmowski: Inventing the Socialist Nation. Heimat and the Politics of Everyday Life in the GDR, 1945–90. Cambridge University Press, 2009.

Charles S. Maier: Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany. Princeton University Press, 1997.

Konrad H. Jarausch: The Rush to German Unity. Oxford University Press, 1994.

Timothy Garton Ash: The File. Personal History. Random House.

Anna Funder: Stasiland. Granta Books.

Kristie Macrakis: Seduced by Secrets. Inside the Stasi's Spy-Tech World. Cambridge University Press, 2008.

Thomas Lindenberger (szerk.): Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR.

Bettina Greiner: Verdrängter Terror. Geschichte und Wahrnehmung sowjetischer Speziallager in Deutschland. Hamburg, 2010.

Siegfried Suckut (szerk.): Wörterbuch der Staatssicherheit. Berlin, 1996.

Siegfried Suckut – Walter Süß (szerk.): Staatspartei und Staatssicherheit. Zum Verhältnis von SED und MfS. Berlin, 1997.

Kortársi visszaemlékezések és dokumentumok: Erich Honecker: Aus meinem Leben; Walter Janka: Schwierigkeiten mit der Wahrheit; Werner Stiller visszaemlékezései; Rainer Tetzner: Leipziger Ring; Wolfgang Thierse visszaemlékezései.

Az 1990 utáni kelet-nyugati gazdasági, demográfiai és vagyoni különbségek aktualizálásához a német Szövetségi Statisztikai Hivatal (Destatis), a Deutsche Bundesbank, a Bundeszentrale für politische Bildung és a német szövetségi kormány német egységgel foglalkozó hivatalos jelentéseinek friss adatait használtuk.

FORRÁSKEZELÉSI MEGJEGYZÉS

A másik Németország nem valamelyik felsorolt könyv fordítása vagy rövidített átirata. A különböző művek eltérő nézőpontjait – politikai történetet, társadalomtörténetet, gazdaságtörténetet, állambiztonsági kutatást és személyes visszaemlékezést – egymással összevető, önálló szerkezetű történeti összefoglaló. A kötet az NDK diktatórikus politikai rendszerének bemutatása mellett az ott élő emberek mindennapi életét nem azonosítja a diktatúra történetével. Az NDK megértéséhez egyszerre kell vizsgálni a hatalmat, az alkalmazkodást, a magánéletet, az ellenállást és azokat a hétköznapi tereket, amelyekben emberek saját életet alakítottak ki.

A másik Németország

A Német Demokratikus Köztársaság története jóval több, mint a berlini fal, a Stasi és az 1989-es összeomlás története. Ez a könyv azt mutatja meg, hogyan jött létre a másik Németország, miként működött diktatúraként, és milyen mindennapi életet teremtett polgárainak.

A nagy politikai fordulatok mellett kirajzolódik a lakótelepek, a gyárak, az iskolák, a hiánygazdaság, a kis szabadságok, a megfigyelés és a szabadságvágy világa is. A kötet végigköveti az NDK útját 1945-től a fal felépítésén és a Honecker-korszakon át a békés forradalomig és az egyesítésig.

A másik Németország egyszerre diktatúra-történet és társadalomtörténet: annak a világnak a krónikája, amely politikailag eltűnt, de emberek millióinak életében ma is tovább él.

FREIHEIT

ISBN 978-615-82743-0-6

Háttérnyár • 2026

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.